

Bir 16. Yüzyıl Osmanlı Aliminin Peşinde: Zeyrekzâde Emrullâh Meĥmed Efendi ve Otobiyografik Anlatıları*

MEHMET KALAYCI

Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

mehkala@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-9016-3123>

MUZAFFER TAN

Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

tanmuzaffer@yahoo.com

<https://orcid.org/0000-0001-6969-0618>

Öz

Zeyrekzâde Emrullâh Meĥmed Efendi, 10./16. yüzyılın ikinci yarısında yaşamış bir Osmanlı alimidir. Biyografi konulu eserlerde, kendisi ve hayatı hakkında sınırlı bilgi söz konusudur; buna karşın günümüze ulaşmış yazma haldeki eserlerinde ve bu eserlerin bazı nüshalarının kenar notlarında kendisi hakkında oldukça ayrıntılı bilgiler bulunmaktadır. Bu bilgiler, sadece Zeyrekzâde'nin biyografisine değil, aynı zamanda bir parçası olduğu 10./16. yüzyıl Osmanlı ilim geleneğine de doğrudan ayna tutmaktadır. Nitekim bu yazıda Zeyrekzâde ile ilişkili olmak üzere; Taşköprizâde Aĥmed Efendi, Şeyhülislam Ebussu'ûd Efendi ve Birgivi Meĥmed Efendi gibi dönemin çok sayıda ismi hakkında şimdiye kadar bilmediğimiz önemli bazı ayrıntılar yer almaktadır. Zeyrekzâde, Taşköprizâde'nin öğrencisidir; Şeyhülislam Ebussu'ûd'dan icazetlidir; Birgivi ile de bir ulema meclisinde tartışmıştır. Zeyrekzâde, bu yazı sürecinde, sonraki aşamaları bilinmeyen bir yolculuğun sadece başlangıç noktası olmuştur; lakin yolculuğun başlangıcında sahip olunan Zeyrekzâde portresi sonraki aşamalara taşınmaya çalışılmamıştır. Aksine onun kim olduğu sorusu, yolculuğun her aşamasında yeniden anlam kazanacak şekilde ve sürekli devinim halinde diriliğini muhafaza etmiştir. Her varılan yerde de peşinde olunan Zeyrekzâde portresini tamamlayacak yeni unsurlarla karşılaşmıştır. Bu durum, bir taraftan Zeyrekzâde portresinin çoğunluktaki gerçekliğinin görülebilmesini mümkün kılarken, bir taraftan da tarihsel gerçekliğin yapılan arkeolojiye bağlı olarak nasıl çoğalabilen ve genişleyebilen bir olgu olduğunu örneklemiştir.

Anahtar Kelimeler: Zeyrekzâde (Seyrekzâde), Emrullâh Meĥmed, Osmanlı İlmiye Sınıfı, eş-Şaĥâ'îku'n-Nu'māniyye, Ebussu'ûd, Taşköprizâde, Birgivi.

In Pursuit of a 16th Century Ottoman Scholar: Zeyrekzâde Emrullâh Meḥmed Efendi and His Autobiographical Accounts

Abstract

Zeyrekzâde Emrullâh Meḥmed Efendi is an Ottoman scholar who lived in the second half of the 16th century. In the biographical works, we have limited information about him, however there is quite detailed information about him in his writings and in the marginal notes of some copies of these works that have survived to the present day. This information sheds direct light not only to the biography of Zeyrekzâde, but also to the 16th century Ottoman scholarly tradition, of which he was a part. Indeed, in relation to Zeyrekzâde, this article contains some important details not known to us until now about the many figures of the period such as Taşköprüzâde Aḥmed Efendi, Shayḥ al-Islâm Ebussu'ûd Efendi and Birgivi Meḥmed Efendi. Zeyrekzâde was the student of Taşköprüzâde, he obtained ijazâh from Shayḥ al-Islâm Ebussu'ûd, he also discussed with Birgivi in an ulama session. In the writing process of this paper, Zeyrekzâde has been only the starting point of a journey whose next stages are unknown to us, however, we have not tried to carry the portrait of Zeyrekzâde that we have at the beginning of the journey to the next stages. On the contrary, the question of who he is has always kept its vitality and gained new meanings at every stage of the journey. We encountered new elements to complete the portrait of Zeyrekzâde, which we search for in every destination. While this enables us to see the reality of Zeyrekzâde's portrait holistically on the one hand, it also sets an example as to how a historical reality can expand and enlarge depending on an archeological effort on the other hand.

Keywords: Zeyrekzâde (Seyrekzâde), Emrullâh Meḥmed, Ottoman İlmiye Class, *al-Shaqâ'iq al-Nu'māniyya*, Ebussu'ûd, Taşköprüzâde, Birgivi.

Giriş

Tarihi genellikle geçmişte kalıcı izler bırakmış büyük isimler üzerinden hatırlar ve yazarız. Bu isimler, bir dağ silsilesinin uzaktan bakıldığında görülen en yüksek tepe noktaları gibidir. Aynı silsile içerisinde belki bunlar kadar yüksek olmamakla birlikte, çok sayıda başka dağ kütleleri de yer almaktadır. Parçası buldukları silsileden ayrı olarak değerlendirildiğinde, küçük gibi görünenler de aslında büyüktür. Osmanlı ilim geleneğinin 10./16. yüzyılın ikinci yarısındaki genel silüetine uzaktan bakıldığında, bu geleneğin ilişkili olduğu zemine ve nereden bakıldığına bağlı olarak tepe noktası hüviyetinde bazı önemli isimler göze çarpar. Şeyhülislam Ebussu'ûd Efendi (ö.982/1574), Taşköprüzâde Aḥmed Efendi (ö.968/1561) ve Birgivi Meḥmed Efendi (ö.981/1573) gibi alimler bu yüzyılın tepe noktası hüviyetindeki

---

*Yazıyı baştan sona okuma lütfunda bulunan, sundukları değerlendirmeler ile de metnin sıkılaştırılmasına yardımcı olan Eyüp Öztürk'e, Kevser Beyazyüz Sipahioğlu'na, Hasan Umut'a, Mine Demirebilek'e, Tuba Nur Umut'a ve Murat Er'e; yazım sürecinde gerçekleştirdiğimiz müzakereler ile metnin olgunlaşmasına ve çevriminin genişlemesine katkıda bulunan Recep Gürkan Göktaş'a; *eş-Şaqâ'ik* zeyilleri bağlamında kimi zaman görüşlerine başvurduğumuz Suat Donuk'a; bazı Arapça metinlerin tahlilinde katkılarını esirgemeyen Hadi Ensar Ceylan'a ve Muhammed Osman Doğan'a bu vesileyle teşekkür etmek isteriz. Yazının en nihai şeklini almasında ise yazı hakemlerinin tenkit, takdir ve tavsiyeleri büyük rol oynamıştır; bunlar için kendilerine minnettar olduğumuzu belirtmek isteriz.

isimleridir. Sadece bu isimlerin öne çıktığı bir fotoğraf karesi, aslında parçası oldukları ilim geleneğine bizim ne kadar uzaktan baktığımızın göstergesidir. Yalnızca bu türden ve üst örnek konumundaki isimler üzerinden bu geleneği tetkik etmek, çoğu kez, Osmanlı ilim geleneğine bizi yaklaştırmamakta, aksine belki daha da uzaklaştırmaktadır. Halbuki bu isimleri bir tepe nokta gibi algılamamızı mümkün kılan ana bünye, içerisinde yüzlerce belki binlerce alimin olduğu bir toplumsal bellektir. Büyük isimlerden hareketle yazılacak bir tarihte ne toplumsal belleğe ne de küçük isimlere yeterince ihtiyaç vardır. Ama küçük isimlerden hareketle yazılacak bir tarihte en fazla ihtiyaç duyulacak şey toplumsal belleğin kendisidir; üstelik bu bellek içerisinde büyüklerin yeri her şeye rağmen bakidir.

Bu yazının konusunu oluşturan Zeyrekzâde Emrullâh Meḥmed Efendi, 10./16. yüzyılın ikinci yarısında yaşamış ulemaya, genel ulema profilinin biraz üzerinde örnek oluşturan ve eğer zihnimizde bir ön bilgi kıvrıntısı yok ise “kim bu şahıs?” sorusunu askıda bırakan bir kimsedir. İlgili dönemin toplumsal belleğinin belki küçük bir parçasıdır; ama kendisine dair bir tahlil kesinlikle parçası olduğu büyük bir geleneği de beraberinde tahlil etmeyi gerektirmektedir. Nitekim konusu Zeyrekzâde olan bu yazıda Taşköprizâde, Ebussu‘ûd ve Birgivi’nin yanı sıra çok sayıda isim, eser ve olayla karşılaşılacaktır. Bu haliyle yazı, hakkında yeterince bilgi sahibi olmadığımız Zeyrekzâde gibi bir şahsa dair gerçekleştirilen bir bilgi arkeolojisinin, aslında bizi ilgili şahsın da ötesine geçen geniş bir muhtevaya nasıl ortak edebildiğinin; küçüklerin tarihinde saklı kimi ayrıntıların, büyüklerin tarihinin belki hiç bilinmeyen yönlerine nasıl ışık tutabildiğinin somut bir örneği konumundadır.

Bu yazının, bir makale için genellikle öngörülen hacmin biraz üzerinde olduğunun farkındayız; bunun için okuyucudan anlayış beklediğimizi öncelikle ifade etmek isteriz. Yazının ortaya çıkış süreciyle ilgili kısa bir değerlendirme, hem niçin bu kadar geniş olduğunun izahını sunacak hem de yazıda takip ettiğimiz yöntem hakkında bir ön bilgi zemini oluşturacaktır. Bundan yaklaşık on yıl kadar önce Kastamonu Yazma Eser Kütüphanesi kataloğunda 1550 numaralı demirbaşta yer alan “Şâh İsmâ‘îl’in Şeceresi Hakkında Bir Mütalaa” başlıklı bir belgeyi ilgili kütüphaneden temin etmiştik. Mütalaa’yı gerçekleştiren kişi, meseleyi açıklığa kavuşturmak için Kerbela ve Necef’e gitmiş, buradaki nakiplerle görüşmüş, onların ellerinde bulunan ve nesillerdir muhafaza edilen kutsal şecereleri incelemişti. Bu çerçevedeki gözlemlerini de kağıt, mürekkebe ve yazı sitiline varıncaya kadar yazıya dökmüştü. Esasen tetkikin gerçekleştirilme biçimi, tetkike konu kılınan

meseleden çok daha fazla hayranlık uyandırıcıydı. Ne var ki bu tetkiki gerçekleştirdiği 996 (1588) yılında Bağdat kadılığı yaptığı şeklindeki bir ipucu dışında, yazarının kim olduğunu tespit etmeye imkan tanıyacak herhangi bir bilgi mevcut değildi, ya da o tarihlerde biz, bu ipucunun peşine düşüp de meseleye açıklık getirebilecek müktesebe henüz sahip değildik. Bundan dolayı ilgili tetkik notunu, ilerleyen süreçte değerlendirmek üzere kenara kaldırmıştık.

İki yıl önce, İbn Bezzâz el-Erdebîlî'nin (ö.759/1358'den sonra) *Şafvetu's-Şafâ'* isimli eserinde Şafevîlerin atası Şeyh Şafiyuddîn el-Erdebîlî'nin (ö.735/1334) şeceresine dair verdiği bilgilerle, Kastamonu Kütüphanesi'nden temin ettiğimiz tetkik notundaki bilgileri karşılaştırma üzerine kurulu bir çalışma yapmak istedik. Bu süreçte sırasıyla iki aydınlanma yaşadık; ilki *Şafvetu's-Şafâ'* nüshalarında bilhassa Şeyh Şafiyuddîn'in şeceresi bağlamında mevcut olan değişkenlikti. Nüshaların kronolojik sırası ile birlikte düşünüldüğünde bu değişkenlik, aynı zamanda Şâh 1. İsmâ'îl'le (ö.930/1524) birlikte İnan coğrafyasında görünür hale gelen Şî'leşmeye muvazi ilginç ayrıntılar ihtiva etmekteydi.¹ Tetkik notunun yer aldığı demirbaşta bulunan eser, katalog bilgilerinde İbn Nuceym'in (ö.970/1563) *el-Eşbâh ve'n-Nezâ'ir*'i olarak kayıtlıydı; başında veya metin kenarlarında, tetkik notuna benzer başka bilgiler bulabilme ümidiyle bu eserin tamamını ilgili kütüphaneden temin ettik. Eserin hamişlerinde altında "Seyrekzâde" ifadesinin bulunduğu çok sayıda ta'lik notuna tesadüf ettik; sonda yer alan tetkik notunun da bu kişiye ait olabileceği öngörüsünden hareketle Seyrekzâde'nin kimliğini tespit koyulduk.

Nev'izâde 'Aţâyî'nin (ö.1045/1635) *eş-Şakâ'ik* zeylinde "Seyrekzâde Emrullâh Meḥmed Efendi" başlığı altında bir sayfalık bir bilgiye tesadüf ettik. Buradaki bilgiler, tetkik notunu kaleme alan kişinin 996 (1588) yılında Bağdat kadılığı görevinde olduğu yönündeki bilgiyle örtüşmekteydi. Böylelikle tetkik notunu kaleme alanın, Seyrekzâde Emrullâh Meḥmed olduğu ortaya çıkmıştı ki bu yaşadığımız ikinci aydınlanmaydı. Hal tercümelerine yer verdiği alimlerle ilgili ekseriya olumsuz değerlendirmelerden kaçınan Nev'izâde'nin Seyrekzâde isimli bu şahıs hakkındaki alaycı ve eleştirel bazı ifadeleri ayrıca dikkatimizi çekti. O,

¹ Esasen buradaki değişkenlik Kutlu'nun *Şafvetu's-Şafâ'* nüshalarında tespit ettiği ve tahrif olarak nitelendirdiği değişkenliği örnekleyen bir görüntü sunmaktadır. Bkz. Sönmez Kutlu, "Tarihsel Süreçte Aleviliğin Yazılı Kaynaklarında Yapılan Metin Tahrifâtı: Safvetu's-Safâ'nın Türkçe Çevirileri Örneklemi Üzerinden," *Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi [Mevlânâ'ya Armağan Sayısı]* 8:20 (2007), ss.21-32.

sıradışı birisi olabilirdi ve bu sıradışılık Kербela ve Necef'te gerçekleştirdiği tetkiki daha da sıradışı kılabilirdi. Seyrekzâde'ye dair bilgimizi Nev'izâde'nin sunduğu muhtevanın ötesine taşıyabilmek için kataloglarda Seyrekzâde ismine kayıtlı *Şerhu Dībâceti Tefsiri Ebî's-Su'ud, Ta'likât 'alâ'l-Eşbâh ve'n-Nezâ'ir, Şerhu Mesâliki'l-Halâş ve Risâle fî Ahzî'l-Ucra* isimli eserleri temin ettik. *Şerhu Dībâceti Tefsiri Ebî's-Su'ud* adlı eserin hemen başlangıç sayfasına peşinde olduğumuz kişi tarafından düşülmüş otobiyografik mahiyette genişçe bir not dikkatimizi çekti. Notun sonunda yer alan "Hayatımızın geri kalan kısmı bazı eserlerimizde kayıtlıdır." şeklindeki cümle, buna benzer başka notlar olabileceği ihtimalini zihnimize büyüttü. Ona ait olan eserlerin farklı nüshalarını temin edip de Zeyrekzâde imzalı başka otobiyografik notlarla karşılaşınca öngörümüzün haklı olduğunu görmüş olduk. Bu durum, zihnimize Seyrekzâde/Zeyrekzâde portresinin genişlemesine ve merkeze yerleşmesine yol açarken, Şafevîlerin şeceresi odaklı çalışmanın sonra değerlendirilmek üzere ötelenmesini beraberinde getirdi.

Gerek yazdığı eserlerin ana metninde gerekse bu eserlerin kenarlarında yer alan notlardan ve bunların tarihsel tekabülîyetlerinden hareketle oluşturduğumuz çalışmayı tamamlamak üzereyken, Zeyrekzâde ile ilişkili iki yazma eser daha tespit ettik. İlki Zeyrekzâde'nin tedris metni olarak kullandığı bir *Şahîh-i Buḥârî* nüshası, ikincisi de onun eliyle istinsah edilmiş Mirzâ Maḥdûm'a (ö.995/1587) ait *en-Nevâkıd* adlı eserin bir nüshasıydı. Bunlarda da Zeyrekzâde ile ilgili otobiyografik mahiyette önemli ve tamamlayıcı notlar tespit ettik; bunları da yazıya dahil ettik. Belki ilerleyen süreçte benzer tarzda başka eserlerin de ortaya çıkması ve Zeyrekzâde portresini daha da genişletmesi muhtemeldir. Bu yüzden de çalışmanın, hacminin genişliğine karşın hala tamamlanmamış ve eksik bir tarafı olabileceğini özellikle vurgulamak isteriz. Ancak vurgulanması gereken belki de en önemli husus, bu yazının, biri Zeyrekzâde diğeri de onun eli altındaki eserlere düştüğü notlar olmak üzere iki ana kahramanının olduğudur. Biz sadece bunların peşine düşme zahmetini sergilemiş olduk.

Zeyrekzâde'yi merkeze alan ancak Osmanlı ilim geleneğine dair de dolaylı gönderimler ve ayrıntılar içeren bu yazının ana hatlarıyla özetlemeye çalıştığımız hikayesi, pek çok bakımdan ama özellikle de Osmanlı ulemasının hal tercümelerinin tespitinde nasıl bir yol izlenmesi gerektiği noktasında bizler için oldukça öğretici bir tecrübe olmuştur. Bu tecrübeye okuyucunun da ortak olması düşüncesiyle, yazının içeriği, araştırma sürecinin kronolojisi ile uyumlu bir şekilde üç temel başlık altında düzenlenmiştir. İlk başlıkta Nev'izâde tarafından sunulan bilgiler ve bu bilgilere yansıyan Zeyrekzâde

portresi ele alınmıştır, böylelikle de başkalarının nazarında Zeyrekzâde'nin nasıl algılandığı tespit edilmeye çalışılmıştır. Bunlar genellikle hep ilk tahlilde müracaat edilen ve peşinde olunan şahıslara, belli belirsiz bir portre atfetmeye imkan tanıyan bilgilerdir. Üstelik bu bilgiler, doğru da olabilir yanlış da. Bunun tespiti, söz konusu bilgilerin tahliline imkan tanıyabilecek bir mukayese zemini oluşturmaktan geçmektedir. Ne var ki Zeyrekzâde söz konusu olduğunda, Nev'îzâde dışında başka bir bilgi kaynağı söz konusu değildir. Bu durumda yapılabilecek en anlamlı şey, Zeyrekzâde'nin kendi eserlerine yansımış olan muhtevanın elden geçirilmesidir ki ikinci başlık buna hasredilmiştir. Bu noktada özellikle eserlerin dibace kısımları merkeze alınmış, zaman zaman da metin içinde dış bağlama tekabül edebilecek kimi hususlar üzerinde durulmuştur. Metin içinde yer alan otobiyografik bilgilerin, ana metnin akışına tabi olduğu, bu yüzden de anlamlı bir ilişkilendirme söz konusu olmadığı takdirde kendisine ana metinde yeterince yer bulamayacağı açıktır. Bu türden durumlarda, kenar notlarının müstakil bir ifade zemini işlevi gördüğünü ve yazarın kendisi veya içinde bulunduğu bağlama dair sunmak istediği ayrıntıları buralarda paylaşabildiğini ifade etmek gerekir. Üçüncü başlık altında sunulan muhtevayı bu türden kenar notları içeriklendirmiştir. Bu minvalde, kendi eserlerinin ana metnin kenarlarına bizzat Zeyrekzâde veya başkaları tarafından düşülmüş notlara yer verilmiş ve bu bilgilerin ilk iki başlıktaki/aşamadaki bilgilerle birlikte düşünüldüğünde Zeyrekzâde'ye dair resmi nasıl daha da genişlettiği ve netleştirdiği gösterilmeye çalışılmıştır.

Zeyrekzâde'nin gerek metin içinde gerekse kenarlarda sunduğu otobiyografik açıklamalar çoğu kez olduğu gibi tercüme edilip sunulmuştur. Bunun, biyografi yazıcılığı noktasında bir tercihten öte gereklilik olduğu kanaatindeyiz. Zira böylelikle biyografisi yazılmak istenen şahsa veya şahıslara kısmen de olsa kendisini ifade edebilme imkanı sunulmuş olmaktadır. Bu bakımdan bu yazının üçüncü bir yazarının da Zeyrekzâde olduğunun altını çizmek isteriz. Otobiyografik mahiyetteki notlarda çoğu kez abartılı ifadelere tesadüf edilebilmektedir; bu durum elbette Zeyrekzâde için de geçerlidir. Bunu dengelemek insafı ve adaleti elden bırakmamakla mümkün olabilir ki bu durum tarihsel gerçekliği Zeyrekzâde'nin sunduklarına indirgememe, aksine onun ortaya koyduğu bilgileri daha büyük bir tarihsel bağlam içerisinde görme şeklinde ilave bir sorumluluğu beraberinde getirmektedir. Yazıda bu yönde ve olabildiğince sosyal ilişkilendirmelere yer verilmiş, kesinlikten uzak bir şekilde ve ihtimaliyet dairesi içerisinde meselelere yaklaşılmış, böylelikle de Zeyrekzâde, kendi

notlarını aşan bir bütünsellik içerisinde görülmeye çalışılmıştır. Bu çabanın ise yazarlar olarak bizlerin perspektifi ile hem kâim hem de malûl olduğunu özellikle belirtmek isteriz.

1. Başkalarının Nazarındaki Zeyrekzâde

Zeyrekzâde'nin, başkalarının bakış açılarında nasıl karşılık bulduğu sorusunu cevaplamaya imkan tanıyabilecek sınırlı da olsa bazı veriler söz konusudur. Bunlar aynı zamanda "Zeyrekzâde kimdir?" şeklindeki başlangıç sorusu için ilkin müracaat edilebilecek bilgilerdir. Buna göre Zeyrekzâde'nin asıl adı Emrullâh Meḥmed olup 945/1539 yılında dünyaya gelmiştir. Sultan 1. Süleymân (ö.974/1566) dönemi alimlerinden Muḥyiddîn Meḥmed el-Ḥuseynî'nin oğludur. Babasının sahip olduğu Ḥuseynî nispesi, onun, Hz. 'Alî'nin soyundan seyyid bir aileye mensup olduğuna işaret etmektedir. Taşköprizâde, Zeyrekzâde'nin babasını "Seyrek Muḥyiddîn" olarak nitelemektedir;² "Seyrek" şeklindeki niteleme daha sonra Nev'izâde 'Aṭâyî tarafından muhafaza edilmiş ve Emrullâh Meḥmed Efendi bu niteleme üzerinden Seyrekzâde olarak adlandırılmıştır.³ Ancak Mecdî Meḥmed Efendi'nin (ö.999/1591) *eş-Şakâ'îk* tercümesi ve zeylinde bu nitelemeye hiç yer vermemiş olmasını,⁴ Emrullâh Meḥmed'in de eserlerinde kendisini daima Zeyrekzâde olarak takdim etmesini⁵ önemsemek gerekir. Bu durum "Seyrek" nitelemesinin ince de olsa olumsuz bir çağrışıma sahip olabileceğini, bu yüzden de Emrullâh Meḥmed'in bu nitelemeyle pek de anılmak istemediğini düşündürmektedir. Akla gelebilecek bir başka ihtimal de babasının gerçekte "Seyrek" olan lakabını kendisinin "Zeyrek" olarak değiştirmiş olabileceğidir. Bu noktada kesin bir değerlendirmede bulunabilmek imkan dahilinde değildir; lakin onun kendisi için benimsediği nitelemenin "Zeyrekzâde" olduğu kesindir.

Zeyrekzâde'nin babası Muḥyiddîn Meḥmed Efendi, Ankara'nın bir nahiyesinden olup Sinâneddîn Yûsuf el-Germiyânî, Seyyidî Meḥmed el-Kocevî ve Birgivîzâde Muşliḥuddîn gibi kimselerin yanında tahsil görmüştür. Bâlî Aydınî'nin muidi olmuş, Ankara Medresesi'nde müderris olarak vazife almış, daha sonra da sırasıyla Merzifon ve Tokat medreselerinde görev

² Taşköprülüzâde Ahmed Efendi, *eş-Şakâ'îku'n-Nu'mâniyye*, haz. M. Hekimoğlu (İstanbul: TYEK, 2019), s.778.

³ Nev'izâde Atâyî, *Hadâ'îku'l-Hakâ'ik fî Tekmileti's-Şakâ'ik*, haz. S. Donuk (İstanbul: TYEK Yayınları, 2017), ss.1170-1171.

⁴ Mecdî Meḥmed Efendi, *Hadâ'îku's-Şakâ'îk*, haz. A. Özcan (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1989), ss.493-494.

⁵ Kendi kaleminden çıkmış olan kenar notlarının altına yazdığı imza kısmında kendisini hep Zeyrekzâde olarak takdim etmiştir. Bu türden notlara bu yazının bilhassa üçüncü başlığı altında sıklıkla tesadüf edilecektir.

yapmıştır. Zeyrekzâde'nin babası, Taşkoprîzâde'nin ve Mecdî'nin verdiği bilgiye göre Sultan Süleymân'ın büyük oğlu Şehzade Meḥmed'e hoca;⁶ Nev'îzâde'ye göre ise Şehzade Selîm'e hoca tayin edilmiştir.⁷ Bu görevin ne zaman başladığı ve ne kadar sürdüğü belli değildir; ancak Mecdî'nin ifadelerine bakılırsa Muḥyiddîn Meḥmed, bu görev esnasında iken vefat etmiştir.⁸ Taşkoprîzâde, Muḥyiddîn Meḥmed'i alim, fazıl, zeki, istikamet sahibi bir kimse olarak vasıflandırmakta ve onun Arap dili, fıkıh ve kelam ilimlerini iyi bilen bir kimse olduğunu belirtmektedir.⁹ Tefsir ilmine özel bir ilgisi olduğu kaydedilen Muḥyiddîn Meḥmed Efendi'nin bu alanın yanı sıra tefsir usulünde, ayrıca *el-Hidâye*¹⁰ üzerine ve Şadruşşerî'a'nın eserinin¹¹ bazı kısımları üzerine risaleler ve ta'likâtlar yazdığı ancak bunları temize çekemediği nakledilmektedir.¹² Muḥyiddîn Meḥmed Efendi ile ilgili dikkat çeken bir ayrıntı da kendisine öğrencilik yapan isimlerin genellikle Kürt kökenli oluşudur. Molla Şucâ'-ı Maḥmûdî,¹³ Şucâ'-ı Ḳal'acikî¹⁴ ve Kürd Sa'dî¹⁵ bu isimlerdendir. Nev'îzâde, Kürd Sa'dî'nin babası Bedreddîn Maḥmûd ile Muḥyiddîn Meḥmed'in Diyar-ı Acem'de tanıştıklarını belirtmektedir. Bu durumda Muḥyiddîn Meḥmed'in bir müddet Acem diyarında bulunduğu, hatta belki aslen orali olup sonradan Ankara'ya yerleştiği öngörüsünde bulunmak mümkündür.¹⁶

Taşkoprîzâde'nin Zeyrekzâde'nin babası Muḥyiddîn Meḥmed Efendi'nin, hakkı konuşup batıldan sakınan bir kimse olduğuna dikkat çekmesini ayrıca

⁶ Mecdî, *Hadâ'îku's-Şakâ'ik*, s.493.

⁷ Nev'îzâde, Muḥyiddîn Meḥmed Efendi'nin hal tercemesine müstakil bir başlık altında yer vermektedir; onun bu türden kullanımları diğer şahıslara dair verdiği bilgilerde tercih ettiği isimlendirmeden hareketle tespit edilebilmektedir. Bunlardan biri de Sultan 2. Selîm'e dair bilgiler sunduğu yerdir; o burada Seyrekzâde Muḥyiddîn'i Sultan'ın ilk hocalarından olarak takdim etmektedir. Bkz. Nev'îzâde, *Hadâ'îku'l-Hakâ'ik*, c.1, s.730.

⁸ Mecdî, *Hadâ'îku's-Şakâ'ik*, s.493.

⁹ Taşkoprîlüzâde, *eş-Şakâ'îku'n-Nu'mâniyye*, s.778.

¹⁰ Burhânuddîn el-Merġinânî'nin (ö.593/1197) Ḥanefî fûrû-ı fikhına dair eseridir. Bkz. Kâtib Çelebi, *Keşfu'z-Zunûn 'an Esâmî'l-Kutub ve'l-Funûn*, neşr. M. Ş. Yaltkaya-K. R. Bilge, (Ankara: TTK Yayınları, 2014), c.2, ss.2031-2040.

¹¹ Şadruşşerî'a'nın (ö.747/1346) Osmanlı medreselerinde yaygın olarak okutulan iki temel eseri söz konusudur. Bunlardan biri dedesi Burhânüşşerî'a'nın *el-Hidâye*'den hareketle derlediği *Vikâyetu'r-Rivâye* adlı eseri üzerine kaleme aldığı şerh (Kâtib Çelebi, *Keşfu'z-Zunûn*, c.2, s.2021), diğeri ise kendi eseri olan *Tenķîhu'l-Uşûl* üzerine kaleme aldığı *et-Tavdîḥ* isimli şerhtir (Kâtib Çelebi, *Keşfu'z-Zunûn*, c.1, s.496-499). Burada hangi eserin kastedildiği belli olmamakla birlikte, Muḥyiddîn Meḥmed'in *el-Hidâye* ile meşguliyeti dikkate alınınca sanki *Şerḥu Vikâyeti'r-Rivâye* olması ihtimali daha güçlü gibidir.

¹² Mecdî, *Hadâ'îku's-Şakâ'ik*, s.494.

¹³ Nev'îzâde, *Hadâ'îku'l-Hakâ'ik*, c.1, s.310.

¹⁴ Nev'îzâde, *Hadâ'îku'l-Hakâ'ik*, c.1, s.344.

¹⁵ Nev'îzâde, *Hadâ'îku'l-Hakâ'ik*, c.1, s.365.

¹⁶ Şafevîlerin Horasan bölgesine hakim olmaları sonrasında, Şâh İsmâ'îl zamanından itibaren, ancak özellikle de Şâh Ṭahmâsb'in idaresi sırasında, bölgedeki Sünnî ulemanın, bu süreçte yaşanan mezhebî

önemsemek gerekir; bu açıdan bakıldığında onun, vefat tarihleri birbirine yakın olmamasına karşın Muhyiddin Mehmed'i Molla 'Arab olarak bilinen İbrâhîm el-Ḥalebî'den (ö.956/1549) hemen sonra zikretmesi¹⁷ tesadüf olmasa gerektir. İbrâhîm el-Ḥalebî, yaşadığı dönemde abid ve zahid kimliğiyle öne çıkmış ve uzun süre Fatih Camii hatipliği görevinde bulunmuş bir kimsedir. Onun en dikkat çekici vasfı, yaşadığı dönemde Ḥalvetîlerle özellikle de Ḥalvetîlerin önde gelen isimlerinden olan Sünbül Sinân (ö.936/1529) ile yaşadığı cehrî zikir odaklı gerginlik¹⁸ ve İbnu'l-'Arabî'ye (ö.638/1240) yönelik sert tutumudur.¹⁹ Her ne kadar Taşköprizâde, doğrudan dile getirmese de Muhyiddin Mehmed'in, İbrâhîm el-Ḥalebî ile irtibatlı olduğunu düşünmeyi mümkün kılacak bir başka husus ise el-Ḥalebî'nin, Muhyiddin Mehmed Efendi'nin büyük oğlu Şemseddin Ahmed'in hocası olmasıdır. Şemseddin Ahmed, çocukluk ve gençlik yıllarında İbrâhîm el-Ḥalebî'nin yanı sıra 'Arab Çelebi, Celâlzâde Şâlih ve Taşköprizâde gibi isimlerin yanında tahsil görmüştür.²⁰

Nev'îzâde 'Atâ'î'nin Zeyrekzâde Emrullâh Mehmed'le ilgili bir tespiti, muhtemelen ailesinin İbrâhîm el-Ḥalebî ile olan irtibatını teyit eden bir başka veri konumundadır; o Zeyrekzâde'den tarikat erbabına karşı tam bir nefret besleyen bir kimse olarak bahsetmekte ve muhtemelen kendisinden pek hazzetmemektedir. Celvetiyye tarikatının kurucusu Azîz Maḥmûd Hudâyî'ye (ö.1038/1628) gönülden bağlı olduğu²¹ ve yaşadığı dönemin gündemini epeyce meşgul eden Kağızâdeliler-Ḥalvetîler geriliminde ikincisinden yana tavır aldığı göz önünde bulundurulduğunda, Nev'îzâde'nin Zeyrekzâde'ye karşı tariz ve kinayelerle satır aralarına yerleştirdiği hoşnutsuzluk

---

ve toplumsal karışıklıklar nedeniyle aralarında Anadolu'nun da olduğu farklı coğrafyalara göç etmeye başladıkları bilinmektedir. Taşköprizâde'nin *eş-Şakâ'ik*'inde bu minvalde zikri geçen çok sayıda isim söz konusudur. Seyrek Muhyiddin Efendi'nin de bu isimlerden biri olabileceğini göz ardı etmemek gerekir. Bu ihtimale dikkatimizi çeken yazı hakemlerine ayrıca teşekkür etmek isteriz.

¹⁷ Taşköprülüzâde, *eş-Şakâ'iku'n-Nu'mâniyye*, ss.776-778.

¹⁸ Bu gerilim hakkında bilgi için bkz. Mehmet Kalaycı, "Kağızâdeliler-Halvetiler Gerilimin Odağında Bir İsim: Sünbül Sinan el-Amasi ve er-Risaletü't-Tahkiyye Adlı Eseri," Ş. Özdemir-A. Gün (ed.), *Uluslararası Amasya Alimleri Sempozyumu Bildiriler Kitabı* (Amasya: Amasya Üniversitesi, 2017) içinde, c.1, ss.581-591.

¹⁹ Şükrü Selim Has, "Ḥalebî, İbrâhîm b. Muhammed," *DİA*, c.15, s.231. İbrâhîm el-Ḥalebî'nin, İbnu'l-'Arabî'nin *Fuṣūsu'l-Ḥikem*'ine yansıyan görüşlerine yönelik bir reddiye olarak kaleme aldığı *Ni'metu'z-Zerî'a* isimli eserinin bir nüshasının metin başlangıcının kenarına düşülmüş şu not bu bakımdan oldukça dikkat çekicidir: "Süre-i Tevbe müşrikler hakkında gâdab âyeti olduğundan süre evvelinde Bismillâh olmayıp muşannıf-ı merhûm daḥi bu kitabı müşrikini red için te'lif etmekle imtişâlen li-Ḥur'âni'l-Kerîm aşıl nüshânî evvelinde daḥi besmele taḥrîr etmemişlerdir. Ma'lûm-ı sa'âdet ola." Bkz. İbrâhîm el-Ḥalebî, *Ni'metu'z-Zerî'a fi Nuşrati's-Serî'a*, Süleymaniye Kütüphanesi-Laleli, no.2453, v.1b.

²⁰ Mecdî, *Hadâ'iku's-Şakâ'ik*, s.494; Nev'îzâde, *Hadâ'iku'l-Hakâ'ik*, c.1, s.484.

²¹ Haluk İpekten, "Atâî, Nev'îzâde," *DİA*, c.4, s.41.

anlaşılabilmektedir. Nev'izâde'nin verdiği bilgiye göre Zeyrekzâde, ölüm döşeginde iken oğluna cenazesinin Sultan Mehmed (Fatih) Camii'ne götürülmemesini ve erbâb-ı nifak duasına muhtaç bırakılmamasını, tabutuna mücevveze²² konulmamasını, fukara topluluğu ile sadece duada bulunulmasını vasiyet etmiştir.²³ Nev'izâde'nin verdiği bu bilgiler, Zeyrekzâde'nin İbrâhîm el-Ḥalebî ile aynı düşünce istikametinde konumlandırılabilceğine yönelik tamamlayıcı bir ima olarak görülebilir.

Kaynakların verdiği bilgiye göre babası Muhyiddîn Mehmed Efendi 947/1541 yılında vefat etmiştir; bu durumda ağabeyi Şemseddîn Ahmed on beş yaşında, Zeyrekzâde ise daha iki yaşındadır. Şemseddîn Ahmed'in son hocası olan ve kendisinden mülazemet aldığı Taşköprizâde'nin aynı zamanda Zeyrekzâde'nin ilk hocası olması, Zeyrekzâde'nin kendi ilim yolculuğunun şekillenmesinde ağabeyinin etkisini yansıtır niteliktedir. Nev'izâde'nin Şemseddîn Ahmed'in tercemesini sunarken vebali Zeyrekzâde'nin sırtına yükleyerek kurduğu şu cümle, ağabeyinin Zeyrekzâde için önemini daha da somutlaştırır niteliktedir:

Tırâzende-i Zeyl-i Şakâ'ik ve nüvâzende-i nevâ-yı hoş-edâ-yı aşık olan birâderi Seyrek-zâde Meḥammed Efendi merḥûm vaşf-ı fezâ'ilinde mübâlağa vü itrâ ve ṭurra-i menkabeti şâne-i iğrâk ile ṭurra idüp hilâl-i hikâyede Seyyid Şerîf'e mu'âdil olduğına ba'z-ı eşrâf-ı esâtîzesi şâhid-i 'âdil olmak üzere iddi'â eylemişdür. Ve'l-uhdetu 'aleyhi.²⁴

Nev'izâde'nin bu bilgi için kullandığı kaynak, Zeyrekzâde'nin, hocası Taşköprizâde'nin *eş-Şakâ'ik*'i üzerine kaleme aldığı bir zeyldir. Anlaşıldığı kadarıyla bu zeylde Zeyrekzâde bazı hocalarını da şahit tutmak suretiyle ağabeyini es-Seyyid eş-Şerîf el-Curcânî (ö.816/1413) düzeyinde bir kimse olarak takdim etmiştir. Gerçekte böyle olup olmadığı ve Nev'izâde'nin buna istihza ile yaklaşması bir yana, Zeyrekzâde'nin bu takdimi -tabi eğer gerçekten ona aitse- ağabeyi Şemseddîn Ahmed'in onun yanındaki itibarına işaret etmektedir. Şemseddîn Ahmed, Taşköprizâde'ye mülazemeti sonrası 960/1552-1553 yılında Bursa'da Ahmed Paşa Medresesi'nde, 968/1560-1561 yılında Kapluca Medresesi'nde görev yapmıştır; eşinin beklenmeyen ölümü sonrasında Anadolu'dan ayrılıp Kahire üzerinden Harameyn'e yönelmiş, elim hastalıklara tutulmuş ve 974/1566-6157 yılında henüz kırk iki yaşındayken vefat etmiştir.²⁵

²² Mücevveze, Osmanlılarda padişahın huzuruna çıkılırken veya mevlid alaylarında giyilen farklı kavuk türlerinden biri olarak tanıtılmıştır. Bkz. Nebi Bozkurt, "Kavuk," *DİA*, c.27, s.72.

²³ Nev'izâde, *Hadâ'iku'l-Hakâ'ik*, c.2, s.1172.

²⁴ Nev'izâde, *Hadâ'iku'l-Hakâ'ik*, c.1, s.485.

²⁵ Nev'izâde, *Hadâ'iku'l-Hakâ'ik*, c.1, s.485.

Ağabeyi ile kıyaslandığında Zeyrekzâde'nin ömrü daha uzun, görev hayatı daha bereketli olmuştur. Nev'îzâde'nin verdiği bilgilere göre, Zeyrekzâde 945/1539'da doğmuştur. 966/1558 yılında Taşköprizâde'ye öğrencilik yapmış, onun 968/1561 yılındaki vefatı üzerine de Molla 'Abdulkerîmzâde'ye öğrenci olmuş ve mülazemetini bu sonuncu ismin yanında tamamlamıştır. Zeyrekzâde'nin görev hayatı 971/1564 yılında Hayrabolu Rüstem Paşa Medresesi'ndeki müderrislik göreviyle başlamıştır; 973/1566 yılında Rodosçuk'taki Rüstem Paşa Medresesi'ne, 983/1575 yılında ise İznik Orhaniye Medresesi'ne atanmıştır. Sonraki görevi olan Üç Şerefeli Medrese'deki müderrislik payesini 987/1579 yılında, Sahn-ı Seman'daki müderrislik payesini ise 993/1585 yılında elde etmiştir. 995/1587 yılında getirildiği Bağdat kadılığıyla birlikte görev hayatında yeni bir sayfa açılmış ve bundan sonra çoğu kez kadı olarak görev yapmaya başlamıştır. 998/1590 yılında Trablus-Şam kadılığı, aynı yıl içerisinde Manisa kadılığı, 1000/1591 yılında tekrar Trablus-Şam kadılığı görevlerine atanmıştır. 1001/1592 yılında Edirne Darülhadis'i, 1003/1595 yılında da Sahn-ı Seman müderrisliği görevleri dolayısıyla kadılığa bir süre ara veren Zeyrekzâde, çok geçmeden tekrar kadılık görevine dönmüş ve 1004/1596 yılında Selanik'e kadı olarak atanmıştır.²⁶ 1008/1599 yılında Gelibolu kadılığı görevi kendisine tevcih olunmuşsa da bu görevi kabul etmemiş, aynı yıl içerisinde (1008/1600) İzmir kadılığı görevine getirilmiştir; ne var ki kendisi bu göreve başlayamadan yaklaşık altmış üç yaşında iken -miladi takvime göre altmış bir- vefat etmiştir.²⁷

Nev'îzâde, Zeyrekzâde'nin kişiliğine karşı hoşnutsuzluğunu ve küçümser tutumunu onun eserleri bağlamında da sürdürmektedir. Zeyrekzâde'nin *eş-şakâ'ik*'e bir zeyl yazdığını, ancak yer verdiği çoğu bilginin sataşma türünden bilgiler olması nedeniyle zeylin rağbet görmediğini belirtmektedir. Bu zeyl dışında onun *el-Eşbâh ve'n-Nezâ'ir*'e bir ta'lîkât yazdığını belirtmekte, Ebussu'ud'un tefsiri üzerine yazdığı şerhi ise *kelimât* olarak vasıflandırmaktadır.²⁸ Bu son şerhi, "*kelimât*" olarak vasıflandırması muhtemelen Zeyrekzâde'ye yönelik küçümseyici ve alaycı tutumunun bir başka yansıması hüviyetindedir.

²⁶ Nev'îzâde, bu görevin önce Tursunzâde 'Abdulbâkî Efendi'ye verildiğini, Zeyrekzâde'nin doğrudan Sultan'la görüşüp kendisine merhamet buyurulmasını talep etmesi üzerine, aradan üç gün geçmeden görevin Tursunzâde'den alınıp kendisine tevcih olduğunu belirtirken inceden inceye onu eleştirmektedir. Bkz. Nev'îzâde, *Hadâ'iku'l-Hakâ'ik*, c.2, s.1172; Bu tarihte yaklaşık bir yıldır tahtta Sultan 3. Mehmed'in oturuyor olduğunu not etmek gerekir.

²⁷ Nev'îzâde, *Hadâ'iku'l-Hakâ'ik*, c.2, ss.1170-1172.

²⁸ Nev'îzâde, *Hadâ'iku'l-Hakâ'ik*, c.2, s.1172.

2. Kendi Eserlerindeki Zeyrekzâde

Nev'îzâde'nin değerlendirmeleri, Zeyrekzâde hakkında elimizde bulunan belki de müstakil tek biyografik bilgi zeminidir. Burada çizilen Zeyrekzâde portresi; onun ilmiye sınıfına mensup ve az sayıda telife sahip bir kimse olduğu, eserlerinde abartıya kaçtığı, açık sözlü davrandığı ve kişisel hayatında tarikat erbabıyla ciddi sorunlar yaşadığı yönündedir. Böylesi bir portrenin gerçeğe ne ölçüde tekabül ettiğinin bire bir tahlilini yapabilmek elbette güçtür. Bu ancak bu bilgilere dair bir mukayese zemini oluşturmak ile gerçekleştirilebilecek bir husustur. Ne var ki Zeyrekzâde söz konusu olduğunda Nev'îzâde dışında bir bilgi kaynağının bulunmaması bunu zorlaştırmaktadır. Zeyrekzâde'nin yazdığı eserlere yansıyan muhteva üzerinden meseleyi biraz daha genişletebilmek ve onu daha geniş bir bağlamda görebilmek imkan dahilindedir. Nev'îzâde 'Aṭāyī'nin ona nispet ettiği üç eser söz konusudur: Bunlar *eş-Şakā'ik* üzerine bir zeyl, *el-Eşbāh ve'n-Nezā'ir* üzerine bir ta'likāt ve Ebussu'ūd'un tefsiri üzerine bir şerhtir. Kütüphane kataloglarında bu üç eser dışında, kendisine ait *Şerhu Mesālikil-Halāş*, *Risāle fī Cevāzi Ahzi'l-Ucra* ve *Ta'likāt li-Keşfi'l-Mevādi' mine'l-Keşşāf* şeklinde üç eser/risale daha tespit edilebilmektedir. Nev'îzâde'nin Zeyrekzâde'ye dair kanaatini şekillendiren eserin *eş-Şakā'ik*'e yazdığı zeyl olduğu anlaşılabilir; bundan dolayı Zeyrekzâde'nin eserlerinin tahliline bu zeylle başlamak, ardından da diğer eserlerle devam etmek anlamlı olacaktır.

2.1. Zeyl 'alā's-Şakā'ik'in-Nu'māniyye

Zeyrekzâde'nin Taşköprizâde'nin *eş-Şakā'iku'n-Nu'māniyye* adlı eseri üzerine yazdığı kaydedilen Arapça zeylin günümüze ulaşmış bir nüshası -en azından şimdilik- bulunmamaktadır. Nev'îzâde'nin çoğu sataşma türünden bilgiler ihtiva ettiğini, bu yüzden de rağbet görmediğini dile getirmesine bakılırsa Zeyrekzâde'nin zeyli, muhtemelen her kaynakta olmayan ve sübjektiflik karakteri baskın bilgiler içermektedir. Zeylin, *eş-Şakā'ik*'in mevcut metninin genişletilmesi ve detaylandırılması, hatta Taşköprizâde'den önce yaşamış olmasına karşın Taşköprizâde tarafından ihmal edilmiş şahısların hal tercemelerine yer verilmesi amacına dönük tekmile/tetimme tarzında bir zeyl mi, yoksa Taşköprizâde'den sonra vefat etmiş isimlerin Taşköprizâde'nin usulüne uygun şekilde kronolojik olarak sıralandığı şıla tarzında bir zeyl mi olduğu belli değildir. Mecdî'nin, Zeyrekzâde'nin babası Muhyiddin Mehmed Efendi ile ilgili olarak sunduğu

ilm-i tefsir ve uşulinde ve Hidāyeniñ ve Şadruşşerī'aniñ ba'zı mevāzı'ında risāleleri ve ta'līkātı vardır ve lākin müsvedde kalup beyāza çıkmadı, bu zeyl merhūmıñ oğlunıñ haţtından menķüldür

şeklindeki ifadeleri²⁹ dikkate alındığında, Zeyrekzāde'nin zeylinin tekmile/tetimme şeklinde bir zeyl olduğu düşünölebilmektedir. Zira babası Muhyiddin Meħmed Efendi'nin hal tercemesi *eş-Şakā'ik*'te kayıtlıdır. Ayrıca Kātib Çelebi'nin bu zeyli, *eş-Şakā'ik*'in aslının hamişine düşölmüş notlar olarak değeriendirmesi bu ihtimali teyit eder niteliktedir.³⁰ Bununla birlikte Nev'izāde'nin, Zeyrekzāde'nin ağabeyi Şemseddin Aħmed hakkında bilgi verirken onun zeyline atıfta bulunması,³¹ zeylin şıla tarzında bir zeyl olduğunu da düşöndürmektedir. Çünkü Şemseddin Aħmed, Taşköprizāde'den sonra vefat etmiş ve tercemesine *eş-Şakā'ik* metninde yer verilmemiş bir isimdir. Belki bu iki ihtimalin her ikisi de doğrudur ve Zeyrekzāde'nin zeyli hem tekmile hem de şıla tarzında bir metindir.

İçerisinde Taşköprizāde'nin *eş-Şakā'ik*'i ile Munuk veya Hısm 'Alī Çelebi olarak da bilinen 'Alī b. Bālī'nin (ö.992/1584) *el-İkdu'l-Manzūm* adlı zeylinin yer aldığı el yazması bir mecmuanın kenarlarında Zeyrekzāde'nin zeylinden gerçekleştirilmiş bazı alıntılar söz konusudur. Bu alıntılar, hem zeyl hem de Zeyrekzāde'nin üslubu ve yöntemi hakkında kısmen de olsa fikir verebilecek türdendir. Bunlardan ilki Dāvūd el-Ķayşerī (ö.751/1350) ile ilgilidir ve şu şekildedir:

Onun İbnu'l-Fāriđ'ın [ö.632/1235] *Mimiyye* ve *Tā'iyye* kasideleri üzerine şerhi vardır. Bu şerhin dibacesinde Eminuddin 'Abdulkāfi b. 'Abdillāh et-Tebrizi'nin ismini zikretmiştir. Yine onun tasavvufa dair bir risalesi ile hayatın mahiyetinin tahkiki hakkında bir risalesi söz konusudur.³²

Zeyrekzāde'den gerçekleştirilmiş bir başka alıntı Ķuţbuddin el-İzniki (ö.821/1418) hakkındadır ve tercümesi şu şekildedir:

İznik'teki Orhaniye Medresesi'nin müderrislerinden biri de Türk dilinde yazılmış *el-MuĶaddime* adlı eserin sahibi olan Ķuţbuddin el-İzniki'dir. Güvenilir bir kişiden onun Evħaduddin el-Kirmāni'nin [ö.635/1238] neslinden olduğunu ve Niğde'den İznik'e göç ettiğini duydum. Ayrıca onun kendi hattıyla ve kenarlarına ta'līkāt yazdığı bir *Envāru't-Tenzil* nüshasını gördüm. Zahriyesinde eserin kendisine ait olduğunu ve İznik'e Niğde'den göç ettiğini yazmıştı.

²⁹ Mecdi, *Hadā'iku's-Şakā'ik*, s.494.

³⁰ Kātib Çelebi, *Keşfu'z-Zunūn*, c.2, s.1058.

³¹ Nev'izāde, *Hadā'iku'l-Hakā'ik*, c.1, s.485.

³² Taşköprizāde, *eş-Şakā'iku'n-Nu'māniyye*, Milli Kütüphane-Adnan Ötügen, no.944, v.2b.

Bu notun hemen kenarında yer alan kısa bir not da Zeyrekzâde'den alınmıştır ve utbuddin el-İzniki'nin 821 Zilkade'sinin ikinci (1 Aralık 1418) günde vefat ettiği bilgisini içermektedir.³³ Bir önceki sayfada da "Zeyrekzâde olarak bilinen Molla demiştir ki: Ben onun mütalaa ettiği ve kenarına 'Bunu yazan utbuddin en-Nikidevi'dir.' diye notlar düştüğü kitaplar tespit ettim." şeklinde yine utbuddin el-İzniki'ye dair kısa bir bilgi söz konusudur.³⁴ Zeyrekzâde'den gerçekleştirilmiş bir başka nakil, Simavna Kadısı oğlu Şeyh Bedreddin'in (ö.823/1420) hal tercemesinin kenarındadır ve şu şekildedir:

Bazı dostların anlattığına göre o, asılarak öldürülmüş. Asılması yönünde karar verilince abdest alıp iki rekat namaz kılmak için müsaade istemiş, bunu yapmış, ardından ruhu bedeninden çekilmiş ve ölü gibi yığılıp kalmış. Kendisi bu haldeyken cesedini asmışlar. Böyle bir şey bu işin erbabı büyük şeyhler için çok da yadırganacak bir şey değil.³⁵

Bir başka alıntı utbuddinzâde Mehmed el-İzniki'nin (ö.885/1480) hal tercümesinin yer aldığı kısmın kenarındadır ve şu şekildedir:

İznik'teki Orhaniyye Medresesi'ndeki müderrislerden biri de Mehmed b. utbuddin'dir. Bu beldede yaşayan onun neslinden birinden Molla utbuddin'in *el-Mukaddime*'yi bitirip vefat etmesi üzerine Şeyh Mehmed'in, mevcut nüsha üzerine ahlak ilminden bir şeyler ilave ettiğini işittim. Şeyh Mehmed, bu medresede günlük iki yüz dirhem ücretle müderris imiş. Fetva yetkisiyle birlikte bu beldenin kadılığı da kendisindeymiş. Sonrasında her şeyi terk etmiş ve Şüfiyye taifesine katılmış. Kabri ise zikri geçen bu kasaba sınırları içindeymiş.³⁶

Bu alıntının yer aldığı sayfanın karşısında utbuddinzâde ile ilgili Zeyrekzâde'den gerçekleştirilmiş daha hacimli bir nakil daha bulunmaktadır:

Fakir der ki: İznik'teki Sultan Orhan Medresesi'ne müderris olduğum sırada bu kasabanın güvenilir kişilerinden şunu işittim: 'Molla Şeyh Mehmed b. utbuddin el-İzniki adı geçen medresede müderris oldu ve kendisine İznik'in kadılığı ve fetva görevi tevdi olundu. Kendisi için günlük üç yüz dirhem tahsis edildi. Bir müddet sonra her şeyi terkedip Şüfiyye'ye katıldı.' Evlatlarından birine ait bir mecmuada onun yazısından kopya edilmiş bir yazıda şu ibareyi gördüm: 'İlahî bilgilerin ve ebedi mutlulukların kaynağı, Rabbanî bilgilerin ve kemalatın pınarı, bana ilim, hırka ve icazet veren şeyhimiz ve önderimiz 'Abdurrahman b.

³³ Taşköprizâde, *eş-Şakâ'iku'n-Nu'maniyye*, v.7b.

³⁴ Taşköprizâde, *eş-Şakâ'iku'n-Nu'maniyye*, v.7a.

³⁵ Taşköprizâde, *eş-Şakâ'iku'n-Nu'maniyye*, v.10b.

³⁶ Taşköprizâde, *eş-Şakâ'iku'n-Nu'maniyye*, v.17b.

‘Abdulazîz er-Rûmî³⁷ 863 yılının Muharrem ayının yedisi Salı günü (14 Kasım 1458) daru’l-fenadan daru’l-bekaya göç etti.’ Yine gördüğüm ona ait bir hatta, tövbe aldığı ve sayesinde ahlakını güzelleştirdiği kişinin Şeyh Hâsen Hoca³⁸; riyazetini ve halvetini yanında tamamladığı kişinin ise Şeyh Akşemseddîn [ö.863/1459] olduğu kayıtlıydı.³⁹

Kuṭbuddînzâde’nin tasavvufa yöneldiği bilinmekle birlikte, bunun kim veya kimler aracılığıyla gerçekleştiği noktasında bir belirsizlik söz konusudur. Zeyrekzâde’nin kendi şahitliğine dayalı bu ayrıntının, söz konusu belirsizliğin aydınlatılmasına katkıda bulunduğu kesindir. Aynı sayfada Yazıcıoğlu Meḥmed’in (ö.855/1451) hal tercemesinin kenarında yine Zeyrekzâde’den şu şekilde kısa bir alıntı söz konusudur: “Onun kelim ve hikmetten de bir şeyler mezcetmek suretiyle tevil yoluyla yazdığı bir el-Fâtiha sûresi tefsirini gördüm.”⁴⁰ Zeyrekzâde’den yapılmış bir başka nakil, Kemâlpaşazâde’ye (ö.940/1534) dairdir ve onun *Ṭağyîru’t-Tenkih* adlı eseri⁴¹ hakkında ilave bilgi içermektedir:

Güvenilir kişilerden nakledildiğine göre bu kitap; *el-Hidâye*, *el-Vikâye* ve Şadruşşerî’a ile doğrudan ilişkili değildir; aksine müstakil bir kitaptır. Bütün ilimlerde şimdikiye kadar kimseye nasip olmamış ve muhtemelen kıyamete kadar da olmayacak ölçüde bir güç ve yetenek kendisine bahşedilmiş olmasına karşın, bu kitabında o, *el-Hidâye* sahibine ve şarihlerine, akıl ve insaf sahiplerini bile hayrete düşürecek garip değerlendirmeler ve tuhaf eleştiriler yöneltmiştir. Yine onun dille ilgili *Muḥîtu’l-Luğa* adında bir kitabı⁴² vardır. Kafiye olarak düzenlemiş ve anlamlarını Farsça yazmıştır. Bu gerçekten harika bir kitaptır. Yine onun zor meseleleri toplayıp *el-Mubhemât* olarak adlandırdığı bir kitabı bulunmaktadır.⁴³

Aynı yazma nüsha içerisinde ikinci sırada yer alan ‘Alî b. Bâlî’nin *el-İkdu’l-Manzûm*’unun kenarında da Zeyrekzâde’den nakiller bulunmaktadır.

³⁷ Bu şahıs, hal tercemesine Sultan 2. Meḥmed dönemi kapsamında yer verilen Şeyh ‘Abdurrahmân Çelebi olmalıdır. Halvetiliğin Anadolu’daki ilk temsilcilerinden olan Pir İlyâs el-Amâsî’nin torunudur. Bkz. Taşköprülüzâde, *eş-Şakâ’îku’n-Nu’-mâniyye*, s.136; Meccî, *Ḥadâ’îku’s-Şakâ’îk*, s.94.

³⁸ Taşköprüzâde, Şeyh Hâsen Hoca’ya Sultan 2. Murâd dönemi mutasavvıfları arasında yer vermekte ve kendisinin Bursa’da geniş bir tesire sahip olan Emîr Sulṭân’ın halifesi olduğunu, vefatı sonrasında onun makamına geçtiğini kaydetmektedir. Bkz. Taşköprülüzâde, *eş-Şakâ’îku’n-Nu’-mâniyye*, s.196; Meccî, *Ḥadâ’îku’s-Şakâ’îk*, s.132.

³⁹ Taşköprüzâde, *eş-Şakâ’îku’n-Nu’-mâniyye*, v.18a.

⁴⁰ Taşköprüzâde, *eş-Şakâ’îku’n-Nu’-mâniyye*, v.8a.

⁴¹ Kemâlpaşazâde’nin bu eseri, Şadruşşerî’a’nın *Tenkihü’l-Uşûl* adlı eserinin yeniden oluşturularak şerhedilmesi amacına matuftur. Kâtib Çelebi, bu eserle ilgili olarak “İnsanlar onun yaptığı şeye ilgi göstermediler; aşl olana rağbet sürerken fer’ olanda işler kesat gitti.” tespitinde bulunmaktadır. Bkz. Kâtib Çelebi, *Kesfu’z-Zunûn*, c.1, s.499.

⁴² Eserin bir nüshası yazma halinde bulunmaktadır. Bkz. Kemâlpaşazâde, *Muḥîtu’l-Luğa*, Süleymaniye Kütüphanesi-Şehid Ali Paşa, no.2681.

⁴³ Taşköprüzâde, *eş-Şakâ’îku’n-Nu’-mâniyye*, v.56b.

Nakil, ‘Alī b. Bālī’nin Taşköprüzâde’nin eserlerini sıraladığı kısmın hemen kenarında yer almakta ve ana metinde yer verilmemiş eserlere dair ilave bilgiler içermektedir:

Onun öğrencilerinden olan bu fakir der ki: Onun kaza ve kader konusunda bir risalesi, temsilî istiare konusunda es-Seyyid eş-Şerîf ve Sa’d et-Taftâzânî gibi iki büyük alimin görüşlerinin muhakemesine dair yeni bir risalesi, *el-‘İnāye fî Taḥkîki’l-İsti‘āre bi’l-Kināye* adlı bir risalesi ve belagat ilmine giriş hakkında bir risalesi söz konudur. Bu risaleleri kendisi bu fakire bizzat imla ettirmiştir. O bana başka risaleler ile bazı ta’lîkâtını da imla ettirmiştir.⁴⁴

Yine ‘Alī b. Bālī’nin Taşköprüzâde ile ilgili olarak “Ebussu’ud Efendi kendi tefsirinden bir bölümü yazıp ona gönderdiğinde o da şu beyitleri yazmıştır...” şeklindeki tespitleri ve akabinde sıraladığı beyitler bağlamında Zeyrekzâde’den bir alıntı söz konusudur. Bu tespite bir itiraz mahiyeti taşıyan alıntı şu şekildedir:

Bilmelisin ki işin aslı böyle değildir; bilakis bu olay, tefsirin ortaya çıkışından önce vuku bulmuştur. Olay, Ebussu’ud’un dersi sırasındadır; ‘Allah seni affetsin, niçin onları affettin?’ [9/Tevebe:43] ayetinin tefsirine gelindiğinde öğrencilerinden biri bu konuyu *el-Keşşâf*’tan kendisine okur. Öyle ki Cârullâh el-‘Allāme bu sözün aslının ‘hata ettin, ne kötü yaptın!’ demek olduğunu söylemiştir.⁴⁵ Bu ibare yüzüne karşı okununca Ebussu’ud, öğrencisine ‘Hitap sigasıyla okuma, bilakis hikaye sigasıyla ve ondan [ez-Zemaḥşerî’den] naklediyormuş gibi oku!’ der. Bu olay, mollalar arasında yayılınca çok beğenirler ve övgüler yazarlar. Buradaki beyitler de bu övgülerden biridir.⁴⁶

Aynı mecmuada *eş-Şakā’ik* metninin bitiminde Taşköprüzâde’nin Taşköprüzâde’nin öğrencilerinden Kağızâde Mehmed b. Mahmūd’dan gerçekleştirilmiş olan ve Taşköprüzâde’nin yazdığı eserlerin toplu bir dökümünü sunan genişçe bir nakil⁴⁷ söz konusudur. Ana metinden bağımsız

⁴⁴ ‘Alī b. Bālī, *el-‘İkdu’l-Manzûm*, Milli Kütüphane-Adnan Ötügen, no.944, v.128a.

⁴⁵ Krş. Zemaḥşerî, *el-Keşşâf ‘an Hakā’iki Gavâmidî’t-Tenzîl ve ‘Uyûni’l-Ekâvil fî Vucûhi’t-Te’vîl*, çev. M. Coşkun ve diğerleri, (İstanbul: TYEK Yayınları, 2017), c.3, s.90.

⁴⁶ ‘Alī b. Bālī, *el-‘İkdu’l-Manzûm*, v.128b; krş. Ali b. Bālī, *el-‘İkdu’l-Manzûm fî Zikri Efâzili’r-Rûm*, haz. S. Donuk (İstanbul: TYEK Yayınları, 2018), s.116; Özellikle bu alıntının üzerinde durmak gerekir; zira buradaki itiraz kabilinden kendisinden alıntılanan açıklama sanki Zeyrekzâde’nin gerçekten de ‘Alī b. Bālī’nin zeylindeki ibareye yönelik bir itirazda bulunduğu izlenimi uyandırmaktadır. Bu ise Zeyrekzâde’nin *eş-Şakā’ik*’e yazdığı zeylin hem ana metnin hem de ‘Alī b. Bālī’nin zeylinin kenarlarına düşülmüş bir zeyl olabileceğini düşündürmektedir.

⁴⁷ Diğer bazı *eş-Şakā’ik* nüshalarının bitiminde de yer alan (örneğin bkz. Süleymaniye Kütüphanesi-Carullah, no.1613, v.134a-b) bu notun tercümesini, önemine binaen burada sunmak istiyoruz: “Musannifin öğrencilerinden olan ve Kağızâde olarak bilinen Molla Şeyḥ Mehmed b. Maḥmūd der ki ben musannifin öğrencilerinden olan Şa’bân b. Ḥamza el-Ḳaşṭamoni’den şunları dinledim: ‘Bu kitabının

olan bu alıntının kenarlarında da Zeyrekzâde'den iki nakil yer almaktadır. Bu nakillerden ilki şu şekildedir:

Onun öğrencilerinden bir fakir der ki: Kendisinin iki fazıl arasında muhakeme konusunda *el-İnşâf fî Muşâcereti'l-Eslâf* adında başka bir risalesi, belağat ilminin mukaddimleri hakkında bir risalesi söz

telifi sırasında musannifin gözleri görmüyordu, o söylüyor biz de yazıyorduk. Kendi menakıbına başladığında şunları söyledi: 'Ben bu şerefli ilimle meşguliyetim boyunca bazı eserler yazdım. Bunların en kıymetlisi ve kapsamlısı es-Seyyid eş-Şerîf'in *Hâşiyetu'l-Keşşâf*'ına yönelik hâşiyedir, tahkik ve derinlik bakımından en mükemmeli ise yine es-Seyyid eş-Şerîf'in *Şerhu'l-Tecrid*'ine yönelik hâşiyedir. Kelam ilminde *el-Me'âlim* isminde ve *el-Mevâkıf*, *el-Makâsîd*, *et-Tavâli*', *et-Tecrid* ve diğer bazı kelam kitaplarını toplayan bir metin yazdım. Niyetim bunun üzerine kapsamlı ve derinlikli bir şerh yazmaktı ama buna muvaffak olamadım. Mantık ilminde muhtasar ama kapsayıcı bir metin yazdım, aynı şekilde bunu şerh etmek de nasip olmadı. Feraiz ilminde muhtasar bir metin, buna yönelik de konuyla ilgili ihtilafları ve tercihleri içeren bir şerh yazdım. Meani ilminde Molla 'Açududdîn'e ait *el-Fevâ'idu'l-Gıyâşiyeye* üzerine bir şerh yazdım. Kapalı konuların izahı sadedinde risaleler ortaya koydum; toplamı otuz küsur olan bu risalelerin en kıymetlileri *el-Livâ'u'l-Merfû' fî Halli Mebâhişi'l-Mevdû'*, *eş-Şuhûdu'l-Aynî fî Tahkîki Mebâhişi'l-Vucûdi'z-Zihni*, *el-İstifâ' li-Mebâhişi'l-İstisnâ'* ve *Mesâliku'l-Halâş fî Mehâliki'l-Havâş'*tr. Bu son risale Sa'd et-Teftâzânî ve eş-Şerîf el-Curcânî arasında tebeî istiare ve temsilî istiare konularında yazılan tartışmalara dair bir muhakemedir.' Bunlar [eserlerinin] bazılarıdır, zira sözünün bu noktasında musannif konuşmayı kesti ve diğer eserlerini saymadı. Zikrettiği eserler nedeniyle de pişmanlık duydu ve böbürlenme vesilesi olacağı kaygısıyla kitabına bunları dahil etmememi istedi. Biz de bundan dolayı bunları kitaba dahil etmedik. 968 Receb'inin sonlarında (Nisan 1561) hakkın rahmetine kavuştu ve 'Aşık Paşa yakınına defnedildi.' Kâdizâde olarak bilinen Şeyh Mehmed b. Maḥmûd der ki: Ben musannifin risalelerinden bazılarını görme imkanı buldum. Bunlar; âdâbu'l-bahş ilmine dair bir metin ve şerh, abdest ayetinin tefsirine dair bir risale, *el-Hidâye*'nin dibacesine yönelik ta'likât, [Hz.] Musa'nın dininin kıyamete kadar geçerli olduğunun çürütülmesi hakkında bir risale, hilafetin sırları hakkında bir risale, güzel ahlakın faziletleri hakkında bir risale, vakf-ı müseccle ilave edilmiş bir malın satışının geçersiz oluşunu konu edinen bir risale, Kitap ve Kur'an'ın manasıyla ilişkili bir risale, *ekşer min en yuhşâ eşher min en yuhfâ* terkininin tahliliyle ilişkili bir risale, *ism* kelimesinin manasının araştırılması hakkında bir risale, *iltifât* konusunda bir risale, *bâb mâ yecûzu ve fî nezâ'ir* terkininin tahlili ile ilişkili bir risale, çeyrek daire hakkında [9]21 senesinde telif ettiği bir risale, taunla ilişkili ve kendisinin *Risâletu's-Şifâ' li-Edvâ'î'l-Vebâ'* olarak adlandırdığı bir risale, el-ibtidâ' [?] ile ilgili iki hadisin tahlili amacına yönelik ve kendisinin *el-Hidâye*'nin dibacesine yazdığı ta'likâtında işaret ettiği *er-Risâletu'l-Garrâ'*, es-Seyyid eş-Şerîf'in *Şerhu's-Sirâciyye mine'l-Ferâ'id*'i üzerine bir hâşiyeye -ki o buna ilm-i feraiz hakkında yazdığı metinde, ümmüveled'in durumu konusu bağlamında ve 'es-Seyyid eş-Şerîf'in *Şerhu's-Sirâciyyesi* üzerine kaleme aldığımız hâşiyemizde ayetteki vecihleri açıkladık.' ifadesini kullanarak işaret etmiştir-, *Şuratu'l-Halâş fî Tefsiri Sûreti'l-İhlâş* isminde bir risale, Nebi aleyhisselamın ashâbı ve ailesiyle olan latifeleri hakkındaki kırk hadisinin derlenmesine yönelik bir risale, kaza ve kader meselesine tahsis edilmiş bir risale, *Tebyînu'd-Değâ'ik fî Ta'yîni'l-Hakâ'ik* isimli bir risale, *el-Muftetiḥ fî 'İlmi'n-Nahv*. Onun burada zikredilenler dışında da eserleri söz konusudur." Bkz. Taşköprizâde, *eş-Şakâ'iku'n-Nu'mâniyye*, v.75a-b. Bu nakli gerçekleştiren Kâdizâde lakaplı Mehmed b. Maḥmûd'un kim olduğunu tespit etmek mümkün olmamıştır. Kendisinden naklin gerçekleştirildiği kişi olan Şa'bân b. Ḥamza el-Kastamonî'nin, ilk tahlilde Kastamonulu meşhur sufi Şeyh Şa'bân Velî olma ihtimali akla gelmektedir. Taşköprizâde'nin de Kastamonulu olması bu ihtimali güçlendirir gibidir. Ancak nakilde ismi zikredilen kişi, *eş-Şakâ'iku'n-Nu'mâniyye*'nin yazımı sürecinde Taşköprizâde'nin yanındadır ve Taşköprizâde'nin gözü görmediği için yazım işi kendisinin de aralarında bulunduğu öğrencileri tarafından gerçekleştirilmiştir. Taşköprizâde görme yetisini 961/1554 yılında kaybetmiş, hatta bu nedenle İstanbul kadılığı görevinden azledilmiştir. *eş-Şakâ'ik*'in yazım tarihi de 965/1558 yılıdır. Bkz. Abdülkadir Özcan, "eş-Şekâiku'n-Nu'mâniyye," *DİA*, c.38, s.485. Halbuki Şeyh Şa'bân Velî'nin 925/1519 yılında İstanbul'dan ayrıldığı ve 937/1530-31 yılında Kastamonu'ya dönüp yerleştiği bilinmektedir. Bkz. Mustafa Tatçı-Cemal Kurnaz, "Şâbân-ı Velî," *DİA*, c.38, ss.208-209. Bu durumda ilgili şahsın, Şeyh Şa'bân Velî olmadığı söylenebilir; ancak kim olduğu hususu kapalılığını korumaktadır.

konusudur. *Menār* metnine⁴⁸ bir şerh yazmaya başlamıştı, ama tamamlayamadan öldü. Yine onun beş mesleği toplayan bir metni, *Risāletu'l-Ḳaḏā' ve'l-Ḳader*'in ilk kısımlarına ta'likâtı vardır. Ayrıca *el-Muṭavvel*⁴⁹ üzerine kendisine bu metni okuduğum sırada düştüğü ta'likâtı bulunmaktadır. Bunlar dışında o Molla Câmî'nin *el-Kāfiye*'ye⁵⁰ yazdığı şerhin bazı bölümleri üzerine bir ta'likât yazmıştır.⁵¹

Bu notun hemen kenarında “Burada zikredilen eserleri, söz konusu fakire imla ettirmiştir.” şeklinde ve Taşköprizâde'nin bu eserleri Zeyrekzâde'ye yazdırdığı anlamına gelen küçük bir not söz konusudur. Yine söz konusu alıntıda geçen “*Risāletu'l-Ḳaḏā' ve'l-Ḳader*'in ilk kısımlarına ta'likâtı vardır” ibaresinin altına da ilgili risalenin İbn Kemâl'e (Kemâlpaşazâde) ait olduğu bilgisi not edilmiştir. Taşköprizâde'nin eserlerine ilişkin Zeyrekzâde'den gerçekleştirilmiş ikinci nakil ise şu şekildedir:

Onun öğrencilerinden olan bu fakir der ki: Kendisi *Risāletu'l-Ḳaḏā' ve'l-Ḳader*'i bana imla ettirdi. Onun ayrıca Molla Ḥasen Çelebi'nin [ö.891/1486] *et-Telvîh* hâşiyesi⁵² üzerine başından sonuna kadar ta'likâtı vardır; o bu ta'likâtı kendisine ait bir nüshanın üzerine kendi mübarek hattı ile yazmıştı ki ben bunu gözlerimle gördüm. Onun Şadruşşerî'a üzerine yazdığı ve Şadruşşerî'a ile *el-İşlâh ve el-İdâh* adlı eserleriyle⁵³ ilişkili olarak Kemâlpaşazâde arasında muhakemeyi içeren ta'likâtı vardır. Ahmağın biri⁵⁴ bu ta'likâtı küçük değişikliklerle kopya

⁴⁸ Bu metin, muhtemelen Ḥafızuddîn en-Nesefî'nin (ö.710/1310) fıkıh usulüne dair *Menāru'l-Envār* adlı eseri olmalıdır. Eser, asırlar boyunca Osmanlı coğrafyasında ve dışında ders metni olarak okutulmuş, üzerine çok sayıda şerh ve hâşiyeye kaleme alınmıştır. Bkz. Kâtib Çelebi, *Keşfu'z-Zunûn*, c.2, ss.1823-1827.

⁴⁹ Bu eser, es-Sekkâkî'nin *Miftāhu'l-'Ulûm* adlı eserinin belagatla ilgili üçüncü bölümü üzerine Celāluddîn el-Ḳazvîni (ö.739/1338) tarafından yazılan *Telhişu'l-Miftāh* adlı esere Sa'duddîn et-Teftâzânî'nin (ö.792/1390) yazdığı şerhtir. Başta Osmanlı ilim muhiti olmak üzere bütün bir İslam coğrafyasında geniş kabul görmüştür. Bkz. Kâtib Çelebi, *Keşfu'z-Zunûn*, c.1, ss.474-475.

⁵⁰ Bu eser, İbnu'l-Hâcib'in (ö.646/1249) Arap dil bilgisine dair muhtasar eseridir ve yazıldıktan itibaren çok sayıda şerhe konu olmuştur. Burada dikkat çekilen şerh, Molla 'Abdurrahmân el-Câmî'nin (ö.898/1492) *el-Fevâ'idu'd-Diyâ'iyye* isimli şerhidir; Kâtib Çelebi kendi yaşadığı 11./17. yüzyılda bu şerhin hala revaçta olduğunu kaydetmektedir. Bkz. Kâtib Çelebi, *Keşfu'z-Zunûn*, c.2, s.1372.

⁵¹ Taşköprizâde, *eş-Şakâ'iku'n-Nu'māniyye*, v.75a.

⁵² Burada dikkat çekilen hâşiyeye, Şadruşşerî'a'nın fıkıh usulüyle ilgili *et-Tavdîh* adlı eserine et-Teftâzânî'nin yazdığı *et-Telvîh* adlı şerhe yazılmış bir hâşiyedir; Taşköprizâde ve Kâtib Çelebi gibi isimlere göre Ḥasen Çelebi Fenârî, bu eseri Sultan 2. Mehmed hayatta iken oğlu 2. Bâyezid'e ithaf etmiş, bu nedenle de 2. Mehmed ona hep mesafeli davranmıştır. Bkz. Taşköprülüzâde, *eş-Şakâ'iku'n-Nu'māniyye*, s.308; Kâtib Çelebi, *Keşfu'z-Zunûn*, c.1, s.496.

⁵³ Kemâlpaşazâde, Tâcuşşerî'a'nın *Viḳāyetu'r-Rivāye* adlı eserinin metnini yeniden düzenleyip buna *İşlâhu'l-Viḳāye* adını vermiş, ardından da *el-İdâh* adı altında bunu şerhetmiştir. Eser üzerine Osmanlı alimleri tarafından hâşiyeye ve ta'likât kabilinden eserler kaleme alınmıştır. Bkz. Kâtib Çelebi, *Keşfu'z-Zunûn*, c.1, s.109.

⁵⁴ “Ahmağın biri” ifadesinin altına da muhtemelen bununla kimin kastedildiğine işaret için “Molla Seyyidi” ibaresi not edilmiştir; kimin kastedildiğini tam olarak tespit mümkün olmamakla birlikte yaşadığı dönemde ulema arasında yalancılığı ve hilekarlığı ile şöhret bulmuş olan Manav Seyyidi'nin (ö.979/1571) burada zikri geçen Molla Seyyidi olması muhtemel gibidir. Nev'izâde 'Atâyi'nin “ulüm-

etti ve kendine nispet etti. O [Taşköprizâde] ayrıca *Miftâhu'l-'Ulûm*'un üçüncü bölümünü kendi hoş hattıyla yazmıştı; yine o en vezce şekilde özetledikten sonra iki fazılın şerhinin hamışine bir şeyler yazmıştı. Ona ait bir başka risale de *el-'İnâye fî'l-İsti'âre bi'l-Kinâye*'dir.⁵⁵

Eş-Şakâ'ik'e yazdığı zeylden gerçekleştirilmiş bütün bu alıntılar, Zeyrekzâde ve eseri hakkında genel bir değerlendirme yapmayı mümkün kılmaktadır. Buna göre Zeyrekzâde, gözlem yeteneği güçlü, ayrıntıları önemseyen ve bunları not eden, hatta yeni bilgiler edinmek için insanlarla iletişime geçen, hakkında bilgi sahibi olmak istediği kişinin varsa eserlerini inceleyen, kişilerin geçmişi hakkındaki tarihsel bilgilere özellikle dikkat eden bir kimsedir. Hakkında bilgi edinmek istediği kişilerin kendi eserlerini incelemesi, düştükleri notları tetkik etmesi, vefat tarihlerini gününe varıncaya kadar önemsemesi Zeyrekzâde'nin bulabildiği bilgileri bir şekilde kaydettiği anlamına gelmektedir. Hem Kuşbuddîn el-İznîkî hem de Kuşbuddînzâde Meḥmed'e dair bilgilerini derlediği sırada kendisinin de İznîk'te Orhaniye Medresesi'nde müderris olduğunu hatırlamak gerekir. Bu durum, sadece müderrislikle yetinmediğini ve görevli bulunduğu medresenin kendisinden önceki müderrislerine veya hayatı İznîk ile ilişkili bazı alimlere dair de bilgi topladığını göstermektedir. Kemâlpasazâde ile ilgili tespitleri, Nev'îzâde'nin çoğu sataşma türünden bilgiler ihtiva etmesi

ı 'akliyyeden bedel ma'kûl muşâhabetine dâhil ve imâret fodlasından fuḍûla nâ'il olup bakır çanakdan âş yidükde tārîk-ı 'ilmi veche-i vech-i ma'âş bilmîş idi" ve "ilm ü ma'rifetde bî-mesâs, Sâmirî-mekr ü İblis-iltibâs, aḥker-i mestür-ı mekr ü ḥiyel, gâz u nifâkda ḍarbu'l-meşel idi" şeklindeki iki değerlendirmesi Zeyrekzâde'nin notunda geçen eyleme uygun bir profil oluşturmaktadır. Bkz. Nev'îzâde, *Haddâ'iku'l-Hakâ'ik*, c.1, ss.572-573; Tabi "Molla Seyyidi" şeklinde düşünülen notun yanlış olması ve Zeyrekzâde'nin gerçekte başka birisine göndermede bulunmuş olması da ihtimal dahilindedir. Necmuddîn el-Ğazzî'nin (ö.1061/1651) verdiği bilgiye bakılırsa, 3. Murâd döneminde şeyhülislamlık görevinde bulunan Kâdîzâde Şemseddîn Aḥmed Efendi'nin (ö.988/1580), *Muḥâkemât beyne Şadriş-şerî'a ve İbn Kemâl Pâşâ fi Şerḥi'l-Vikâye* isimli bir eseri söz konudur. Bkz. Necmuddîn Muhammed b. Muḥammed el-Ğazzî, *Kevâkibu's-Sâ'ira bi A'yâni'l-Mi'eti'l-'Âşira*, tah. Ḥalîl Mañşûr (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1997), c.3, s.99. Her ne kadar katalog kayıtlarında Kâdîzâde'ye yönelik bu isimde bir eser tespit edilemese de onun Zeyrekzâde'nin kastettiği kişi olma olasılığını tümüyle göz ardı etmemek gerekir.

⁵⁵ Taşköprizâde, *eş-Şakâ'iku'n-Nu'mâniyye*, v.75b. Kâdîzâde Meḥmed b. Maḥmûd'a ait alıntının hemen altında, Taşköprizâde'nin eserlerine dair listenin tamamlanması amacına matuf olarak sonradan düğülmüş başka notlar da söz konusudur. Bu notlardan birinde Taşköprizâde'nin, el-Endelusî'nin *Kaşidetu'l-'Arûd*'una dair bir şerhi ve bir başka eseri olduğu belirtilmektedir. Bu notu düşen kişi, bu son eserin Zeyrekzâde'den işittiği kadariyle Molla Seydî Efendi üzerine bir şerh olduğunu ifade etmektedir. Bu şahıs muhtemelen Kara Seydî Ḥamîdî olmalıdır. Bu notun hemen kenarında kırmızı mürekkeple düğülmüş başka bir notta ise Taşköprizâde'nin el-Cezerî'nin *Tecvid'e* dair kasideyi üzerine bir şerhi olduğu ve bunun ilgili şerhler içerisinde en iyisi olduğu kaydedilmektedir. Altta yer alan bir başka notta ise Taşköprizâde'nin; *Târîḫu's-Şahâbe*, İbn Ḥallikân'ın *Veḫyâtu'l-A'yân*'ı ve *Târîḫu'l-Eṭṭebbâ' ve'l-Ḥukemâ'* gibi eserleri derlediği ve üç bölümden oluşacak şekilde alfabetik olarak düzenlediği büyük bir tarih eseri olduğuna dikkat çekilmekte ve bu eserin gerçekten faydalı bilgileri ihtiva ettiğine vurgu yapılmaktadır. Notun devamında Taşköprizâde'nin *Târîḫu'l-Enbiyâ'* ve *Târîḫu Mulûki'l-Fars* adlı eserleri de dahil etmek suretiyle bunu özetlediği belirtilmektedir.

nedeniyle zeylinin rağbet görmediği yönündeki tespitini doğrular niteliktedir. Yine Taşköprizâde'nin eserlerini saydığı notların birinde "ahmağın biri" şeklindeki nitelemesi bunu teyit etmektedir. Buna karşın özellikle Bedreddin Simâvî hakkında verdiği bilgi, kendisinin tarikat erbabına karşı tam bir nefret içerisinde olduğu yönündeki tespiti ihtiyatla karşılamayı salık vermektedir. Yine onun Taşköprizâde'nin öğrencisi olmaktan ve onun yönlendirmesiyle bazı eserlerini ve notlarını yazıya geçirmiş olmaktan ne kadar gurur ve mutluluk duyduğu anlaşılabilir. Bu alıntılardan çıkarılabilecek bir başka sonuç ise Zeyrekzâde'nin hocası Taşköprizâde söz konusu olduğunda hakkında konuşma yetkisini en fazla kendisinde bulduğudur.

2.2. *Ta'likât 'alâ'l-Eşbâh ve'n-Nezâ'ir*

Nev'izâde'nin Zeyrekzâde'ye nispet ettiği ikinci eser, *el-Eşbâh ve'n-Nezâ'ir* adlı eser üzerine kaleme alınmış bir ta'likâttir ve günümüze ulaşmış birkaç nüshası⁵⁶ bulunmaktadır. Kahire'de doğup hayatını burada geçiren Zeynuddin İbn Nuceym el-Mısrî'ye (ö.970/1563) ait olan bu eser, Hanefî fıkında geçerli külli kaidelerin ve benzer meselelerin tabii olduğu ortak ve farklı hükümlerin tespit edilmesi hakkındadır;⁵⁷ Nev'izâde, Şeyhülislam Ebussü'üd'un eseri imzaladığından söz etmektedir;⁵⁸ belki bunun da etkisiyle eser kısa süre içerisinde Hanefî hukukunun özellikle de kaza hukukunun cari olduğu coğrafyada geniş bir ilgiye mazhar olmuştur. Kâtib Çelebi'nin verdiği bilgiye bakılırsa, Osmanlı muhitinde Çivizâde Mehmed'in oğlu Mehmed Efendi (ö.995/1587), Kınalızâde 'Alî b. Emrullâh (ö.979/1572), Ahizâde 'Abdulhalîm b. Mehmed (ö.1013/1604), Ebû'l-Meyâmin Muştafâ b. 'Alî (ö.1015/1606) ve Celeb Muşlihuddin Muştafâ (ö.1025/1616-1617) gibi çok sayıda isim esere ta'likât yazmıştır. Bunlardan biri de Zeyrekzâde'dir; Kâtib Çelebi onun yazdığı ta'likâtın kaza bahsine kadar geldiğini ve tamamlanmadığını kaydetmekte, yazımın ise 1000 (1591-1592) yılında gerçekleştiğini belirtmektedir.⁵⁹

Zeyrekzâde, *Ta'likât*'ının dibacesinde İbn Nuceym'in daha önce hiç kimsenin ortaya koyamadığı bir eser yazdığını ifade etmekte, konuları ele

⁵⁶ Zeyrekzâde'nin bu ta'likâtının müstakil metin halinde Nafiz Paşa 255, Hekimoğlu 337, MHilmi-Ffehmi 151 ve Mehmed Nuri Efendi 182 olmak üzere tespit edebildiğimiz dört nüshası bulunmaktadır. İlgili *Ta'likât*, Kastamonu 1550'de ise İbn Nuceym'e ait ana metnin kenarlarında parça parça kayıtlıdır.

⁵⁷ Mustafa Baktır, "el-Eşbâh ve'n-Nezâ'ir," *DİA*, c.11, s.458.

⁵⁸ Nev'izâde, *Hadâ'iku'l-Hakâ'ik*, c.1, ss.318-319. Bu imzanın bir suretine *el-Eşbâh ve'n-Nezâ'ir*'in bir nüshasının vikaye sayfasında tesadüf edilebilmektedir. Bkz. İbn Nuceym el-Mısrî, *el-Eşbâh ve'n-Nezâ'ir*, Kastamonu Yazma Eser Kütüphanesi, no.1550, v.IIIa.

⁵⁹ Kâtib Çelebi, *Keşfu'z-Zunûn*, c.1, s.99.

alma biçimi ve üslubunun güzelliği bakımından eseri eşsiz bulmaktadır. Dönemin çok farklı ülkelerinden ve bölgelerinden alimlerin ve öğrencilerin bu eseri tahsilde zorluk çektiklerini, muhtevasını anlamada sıkıntı yaşadıklarını kaydeder; öyle ki bu kitabı anlamak için can atan bir dostu kitabı kendisine okumuş, okuma esnasında şerh sadedindeki kimi açıklamaları ve değerlendirmeleri kendisine imla ettirmesini Zeyrekzâde'den rica etmiştir. Zeyrekzâde, kendisinin bu alanda yeterli olmadığı, ayrıca bu işle meşgul olmayı engelleyecek bir sıkıntısı bulunduğu gerekçesiyle bu isteği geri çevirmiştir. Sıkıntısını sabah akşam devam eden bir buhran hali olarak tarif eden Zeyrekzâde, dostunun talebinde ısrarcı olması üzerine istihareye yatmış ve olumlu cevap almıştır. Başlangıçta biraz zorlansa da Allah'ın da yardımıyla gerekli olan açıklamaları dostuna *el-Eşbâh ve'n-Nezâ'ir*'in ilgili yerlerine yazdırmıştır. Dostu, ana metnin kenarlarına yazdığı bu notların kaybolabileceği endişesinden hareketle bunları müstakil olarak bir araya getirmek için izin istemiş, Zeyrekzâde de hakkında dua edilmesi talebi ve ahiret gününde kendisi için faydası dokunur ümidiyle ve tek bir harf değişikliğinde dahi bulunmaması şartıyla buna izin vermiştir. Ortaya çıkış sürecini bu şekilde özetlediği eseri de Sultan 3. Murâd'a (ö.1003/1595) ithaf etmiştir.⁶⁰

Zeyrekzâde'nin *el-Eşbâh ve'n-Nezâ'ir*'e yazdığı ta'likâtın dibacesinde verdiği bu bilgiler, sadece eserin yazım gerekçesi ve süreci hakkında değil, yanı sıra kendi hayatına dair de bazı ayrıntılar içermektedir. Dostu olarak bahsettiği ve eserin yazım sürecini kendisine raci kıldığı kişinin kimliği belli değildir. Zeyrekzâde'nin dostundan gelen talebi, ilk başta geri çevirmesine neden olan sıkıntısını da not etmek gerekir. Sabah akşam devam eden bir

⁶⁰ Zeyrekzâde, *Ta'likât 'alâ'l-Eşbâh ve'n-Nezâ'ir*, Süleymaniye Kütüphanesi-Nafiz Paşa, no.255, vv.1b-2b. Buradaki bilgilerden hareketle Zeyrekzâde'nin ilgili *Ta'likât*'ı önce *el-Eşbâh ve'Nezâ'ir*'in kenarlarına ismini vermediği dostuna imla ettirdiği, daha sonra bu notların yine dostu tarafından tek bir metin halinde bir araya getirildiği ve bir araya getirilmiş bu metnin de bilahare Zeyrekzâde tarafından gözden geçirilerek Sultan 3. Murâd'a ithaf edildiği anlaşılmaktadır. Bu durumda *Ta'likât*'ın üç aşamalı bir yazım sürecinin neticesinde şekillendiğini belirtmek mümkündür. Kastamonu 1550'deki *el-Eşbâh ve'n-Nezâ'ir* nüshası bu bakımdan ayrıca üzerinde durulmayı hak etmektedir. Zeyrekzâde'nin daha sonra bir araya getirilerek müstakil bir metne dönüşen ta'likâtlarının burada parça parça notlar halinde yer aldığı ve her birinin altında ise "Zeyrekzâde", "Zeyrekzâde Efendi", "Mevlâ el-'Allâme Zeyrekzâde Efendi", "Mevlâ el-'Allâme Mehmed Efendi eş-Şehîr bi-Seyrekzâde" şeklinde ve notların Zeyrekzâde'ye ait olduğunu gösterir kayıtların bulunduğu görülmektedir. Bu nedenle bunların, kendisinin gözetimi altında dostunun yazdığı notlar olabileceği, bu haliyle de nüshanın ilgili *Ta'likât*'ın ilk hali olabileceği izlenimi uyandırmaktadır. Metnin bitiminde de doğrudan Zeyrekzâde'nin kendi ifadelerinden hareketle şekillendiği anlaşılan ve ilgili ta'likâtların yazıya geçirilmesi ve rivayet edilmesi izninin verildiği icazet kabilinden bir not bulunması bu intibayı kuvvetlendirmektedir. İcazet kabilinden bu notun, Zeyrekzâde'nin Sultan 3. Murâd'a ithafta bulunduğu *Ta'likât* metninin dibacesine taşındığını da ayrıca belirtmek gerekir. Bkz. İbn Nuceym, *el-Eşbâh ve'n-Nezâ'ir*, v.148b.

buhran hali olarak nitelenmesinden, yaşadığı sıkıntının ruhsal bir boyutu olabileceği sonucu çıkarılabilmekle birlikte yine de kesin bir şey söyleyebilmek mümkün değildir.

Eserin muhtevası tetkik edildiğinde, çoğunlukla ana metnin ibarelerinin anlaşılmasına imkan verecek şekilde kısa ve genel izahlardan oluştuğu görülmektedir. Bununla birlikte metin içinde Zeyrekzâde'nin kendisine ve yaşadığı döneme dair göndermeleri ve değerlendirmeleri dikkat çekicidir. Parantez arası hüviyetindeki bu bilgiler, bazen ana metinden bağımsız geniş değerlendirme zeminlerine dönüşebilmektedir. Örnek oluşturması bakımından; biri yaşadığı dönemde yaşanan vakf-ı müseccel meselesi bağlamındaki tartışmaya ilişkin bir anlatı, diğeri de Bağdat kadılığı sırasında kendi yaşadığı bir tecrübe olmak üzere iki anekdota burada yer vermek istiyoruz. Bu iki örnek aynı zamanda, bu yazı vesilesiyle peşinde olduğumuz Zeyrekzâde portresini anlamlı kılacak önemli ayrıntılar ihtiva etmektedir. İlk anekdot şu şekildedir:

Kölenin, müdebber⁶¹ ilave edilmesi kölenin hisseli satışını geçersiz kılmaz. Bir mülkün sahih bir vakfa ilavesi de bu şekildedir. Bunların her biri *Vikâye*'de ve başka kitaplarda genel hüküm olarak yer almakta ve ayrıntısına girilmemektedir. Bu genellik de ister kullanılan ister kullanılmayan bir mescid olsun herhangi bir vakfa ilave edilmiş bir mülkün satışının geçersiz olmamasını gerektirir. Bununla müseccel vakfın kastedildiği de söylenmiştir. Vakıf ister hal ister mal olsun müdebber ve ümmüveled örneğinde olduğu gibi sahibinin tasarrufuna tabidir. Böyle bir olay zamanımızda 960 (1552-1553) yılında yaşandı. Alimlerimizin çoğu buradaki vakfı tescil ile sınırlandırmış ve müseccel bir vakfa ilave edilmiş bir malın satışının geçersizliği yönünde fetva vermişti. Bunların reisi *el-İrşâd*'ın yazarı Molla 'Allâme, ümmetin müftüsü ve Şeyhülislam Ebussu'ud el-'İmâdî idi. Aralarında Taşköprizâde 'İsâmuddîn Aḥmed ve Kâdizâde Aḥmed'in [ö.988/1580-1581]⁶² de olduğu alimler bu minvalde risaleler yazmışlardı. Sonra bütün müftüler bu görüşten döndüler ve bu türden malın hisseli olarak satışının geçerliliğine dair fetva verdiler. Müseccel vakıf ile diğerleri arasında ayırım yapanların çoğu da Ebussu'ud'un zamanından itibaren görüş değiştirdiler ve hilafına fetva verdiler. Bunların reisi Ma'lûl Emîr [ö.963/1555-1556]⁶³ olarak bilinen mollaydı; onun verdiği fetva, Bostân Efendi olarak bilinen Molla Muşliḥuddîn [ö.977/1569-1570]⁶⁴ ile

⁶¹ Müdebber, İslam hukukunda bir kişinin kendi ölümüne bağlı olarak azat ettiği köleyi ifade etmektedir. Bkz. Fahrettin Atar, "Tedbir," *DİA*, c.40, s.258.

⁶² Ali b. Bâlî, *el-İkdu'l-Manzûm*, ss.646-648.

⁶³ Taşköprülüzâde, *eş-Şakâ'iku'n-Nu'mâniyye*, s.762; Mecdî, *Ḥadâ'iku's-Şakâ'ik*, ss.484-485.

⁶⁴ Ali b. Bâlî, *el-İkdu'l-Manzûm*, ss.308-310.

muhaddislerin ve müfessirlerin şeyhi Sināneddīn Yūsuf [ö.986/1578]⁶⁵ tarafından sahiplenildi ve yayıldı. Bu yüzden Molla Muşlıhuddīn, Vezir-i azam Rüstem Paşa'nın meclisinde Ebussu'ūd'la tartıştı. Rüstem Paşa 'Her ikiniz de alimlerin önderisiniz, aranızda hükmü kim verecek?' dedi. Molla Muşlıhuddīn 'bizimle onların görüşlerine vâkıf olduktan sonra aramızda hakem sen ol!' dedi ve ekledi 'Biz vakıf ibaresinin mutlaklığını savunuyoruz, bunun mukayyed olduğunu savunanın müctehitlerden nakledilmiş bir delil getirmesi gerekir. Delil getirmek, ziyadelik iddiasında olana düşer.' Ebussu'ūd bunun üzerine sesini çıkaramadı.⁶⁶

Zeyrekzāde sözün bitiminde, anlattığı bu olayı aynıyla Ebussu'ūd'un oğlu Muhyiddīn Meḥmed'den (ö.971/1564)⁶⁷ de işittiğini, çok sonraları İbn Nuceym'in *Kenzu'd-Deḳā'ik*'e⁶⁸ yazdığı şerhte ve Çivizāde Meḥmed'in oğlu Meḥmed Efendi'nin buna dair ta'likātında da bu olaya değinildiğini gördüğünü belirtmekte ve bu bilgileri her iki metinden olduğu gibi alıntılanmaktadır.⁶⁹ İbn Nuceym'in konuya dair değerlendirmesi Ebussu'ūd'un görüşünün aksi istikamettedir ve Zeyrekzāde'nin konuya dair kanaatini de şekillendirmiş gibidir. Zeyrekzāde'nin ana hatlarıyla ve İbn Nuceym'in *el-Baḥru'r-Rā'ik*'ine yansımış haliyle sunduğu bu olay, vaḳ'a-i/ḳışṣa-i āsiyāb olarak bilinen ve ilgili dönemde epeyce gürültü koparan bir tartışmadır.⁷⁰ Her ne kadar burada ayrıntılarına yer verilmemiş olsa ve sadece hukuki bir ihtilafmış gibi görünse de bu tartışma, arkasında bir tarafında Rüstem Paşa (ö.968/1561) diğer tarafında ise Ḥaydar Paşa gibi iki vezirin olduğu bürokratik bir güç ve nüfuz mücadelesinin odağında gelişmiş ve neticelenmiştir.

Aslında para vakıfları ve bununla ilişkili olarak vakfın tescili konusu ilgili dönemde fazlasıyla üzerinde kafa yorulan, lehte ve aleyhte çok sayıda yaklaşım ortaya konulmasına sebep olan iki önemli tartışmadır.⁷¹

⁶⁵ Ali b. Bâli, *el-Ikdu'l-Manzûm*, ss.622-624; Nev'îzāde, *Hadâ'iku'l-Hakâ'ik*, c.1, ss.775-780.

⁶⁶ Zeyrekzāde, *Ta'likât 'alâ'l-Eşbâh ve'n-Nezâ'ir*, Nafiz Paşa, v.34a-b. Bu anekdot, Kastamonu 1550'de bir kenar notu olarak kayıtlıdır. Bkz. İbn Nuceym, *el-Eşbâh ve'n-Nezâ'ir*, v.36b.

⁶⁷ Nev'îzāde, *Hadâ'iku'l-Hakâ'ik*, c.1, ss.335-336.

⁶⁸ *Kenzu'd-Deḳā'ik*, Hâfizuddīn en-Neseff'nin Ḥanefî fûru-ı fikhına dair yazdığı ve sonraki süreçte üzerine çok sayıda şerhin kaleme alındığı bir eserdir. Bu şerhlerden biri de İbn Nuceym'in *el-Baḥru'r-Rā'ik*'idir. Bkz. Kâtib Çelebi, *Keşfu'z-Zunûn*, c.2, s.1515.

⁶⁹ Zeyrekzāde, *Ta'likât 'alâ'l-Eşbâh ve'n-Nezâ'ir*, Nafiz Paşa, vv.34b-35a.

⁷⁰ Bu olay, Gel tarafından kaleme alınmış bir makalede oldukça detaylı ve kapsamlı bir tetkike konu kılınmıştır. Burada sunulan bilgiler onun bu makalesinden özetlenmiştir. Bkz. Mehmet Gel, "Kanûnî Devrinde Vüzerâ Gölgesinde "Vakfa İlave Mülkûn Satışı" Üzerine Bir Hukukî Tartışma: "Da'vâ-yı Âsiyâb," *Belleten* 77:280 (2013), ss.927-953.

⁷¹ Bu çerçevedeki tartışmalar Kemâlpaşazāde, Ebussu'ūd, Çivizāde ve Birgivi'nin yazdıkları risaleler ve ortaya koydukları kanaatler çerçevesinde yürümüştür. Bu konuda geniş bilgi için bkz. Emrullah Dumlu, "XVI. Yüzyıl Osmanlı Uleması Arasında Para Vakıfları Etrafında Cereyan Eden Tartışmalar

Zeyrekzâde'nin buradaki notunda yer alan tartışma, diğerlerine nazaran daha hususi bir tartışmadır; bununla birlikte ürettiği etki fazladır. Tartışmanın odağında Mevķūfâtçı Meħmed Bey'e ait bir vakıf arazisinin onun ölümünden sonra borçlarının ödenmesi amacıyla matuf olarak Ğaydar Paşa tarafından satın alınması, ancak Mevķūfâtçı'nın varislerinin söz konusu arazide tasarrufta bulunmaya devam etmeleri, bunun üzerine de iki tarafın karşılıklı olarak davalı hale gelmeleri yatmaktadır. Ebussu'ud Efendi ve Çivizâde Meħmed Efendi tarafından söz konusu vakfın geçersizliği daha önceden fetva ile ortaya konulmuş olmasına karşın, ilerleyen süreçte mesele bir vakfa ilave bir mülkün satışının mahiyeti tartışmasına evrilir. Rüstem Paşa, aralarında daha önceden beri devam eden menfaat ve nüfuz mücadelesinin de etkisiyle Ğaydar Paşa'nın aleyhinde Sultan Süleymân nezdinde girişimlerde bulunur. Sultan, meseleyi tetkik etmesi için daha önce Anadolu kazaskerliği görevinde bulunmuş olan Ma'lûl Emîr Efendi'ye meseleyi tevdi eder. O da yaptığı tetkik neticesinde Ğaydar Paşa lehinde bir mütalaa ortaya koyar. Ma'lûl Emîr, mütalaa için Rumeli kazaskeri Bostân Efendi ile de müşaverede bulunur ve onu da sürecin bir parçası kılar. Mütalaa kendisine ulaştınca Sultan, hem Bostân Efendi hem de Anadolu kazaskeri Sinân Efendi ile durumu görüşür. Onların kanaatlerinin de Ma'lûl Emîr'in mütalaa istikametinde olduğunu görünce buna dair bir değerlendirme yazmalarını ister. Bu süreçte devreye Rüstem Paşa girer; Ma'lûl Emîr ve iki kazaskere kızıp durumu Şeyhülislam Ebussu'ud ile görüşür. Sürecin neticelenme aşamasında muhtemelen Rüstem Paşa'nın yönlendirmesiyle çok sayıda kişi Bostân Efendi ve Sinân Efendi'nin faaliyetleri hakkında şikayette bulunurlar. Sultan, bu şikayetler üzerine Rüstem Paşa ile görüşür; her ikisi de önce görevlerinden azledilirler, ardından da haklarındaki şikayetlere konu olan hususlar bağlamında Fatih Camii'nde günlerce süren bir sorgudan geçirilirler. Nev'izâde, hem Bostân Efendi'nin hem de Sinân Efendi'nin hal tercemelerinde onların görevden alınma, hatta sonrasında sorgudan geçirilme süreçlerinin arkasında hep Rüstem Paşa'nın bulunduğuna işaret eder.⁷²

Zeyrekzâde'nin bütün bu gelişmelerin odağında yer alan olay ve bu çerçevede Rüstem Paşa'nın huzurunda Ebussu'ud ve Bostân Efendi arasında gerçekleşen tartışma ile ilgili olarak verdiği 960/1552-53 tarihinde muhtemelen bir yanlışlık söz konusudur. Zira bu olayın yaşandığı tarih

(Ebussu'ud, İbn Kemal - Çivizâde, Birgivi)," Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İlahiyat Tetkikleri Dergisi (İLTED) 44 (2015), ss.303-337.

⁷² Nev'izâde, *Hadâ'iku'l-Hakâ'ik*, c.1, ss.529-530, 775-780.

958/1551 yılıdır; Bostân Efendi ile Sinân Efendi de yine 958/1552-53 yılında görevlerinden azledilmişlerdir. Görevlerinden azledildikten sonra kendileriyle görüşmesi olası değildir; ayrıca Rüstem Paşa'nın da 960/1553 yılında görevinden azledildiğini unutmamak gerekir.

El-Eşbâh ve'n-Nezâ'ir'e yazdığı ta'lîkâtтан buraya taşımak istediğimiz ikinci anekdot ise Zeyrekzâde'nin bizzat kendisinin yaşadığı bir hadisedir ve kendisine dair çok daha fazla ayrıntı ihtiva etmektedir. Şâh 1. İsmâ'îl'in şeceresi ile ilgili olarak kendisi tarafından gerçekleştirilen bir tetkiki içeren anekdotun tercümesi şu şekildedir:

Musannif [İbn Nuceym], siyer kitabında 'Şeyhâyna⁷³ sövmek ve lanet etmek küfürdür, Hz. Â'îşe'ye iftira da aynı şekildedir.' demiştir.⁷⁴ Fars diyarındaki zalim ve haddi aşan taifenin, reisleri İsmâ'îl b. Haydar'ın bu bölgeyi ele geçirmesinden, kötülük ortaya koymasından ve insanlara hakim olmasından beridir sövdükleri ve lanette buldukları bilinmektedir. [Reisleri] bununla da yetinmeyerek kendini insanların hayırlısı olana [peygambere] nispet etmiş ve Fâtıma'nın temiz soyundan geldiğini iddia etmiştir. Şeyhülislam ve müftüyülenam Molla Ebussu'ud el-İmâdî'nin açıklığa kavuşturduğu gibi elbette [o bu soydan] değildir. Nitekim Ebussu'ud, bu taifenin küfrü yönünde fetva vermiştir. Onun [Şâh İsmâ'îl'in], neseb alimleri arasında meşhur olduğu üzere, kutsal Hüseynî şecereden soyu devam etmeyen birisine nispet edildiği ifade edilmiştir. Allah Teala'ya hamd olsun ben, Bağdat'taki kadılık görevim sırasında bu işin ayrıntısına vakıf oldum ve ilki 996 Receb'inde (Mayıs-Haziran 1588) ikincisi de 997 Muharrem'inde (Kasım-Aralık 1588) olmak üzere iki güzide meşhedi⁷⁵ ziyaret ettim. Burada Hz. Hüseyn'in meşhedinde, bir nakîbin⁷⁶ elinde bir şecere gördüm. Bu; sağlam, itimat edilen, ehli olmayana da gösterilmeyen bir şeceredir. Bu şecere onlara,

⁷³ "Şeyhâyna" ile kasıt Hz. Ebû Bekr ve Hz. 'Ömer'dir; zira Şî'ler Hz. 'Alî'nin hilafetine engel oldukları gerekçesiyle bu ilk iki halifeyi gâşib olarak görmekte ve lanet etmektedirler. Bunun Şî'i ve Sünnî gelenekteki yansımaları hakkında geniş bilgi için bkz. Mahmut Demir, *Hadis ve İdeoloji* (Ankara: OTTO Yayınları, 2015), ss.161-267; Hanifi Şahin, *Şiilerin Gözüyle Sünnîler: İlk Dönem Şii Kaynaklarda Sünnî Algısı* (İstanbul: Mana Yayınları, 2016), ss.234-265.

⁷⁴ Tetkikatın Kastamonu 1550'in sonunda yer alan metninde şu şekilde bir fazlalık söz konusudur: "Fetva kitapları bunun küfür olduğuyla ilgili [hükümlerle] doludur. Bizim diyarımızdaki ulema da bunun küfür olduğu yönünde fetva vermiştir." Bkz. İbn Nuceym, *el-Eşbâh ve'n-Nezâ'ir*, v.149b.

⁷⁵ Burada kastedilen iki güzide meşhedden biri Hz. 'Alî'nin Necess'teki türbesi, diğeri ise onun oğlu Hz. Hüseyn'in Kerbela'daki türbesidir. 5./11. yüzyıldan itibaren Şî'i gelenekte birer ziyaret mekanı olarak kabul görmeye başlayan bu iki meşhedin merkezî hale gelmesi daha çok 10./16. yüzyılda gerçekleşmiştir. Öyle ki bu tarihlerde meşhede'nin adı altında bu iki merkeze yönelişin Mekke ve Medine'den bile daha fazla olduğu kaydedilmektedir. Bkz. Fatih Erkoçoğlu, "Kutsal(laştırılmış) Bir Mekan: Kerbela (Osmanlı Hakimiyetinin Sonuna Kadar)," *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 14:1 (2010), ss.298-300.

⁷⁶ Nakîb kelimesi, Hz. Peygamber'in kızı Fâtıma'nın neslinden gelenlerle ilgili bazı görevlerin yerine getirilmesi amacıyla ortaya çıkmış olan nakîbüleşraflık müessesesindeki görevlilere verilen isimdir. Bkz. Ş. Tufan Buzpınar, "Nakîbüleşraf," *DİA*, c.32, s.322.

İbnü't-Tıkkakâ olarak bilinen ve Kerbela nakîbi olan büyüklerin büyüğü dedeleri es-Seyyid Raḥmet b. es-Seyyid Aḥmed b. es-Seyyid Tercem el-Heyfāvî'den intikal etmiştir. Onlar, bu şecerede yer alabilmek için baskı yapması nedeniyle İsmâ'îl'in nesebini mecburen eklemek durumunda kalmışlar. Bunu sonradan konulmuş ve eklenmiş, olması gereken yerin dışında bir yere iliştilirilmiş bir kağıda yazmışlar. Kağıdın üzerindeki yazı, şecereyi yazan Halep nakîbi Seyyid Tâcuddîn b. es-Seyyid Zehra isimli asıl katibin yazısından farklı olduğu gibi, kağıdın rengi de önceki ve sonraki sayfaların renginden farklıdır, öyle ki yapılan sahtekarlık bakıldığında rahatlıkla görülebilmektedir. İsmâ'îl'in nesebini, şecerede, İmâmiyye nezdinde on iki imamın yedincisi olan İmâm Mūsâ el-Kâzım'ın oğlu Ḥamza'nın oğlu ikinci Mūsâ'ya dayandırmışlar. Bu ikinci Mūsâ'nın soyunun devamı yok; ondan sonra soy kardeşi Ebû Muḥammed Kâsım b. Ḥamza b. el-İmâm Mūsâ el-Kâzım üzerinden devam ediyor. Ben, es-Seyyid Tâcuddîn b. es-Seyyid Zehra'nın ilk şecerenin korunması ve 'Aleviyye'den olmayanların şecereye eklenmesinin önüne geçilmesi amacıyla yazdığı ikinci şecerede bunu oldukça açık bir şekilde gördüm. İsmâ'îl'in şecereye kendisini de dahil ettirmek için zor kullanması neticesinde, söz konusu sayfayı ekledikleri böylelikle açıklığa kavuştu. Yine söylendi ki onlar ilkin onun soyunu, Ḥamza'nın soyunu devam ettiremeyen ikinci Mūsâ'ya dayandırmışlar. İsmâ'îl bunu öğrenince kendi nesebini Ebû Muḥammed Kâsım b. Ḥamza'ya dayandırmaları için onları zorlamış, böylelikle de onlar ilk silsileden farklı bir silsileyle onu şecereye dahil etmişler. Olay çığırından çıkmış; onu bu şecereye eklemişler, ancak zikredildiğinde İsmâ'îl'in yalanı ve iftirası anlaşılabilir şekilde bazı isimleri değiştirip başka bir forma sokmuşlar. Biz ilk şecereye sonradan ilave edilen sahifede nasıl yer alıyorsa o şekilde olmak üzere bu iki silsileye burada yer veriyoruz. İlk silsile: İsmâ'îl b. Şâh Ḥaydar b. Şâh Cunejd b. eş-Şeyḥ İbrâhîm b. Ḥocâ 'Alî b. eş-Şeyḥ Şadrüddîn Mūsâ b. eş-Şeyḥ Şafiyyüddîn İshâk b. Emînuddîn b. Cebrâ'îl b. Kûṭbuddîn b. Şalaḥuddîn b. Muḥammed el-Ḥâfîz b. 'İvaḍ Şâh b. Fîrûz Şâh b. Muḥyiddîn Fehendî b. 'Alî b. Ḥuseyn b. Aḥmed b. Dâvûd b. Mūsâ eş-Şânî - soyu devam etmeyen - b. Ḥamza b. Mūsâ el-Kâzım - İmâmiyye nezdinde on iki imamın yedincisi - . İkinci silsile: Şâh İsmâ'îl b. Şâh Ḥaydar b. Şâh Cunejd b. eş-Şeyḥ İbrâhîm b. Ḥocâ 'Alî b. eş-Şeyḥ Şadrüddîn Mūsâ b. eş-Şeyḥ Şafiyyüddîn İshâk b. Cebrâ'îl b. Muḥammed Şâlih b. Kûṭbuddîn b. Muḥammed b. Şalaḥuddîn Reşîd b. Şemsüddîn Muḥammed b. Şâh 'İvaḍ b. Şâh Fîrûz b. Şâh Nûruddîn b. Şeref Şâh b. Tâcuddîn Ḥasen b. Şadrüddîn Muḥammed b. İbrâhîm b. Muḥyiddîn Ca'fer b. Mu'izzüddîn Muḥammed b. Mecduddîn İsmâ'îl b. Naşîruddîn Muḥammed b. Şâh Faḥruddîn Aḥmed b. Muḥammed el-'Arabî b. Muḥammed Kâsım - soyu devam etmeyen ve ilk silsilede soyun kendisine dayandırıldığı ikinci Mūsâ'nın kardeşi - b. Ḥamza b. Mūsâ el-

Kâzım - İmâmiyye mezhebine göre on iki imamın yedincisi - . Bu bir öğüttür; dileyen öğüt alır. Temiz silsile, şerefli sadık elçilerin elindeki yüce ve değerli sahifelerdedir. Kahrolasica insan, ne nankördür o!⁷⁷

Zeyrekzâde'nin kendisiyle ilişkili olarak takdim ettiği bu ikinci anekdot, 10./16. yüzyılın sonlarında Bağdat'ta kadılık görevinde bulunan bir Osmanlı bürokratinin, görevi sırasında Şâh İsmâ'îl'in şeceresi hakkında, muhtemelen kişisel bir tecessüsün tetiklemesi sonucu yaptığı bir tahkikatın kısaca kayda geçirildiği bir mütalaa notudur. İhtiva ettiği gözleme dayalı bilgiler, hem Zeyrekzâde'nin düşünme ve davranma biçimine hem de Şâh İsmâ'îl'in nesebi bağlamındaki tartışmalara ışık tutmaktadır. Tahkikat sırasındaki gözlemlerin ayrıntılı denebilecek ölçüde kaydedilmiş olması ve muhtemelen tahkikatı yapan kimse dışında çok fazla kişinin görme imkanına/şansına sahip olmadığı hususların bu nota yansımış olması önemlidir. Bu durum, söz konusu notu hem muhtevası hem de bu muhtevanın kayıt altına alınış biçimi açısından gerçekten özgün kılmaktadır. Zeyrekzâde'nin iki ziyaretinin arasında yaklaşık altı aylık bir aralık söz konusudur; ancak metin tek defada yazılmış gibidir. Bu durum onun her iki ziyaret sırasında, özellikle Şâh İsmâ'îl'in şecereleriyle ilgili bilgileri not ettiğini, buraya konu olan metni ise sonradan oluşturduğunu düşündürmektedir. Kendisinin el-Ḥuseynî nispesine sahip olması, muhtemelen onun bu tahkikat sırasında muhataplarıyla daha rahat iletişim kurabilmesini sağlamış olmalıdır.

Zeyrekzâde'nin iki meşhedde tahkikatta bulunduğu tarihler, aynı zamanda Sultan Süleymân sonrası süreçte Osmanlılar ile Şafevîler arasındaki tansiyonun iyice yükseldiği ve 986/1578'den 998/1590'a kadar yaklaşık on iki yıl boyunca iki devlet arasında fiilî savaş durumunun yaşandığı bir zamana denk gelmektedir. Kendisinin bu gerilimin yaşandığı tarihlerde 995/1587-998/1590 yılları arasında Bağdat kadılığı görevinde bulunuyor olması anlamlıdır; zira Bağdat ve çevresi iki devlet arasında bu tarihten önce de sonra da sürekli bir güç mücadelesine sahne olmuş bir bölgedir. Bu süreçte aynı zamanda Şafevîler özelinde Şî'iliğin ve Râfîzîliğin reddi amacına

⁷⁷ Zeyrekzâde, *Ta'likât 'alâ'l-Eşbâh ve'n-Nezâ'ir*, Nafiz Paşa, vv.63b-64b. Bu not, Kastomunu 1550'de kayıtlı *el-Eşbâh ve'n-Nezâ'ir* nüshasının sonunda müstakil bir metin olarak yer almaktadır. Buradaki metinde, tetkik notunun "Bu bir öğüttür; dileyen öğüt alır. Temiz silsile, şerefli sadık elçilerin elindeki yüce ve değerli sahifelerdedir. Kahrolasica insan, ne nankördür o!" şeklindeki son ibaresinde geçen bazı kelimelerin üzerine muhtemelen neye ve kime delalet ettiklerine işaret edecek şekilde açıklama düşülmüştür. 80/'Abese:11-17. ayetlerinden uyarlandığı anlaşılan bu ibarede "bu" anlamına gelen "innehâ" kelimesinin üstüne "bu nesepe," "öğüt alır" anlamına gelen "zekeerah" kelimesinin üstüne "nispet eder," "kahrolasica insan" anlamına gelen "kütile'l-insân" kelimesinin üstüne de "İsmâ'îl" notu düşülmüştür. Bununla muhtemelen sondaki bu ibarenin Şâh İsmâ'îl'le ilgili ince gönderimler içeren şifrelenmiş bir mesaj olduğu ifade edilmeye çalışılmıştır. Bkz. Kastaomunu 1550, v.150a.

yönelik eserlerin veya risalelerin de kaleme alındığını ve Sultan 3. Murād'a ithaf edildiğini hatırlamak gerekir.⁷⁸ Zeyrekzâde'nin böyle bir süreçte iki meşhede giderek Şâh İsmâ'îl'in nesebiyle ilgili bir tahkikat yapması, üstelik bu tahkikatı bir şekilde metnine dercettiği bir eseri Sultan 3. Murād'a ithaf etmiş olması bu sürecin genel atmosferiyle ilişkili olmalıdır.

Şâh İsmâ'îl'in nesebi meselesinin Zeyrekzâde'den önceki süreçte de bir karşılığı söz konusudur.⁷⁹ Şeyhülislam Ebussu'ud Efendi, Şâh İsmâ'îl'in Hz. 'Alî'nin soyundan olup olmadığı sorulduğu bir fetva talebine, böyle bir şeyin gerçekte doğru olmadığı, Şâh İsmâ'îl'in nesebini Hz. 'Alî'ye vardırın bir nesep silsilesini İmâm Rızâ meşhedindeki İmâmî alimlerden zorla aldığı cevabını vermiştir. Ona göre bu nesebin doğru kabul edilmesi durumunda bile, sonuçta küfre girdiğinden bu nesebin ona hiçbir etkisi olmaz. Ebussu'ud, Nûh Peygamber'i buna örnek olarak göstermiş ve oğlunun onun davetine icap etmemesi üzerine Yüce Allah tarafından aralarındaki nesep bağının kaldırıldığını belirtmiştir. Peygamber neslinden olmanın tek başına insanı dünyevi ve uhrevi hesaptan kurtaramayacağını belirten Ebussu'ud, aksi halde herkesin Hz. Âdem soyundan olduğu için hesaba çekilmemesi gerektiğini kaydetmiştir.⁸⁰ Ebussu'ud'un verdiği cevapta dikkat çeken husus,

⁷⁸ Bunlar; Mirzâ Maḥdûm'un *en-Nevâkıd 'alâ'r-Ravâfiq'*ı, Seyyid Muṭahhar'ın *Risâle fî Tekfiri's-Ş'r'a'sı* ve el-Anṭâkî'nin *Risâle fî Tekfiri'r-Ravâfiq'*ıdır. Bunlarla ilgili olarak bkz. Mehmet Kalaycı, *Osmanlı Sün-niliği: Tarihsel-Sosyolojik Bir Tahliil Denemesi* (Ankara: Otorite Yayınları, 2015), ss.177-187.

⁷⁹ İkinci, Esad Efendi 3548 nolu mecmuada yer alan fetva suretlerinden hareketle Kemâlpaşazâde'nin bu konuya değindiğini belirtmekte ve ilgili ibareleri alıntılıamaktadır. Bkz. Mustafa İkinci, "Erdebil Tekkesi'nin Kuruluşu, Gelişmesi ve Anadolu'daki Dinî ve Siyasî Faaliyetleri" (Yayımlanmamış Doktora Tezi, Harran Üniversitesi, Şanlıurfa, 1997), ss.48-49. Fakat kendisinin Kemâlpaşazâde'ye ait olduğunu değerlendirdiği fetvanın ise gerçekte Ebussu'ud'a ait olduğunu belirtmek gerekir. İlgili mecmuada önce Kemâlpaşazâde'ye ait Arapça bir fetva, ardından da Ebussu'ud'a ait Osmanlı Türkçesiyle fetva suretleri yer almaktadır. İkinci, muhtemelen bunların hepsinin de Kemâlpaşazâde'ye ait olduğu düşünmüştür. Kemâlpaşazâde'ye ait fetvanın Ayasofya 4794 nolu mecmuada başka bir nüshası daha bulunmaktadır; mukayese edildiğinde Esad Efendi 3548'deki fetva suretlerinden yalnızca ilki ile örtüştüğü görülmektedir. Krş. Kemâlpaşazâde, *Fetvâ-yı Kemâlpaşazâde Der Hakkı Kızıl-bâş*, Süleymaniye Kütüphanesi-Esad Efendi, no.3548, v.45a-b; *Risâle fî İkfâri'r-Rafaḍa*, Süleymaniye Kütüphanesi-Ayasofya, no.4794, v.43a. Kemâlpaşazâde'nin fetvası, Bulut tarafından tahlil edilmiş ve Pertev Paşa 621'de kayıtlı nüshası esas alınarak tercüme edilmiştir. Bkz. Halil İbrahim Bulut, "Osmanlı-Safevî Mücadelesinde Ulemanın Rolü: Kemal Paşazâde Örneği," *Dinî Araştırmalar* 7:21 (2005), ss.188-190. Bu durumda İkinci'nin iddiasını ispatlayamamakla itham ettiği ve böyle bir iddiada bulunmasını ise koyu bir Osmanlı taraftarı olmasına bağladığı kişinin de Kemâlpaşazâde olmadığı açıktır. Bkz. İkinci, "Erdebil Tekkesi'nin Kuruluşu," 50. Benzer şekilde İkinci'nin bu değerlendirmesini tetkik etme ihtiyacı duymadan çalışmaları için hareket noktası olarak alan ve neseple ilgili açıklamayı Kemâlpaşazâde'ye ait gören Küçükdağ ve Dedeyev'in "Burada, Kemal Paşa-Zade'nin Osmanlılar yönünden siyasî amaç güttüğü ve Osmanlı milliyetçiliği yaptığını ve bu nedenle taraflı bir tutum içine girdiğini göz ardı etmemek gerekir." şeklindeki değerlendirmelerinin de mesnetsiz hale geldiğinin altını çizmek gerekir. Bkz. Yusuf Küçükdağ-Bilal Dedeyev, "Safevîlerin Nesebine Farklı Bir Bakış," *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 2:6 (2009), s.416.

⁸⁰ Ertuğrul Düzdağ, *Şeyhülislam Ebussu'ud Efendi Fetvaları Işığında 16. Asır Türk Hayatı* (İstanbul 1983), ss.109-110.

söz konusu meseleye, duyumdan öte gitmeyen bir bilgiden hareketle bir mütalaa getirmiş olmasıdır. Bu duyumun tahkike muhtaç olduğu açıktır; zira cevapta “böylesi bir nesep nispetinin doğru olması durumunda bile” şeklinde başlayarak ilave bir mütalaa yapma ihtiyacı hissetmiştir. Zeyrekzâde'nin tahkikatına da muhtemelen Ebussu'ud'un dikkat çektiği, ancak içeriğine tam olarak vâkıf olmadığı Şâh İsmâ'îl'in zorla nesebini Hz. 'Alî'ye dayandırma girişimi ön ayak olmuştur. Nitekim kendisi bu tahkikatın öncesinde Ebussu'ud'a göndermede bulunmakta ve onun Şâh İsmâ'îl ve tabilerini küfürle itham ettiğine dikkat çekmektedir. Ebussu'ud'dan mülhem olan, ancak çok sayıda Bağdat valisi veya kadısının yapmayı aklına getirmedeği bir tahkikatı Zeyrekzâde'nin yapmış olması, muhtemelen onun kişisel tecüssüsü ile ilişkilidir.

2.3. *Şerhu Dîbâceti Tefsîri Ebî's-Su'ud*

Nev'izâde'nin Zeyrekzâde'ye nispet ettiği ve ince bir tarzle *kelimât* olarak nitediği son eser, Ebussu'ud'un *İrşâdu'l-'Aklı's-Selîm ilâ Mezâyâ'l-Kitâbi'l-Kerîm* adlı tefsirinin dibacesine yazdığı şerhtir ve üç nüshası bulunmaktadır.⁸¹ Ebussu'ud'un ömrünün sonlarında kaleme aldığı ve Sultan

⁸¹ Zeyrekzâde, *Şerhu Dîbâceti Tefsîri Ebî's-Su'ud*, Süleymaniye Kütüphanesi-Hacı Mahmud, no.249; *Şerh 'alâ Evâ'ili Tefsîri Ebî's-Su'ud*, Süleymaniye Kütüphanesi-Reşid Efendi, no.41. Hacı Mahmud nüshasının ferağ kaydı bilgisinde eserin yazım işine 1003 Muharrem'inde (Eylül-Ekim 1594) başlandığı ve aynı yılın Cemaziyevvel'inde (Ocak-Şubat 1595) tamamlandığı kaydedilmektedir (Zeyrekzâde, *Şerhu Dîbâce*, Hacı Mahmud, v.55b). Bu bilginin müellife mi yoksa müstensih mi ait olduğu belli değildir; ancak başlangıç ve bitiş arasında yaklaşık beş aylık bir zaman diliminin söz konusu olması bu bilginin Zeyrekzâde'ye ait olabileceğini düşündürmektedir. Yine de hattın ona mı yoksa ismi belli olmayan bir müstensih mi ait olduğunu müzakere etmek gerekir. Nüshanın kenarlarında Zeyrekzâde'nin hayatı ile ilgili metin dışı otobiyografik bilgilerin yer alıyor olması ve bu bilgilerin Zeyrekzâde'den başka birisi tarafından yazılamayacak ölçüde ayrıntı ihtiva ediyor olması dikkate alındığında, hattın onun hattı olduğunu düşünmek sanki daha olasıdır. Bu kabul, çözülmesi gereken başka bir müşkili de ortaya çıkarmaktadır. *Şerhu Dîbâce*'nin ferağ kaydı bilgisinin hemen akabinde aynı hatla el-Fâtîha sûresinin tefsirine geçilmektedir. Yaklaşık on dört varaklık bu tefsir kısmının sonunda ise “*hâzâ âhiru mâ ketebeh el-muħakkik el-'allâme 'alâ tefsîri'l-mevlâ Ebî's-Su'ud*” şeklinde bir hatime kaydı bulunmaktadır. Öte yandan *Şerhu Dîbâce*'nin Reşid Efendi 41'de yer alan nüshasının ise sadece dört varaklık başlangıç kısmı günümüze ulaşmış olup, sondan önemli bir kısmı eksik durumdadır. Buna karşın Reşid Efendi 41'de el-Fâtîha sûresinin tefsiri yer almaktadır. Buradaki metnin ilk kısmı Hacı Mahmud 249'daki el-Fâtîha sûresi tefsiriyle ilgili metinle örtüşmektedir; ancak Hacı Mahmud 249'daki metnin aksine buradaki metin devam etmektedir. Nereye kadar devam ettiği ise belli değildir, zira bunun da son kısmı eksiktir. El-Fâtîha sûresinin tefsirine konu olan ana metnin Ebussu'ud'un tefsiri olması, el-Fâtîha sûresinin tefsiri bağlamındaki metnin de Zeyrekzâde'ye ait olabileceği ihtimalini güçlendirmektedir. Bu durumda iki nüshadaki metinler arasındaki ziyadelik ve noksanlık ne ile izah edilecektir. Kesin bir şey söylemek zor ise de Hacı Mahmud 249'da yer alan nüshanın ilk nüsha olduğu ve Zeyrekzâde'nin yaklaşık dört aylık bir süre zarfında Ebussu'ud'un tefsirinin ilk kısımları üzerine yazmak istediği şerhte gelebildiği yere kadar geldiği söylenebilir. Muhtemelen sonraki süreçte bunu devam ettirmek istemiş olmalıdır ve Reşid Efendi 41'de yer alan daha uzun metin bunun devam ettirilmiş hali gibidir. Gerçekte nereye kadar gelebildiği ise bu nüshanın sonunun eksik olması nedeniyle tespit edilememektedir. Her halükarda, Zeyrekzâde'nin Ebussu'ud'un tefsirinin girişine bir şerh kaleme aldığı, ancak farklı zaman dilimlerinde söz konusu

Süleymân'a takdim ettiği bu tefsir, ilgili dönemde geniş bir teveccühe konu olmuş, nüshaları İslam coğrafyasının farklı bölgelerine yayılmıştır.⁸² Eser üzerine şerh türünde bir yazım faaliyetinde bulunan ilk isimlerden biri Zeyrekzâde'dir. Kâtib Çelebi, Zeyrekzâde'nin eserin epeyce uzun olan dibacesi üzerine bu şerhi kaleme aldığını belirtmekte, yazım tarihi içinse 1003/1594-1595 tarihini vermektedir.

Zeyrekzâde, şerhin girişinde tefsir ilminin önemine ve bu alanda çok sayıda eser ortaya konulduğuna dikkat çekmektedir. Bu eserlerin oldukça incelikli ve yüksek düzeyde bilgiler ve sırlar ihtiva ettiklerini, bu yüzden halkın bunları anlamaktan aciz kaldığını ve bu eserlerin muhtevasına ortak olamadan sadece taklidiyle yetindiklerini kaydetmektedir. Zeyrekzâde bu

---

tefsirden daha geniş bir kısmı içine alacak şekilde şerhini genişletmeye çalıştığı söylenebilir. Bu durumda el-Fâtiha sûresiyle ilgili kısımları da *Şerhu Dîbâce* adlı eserinin bir parçası olarak mütalaa etmek sanki daha doğrudur. Zeyrekzâde'nin bu eseri, Can tarafından yakın zamanda yapılmış bir yüksek lisans çalışmasına konu kılınmıştır. Can, eserin Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi 3. Ahmed koleksiyonu 1464 numarada kayıtlı başka bir nüshasından da söz etmektedir; ilgili nüshanın görse-
lini temin etme noktasındaki talebimiz, kütüphanenin sayım ve tasnif sürecinde olmasına bağlı teknik nedenler gerekçe gösterilerek karşılıksız bırakılmıştır. Yine de Can'ın şahitliğine itimat ederek 3. Ahmed 1464 nolu nüshanın yanlışlıkla Ebussu'ûd'a nispet edildiği, toplamda 109 varak olduğu ve 'Alî b. Murâd eliyle 1003-1004/1595 yılında yazıya geçirildiği yönündeki bilgileri paylaşmakta fayda vardır. Bkz. Ulviye Sevede Can, "Osmanlı Tefsir Geleneğinde Mukaddime Haşiyeciliği -Zeyrekzade Muhammed b. Muhammed'in *İrşâdü'l-Aklî's-Selîm* Mukaddimesi Haşiyesi Örneği-" (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, İstanbul, 2019), s.58. Can'ın değerlendirmelerinde 3. Ahmed nüshasında el-Fâtiha sûresiyle ilgili kısma dair herhangi bir bilgi bulunmaması, bu nüshanın belki Hacı Mahmud 249 nolu nüshadan daha önce kaleme alınmış bir nüsha olabileceği ihtimalini de akla getirmektedir. Can'ın emek ürünü olan bu çalışmasında Zeyrekzâde'nin hal tercemesi ve eserleri bağlamında tashih edilmesi gereken bazı küçük hususlar olduğunu da bu vesileyle not etmek gerekir. Can, eserin dibacesinde ismini Mehmed b. Mehmed el-Huseynî olarak sunan Zeyrekzâde ile tabakat kitaplarında Emrullah Mehmed b. Zeyrek Muhyeddîn el-Huseynî şeklinde ismi not edilen Zeyrekzâde'yi farklı şahıslar olarak değerlendirmiş, ilkinin hayatı hakkında yeterli bilginin olmadığını belirtirken, ikincisi için ise Nev'îzâde'de yer alan bilgileri takdim etmiştir (Can, "Osmanlı Tefsir Geleneğinde Mukaddime Haşiyeciliği," ss.5-9). Bu, Zeyrekzâde'nin kimliğine ilişkin belirsizlikten kaynaklanan ve hoş görülebilecek bir sehvidir; ancak bu iki künye tek bir şahsa aittir. Yine Can, Reşid Efendi 41 nolu nüshayı *Şerhu Dîbâce*'den bağımsız müstakil bir eser olarak değerlendirmiştir (Can, "Osmanlı Tefsir Geleneğinde Mukaddime Haşiyeciliği," ss.7, 59). Muhtemelen katalog kayıtlarındaki yanlışlıklardan kaynaklanan bu bilginin de tashih edilmesi gerekmektedir, zira her iki eser de aynı eserdir. Farklı olan husus Reşid Efendi 41'de *Şerhu Dîbâce*'nin sadece ilk dört sayfası yer almakta olup sonraki kısmı ise eksiktir. Buna karşın Hacı Mahmud 249'da kısa bir şekilde yer alan el-Fâtiha sûresiyle ilgili kısım Reşid Efendi 41'de daha geniş olarak yer almıştır. Son olarak Nev'îzâde'nin Zeyrekzâde'nin Ebussu'ûd'un tefsirinin dibacesine yazdığı şerhi küçümseyerek *kelimât* olarak adlandırmasından hareketle Can, bunu "Ebussuud Efendi tefsirine kelimât" adı altında müstakil bir eser olarak değerlendirmiş ve bunun Hacı Mahmud 249 nolu nüshanın ilk sayfasının kenarına Zeyrekzâde'nin kendi hayatı ile ilgili olarak düştüğü not olabileceğini ileri sürmüştür (Can, "Osmanlı Tefsir Geleneğinde Mukaddime Haşiyeciliği," s.10). Bu bilginin de doğru olmadığını belirtmek gerekir. Gerek Hacı Mahmud 249 gerekse ilk sayfasının kenarındaki otobiyografik not -ki üçüncü bölümde ayrıca üzerinde durulacaktır- tek bir şahsa, yani Zeyrekzâde Emrullah Mehmed'e aittir.

⁸² Kâtib Çelebi, Ebussu'ûd'un bu tefsirini gördüğü itibar açısından *ez-Zemahşerî'nin el-Keşşâfı* ve Kâdî el-Beydâvî'nin *Envârü't-Tenzil*'iyle aynı düzeyde mütalaa etmektedir. Bkz. Kâtib Çelebi, *Keşfu'z-Zunûn*, c.1, s.65.

noktada sözü Ebussu'ud'un *İrşādu'l-'Aklı's-Selīm* adlı tefsirine getirerek övücü betimlemelerde bulunmaktadır. Ona göre bu eser, Kur'ân'ın anlaşılması için gerekli olan bütün ilimlerin adeta bir anahtarı hüviyetindedir ve Ebussu'ud'dan önce hiç kimse böylesi bir tefsiri ortaya koyamamıştır. Zeyrekzâde, bu durumun kendi zamanı için de geçerli olduğunun altını çizmektedir. Açık bir dile sahip olmasına karşın söz konusu tefsirin, ihtiva ettiği inceliklerin izahı bakımından bir şerhe ihtiyacı olduğunu, ancak böyle bir şerhin ise henüz yazılmadığını dile getiren Zeyrekzâde, bu noktada eserle ilgili toplumun bir kesiminin zihinlerinde var olan tereddütlere dikkat çekmekte ve zorluğu dolayısıyla eseri itibarsızlaştırmaya çalışan kimseleri sert ifadelerle eleştirmektedir. Kendisi, bunların kimliği hakkında açık bir bilgi vermese de bu şerh vesilesiyle yazdıklarının aynı zamanda onlara yapılmış dolaylı bir reddiye olarak görülmesini istemektedir. Zeyrekzâde, yazdığı bu şerhi genişçe övgülerde bulunduğu Sultan 3. Mehmed'e ithaf etmekte, ithaf sırasında da daha önceki sultanlardan 3. Murād ve 2. Selīm'e övgülerde bulunmaktadır.⁸³

Zeyrekzâde, tıpkı *el-Eşbāh ve'n-Nezā'ir*'e yazdığı ta'likâtta olduğu gibi Ebussu'ud'un tefsirinin dibacesine yazdığı bu şerhte de yaşadığı döneme ve kendisine yönelik metin içinde bazı göndermelerde bulunmaktadır. Bunun dikkat çeken örneklerinden biri Ebussu'ud'un sahip olduğu icazetlere dair sunduğu şu bilgilerdir:

O, döneminde "alem hoca" olarak şöhret bulmuş bir kimsedir. 896 Safer'inde (1490-1491) doğmuş, babası Şeyh 'Ārifbillāh Muḥyiddīn Mehmed b. Muştafā b. 'Īmād el-İskilibī el-Ḥanefī'nin [ö.920/1514-1515]⁸⁴ yanında yetişmiş ve onun hem rivayet hem de dirayet açısından icazetli olduğu hususlar/eserler hakkında rivayette bulunma icazetini almıştır. Babası, annesinin amcası ve yeni *Tecrīd* hāşiyesinin⁸⁵ sahibi olan Molla 'Alā'eddīn 'Alī Kūşī'den [ö.879/1474], o da el-Çağmīnī'nin⁸⁶ şarihi Kāḏizāde er-Rūmī'den [ö.844/1440'tan sonra], o da Molla Şemseddīn el-Fenārī'den [ö.834/1431] rivayette bulunmuştur. Molla babasının, şeyhi 'Ārifbillāh Şeyh İbrāhīm el-Ḳayşerī'den de bir senedi

⁸³ Zeyrekzâde, *Şerḥu Dībāce*, Hacı Mahmud, vv.1b-3b.

⁸⁴ Taşköprülüzâde, *eş-Şakā'iku'n-Nu'māniyye*, ss.546-550.

⁸⁵ Burada zikri geçen *Tecrīd* adlı eser, Naşīruddīn eṭ-Ṭūsī'nin (ö.672/1274) *Tecrīdu'l-İ'tikād*'ıdır. Üzerine yazılan şerhler içerisinde en yaygınlık kazananı Şemsuddīn el-İşfahānī (ö.749/1349) tarafından yazılan *Teşdidu'l-Ḳavā'id*'dir. Şerh-i kadim olarak maruf olan bu şerh üzerine es-Seyyid eş-Şerif kapsamlı bir hāşīye kaleme almıştır. 'Alī Kuşçu, eṭ-Ṭūsī'ye ait ana metni yeniden şerh etmiş, bundan dolayı onun şerhi, şerh-i cedid olarak isimlendirilmiştir. Bkz. Kâtib Çelebi, *Keşfu'z-Zunūn*, c.1, ss.346-351.

⁸⁶ Burada kastedilen, meşhur astronomi ve matematik alimi el-Çağmīnī'nin (ö.618/1221 [?]) *el-Mulahḥaş* adlı astronomi eseridir. Bkz. Kâtib Çelebi, *Keşfu'z-Zunūn*, c.2, ss.1819-1820.

bulunmaktadır; onun yanında terbiye görmüş ve irşadla ilgili olarak ondan icazet almıştır. Şeyhi ve üstadı Molla ‘Abdurrahmân b. ‘Alî el-Mu’eyyedî [ö.922/1516], kendi şeyhi ve hocası Molla Celâleddîn ed-Devvânî’den [ö.908/1502] rivayet ettikleri konusunda ona [Ebussu‘ûd’a] icazet vermiştir. Ed-Devvânî, el-Mu’eyyedî’ye hem sözlü hem de yazılı bir icazet vermiştir ki bu icazet ed-Devvânî’nin babasından, babasının da doğuda ve batıda allame olarak meşhur, âli nesep sahibi, kıymetli eserlerin sahibi es-Seyyid eş-Şerif el-Curcânî’den aldıklarına dair bir icazettir. Yine hocası ve şeyhi Molla Seyyidî Mehmed b. Mehmed [ö.931/1524-1525]; Molla Hasan Çelebi’den [ö.891/1486], onun da Molla ‘Alî eṭ-Ṭūsî’den [ö.887/1482] rivayeten ve dirayeten icazetli olduğu hususlar/eserler konusunda ona [Ebussu‘ûd’a] icazet vermiştir; Hasan Çelebi *et-Telvîh*, *el-Mevâkıf* ve *el-Muṭavvel* üzerine yazdığı hâşiyeleri elden ele dolaşan bir kişidir. Ebussu‘ûd, Şeyh Sîhâbüddîn Aḥmed İbn Hacer’in [ö.852/1449] bazı öğrencilerinden de rivayette bulunmuştur.

Zeyrekzâde “hadis ve tefsirde şeyhim” olarak nitelediği Molla ‘Abdurrahmân b. Cemâleddîn el-Ḥanefî el-Merzifonî’nin (ö.971/1563-1564) Ebussu‘ûd’dan aldığı icazetin senetlerinde bu bilgilerin kayıtlı olduğunu belirtmektedir. Ardından sözü kendisine getirmekte ve şunları kaydetmektedir:

Bu Şeyh [Merzifonî], 971 Şaban’ının 12’si Cuma günü (26 Mart 1564), musannif [Ebussu‘ûd] ve başkaları tarafından kendisine verilen icazetler kapsamında bana icazet verdi. Cuma namazından sonra musannifin [Ebussu‘ûd’un] meclisine katıldım, ondan “*ve le-ḳad âteynâ Mūsâ’l-kitâb min ba’d mâ ehleknâ’l-ḳurûne’l-ülâ*” ayeti⁸⁷ ile peygambere salat ayetinin⁸⁸ tefsirini dinledim. Kendisi bana, ders esnasında güzel ahlak tavsiyesinde bulundu ve mütalaa adabını öğretti. Kendisinin dirayeten ve rivayeten icazetli olduğu şeyler hakkında bana icazet verdi ve hayır duasında bulundu. Elini öptüm ve vedalaştım.⁸⁹

Zeyrekzâde’nin hem Ebussu‘ûd hem de kendisiyle ilgili sunduğu bu bilgiler önemlidir. Bu bilgilere belki bu kadar ayrıntılı olmasa da başka eserlerden hareketle ulaşılabilmesi imkan dahilindedir. Nitekim ‘Alî b. Bâlî, Ebussu‘ûd’un Şeyhzâde ‘Abdurrahmân Merzifonî’ye verdiği icazet metninin tamamını Merzifonî’nin hal tercemesi sırasında nakletmiştir. ‘Alî b. Bâlî bu

⁸⁷ 28/el-Ḳaşaş: 43 “Andolsun biz, ilk nesilleri yok ettikten sonra Musa’ya, -düşünüp öğüt alsınlar diye- insanlar için apaçık deliller, hidayet rehberi ve rahmet olarak o Kitâb’ı vermişizdir.”

⁸⁸ Zeyrekzâde, bununla muhtemelen “Allah ve melekleri, Peygamber’e çok salevât getirirler. Ey Müminler! Siz de ona salevât getirin ve tam bir teslimiyetle ona selam verin.” mealindeki 33/el-Aḥzâb: 56’yı kastetmektedir.

⁸⁹ Zeyrekzâde, *Şerḫü Dîbâce*, Hacı Mahmud, v.15a-b.

icazetin Merzifonî'ye övünç için yeterli olduğunu ve onun başka bir şeye ihtiyacı olmadığını kaydetmiştir.⁹⁰ Zeyrekzâde'nin Ebussu'ûd'a ilişkin aktardıkları, anlaşıldığı kadarıyla bu icazetin bir özeti mahiyetindedir. Fakat Zeyrekzâde'nin kendisini Ebussu'ûd'la ilişkilendirirken verdiği bilgiler sıradışıdır ve üzerinde durmaya değerdir. Aslında Ebussu'ûd'la doğrudan bir hoca-öğrenci ilişkisi söz konusu değildir; ama kendisi Ebussu'ûd'un öğrencisi ve ondan icazetli olan Merzifonî'nin talebesidir. Hadiste ve tefsir ilminde kendisinin hocası olarak nitelediği bu şahıs, kendi yanında gerçekleştirdiği tahsilden sonra Zeyrekzâde'ye 971 (1564) yılında icazet vermiştir. Sıradışı olan husus, bu icazeti aldığı gün içerisinde ve muhtemelen hocası Merzifonî ile birlikte Ebussu'ûd'un meclisine gitmesi ve ondan teberrüken bir miktar ders dinlemesi, sonrasında da kendisiyle yakından mülaki olup icazet almasıdır.

Merzifonî, Ebussu'ûd'dan icazetlidir, ondan alınmış bir icazetin aynı zamanda Ebussu'ûd'u da kapsadığı açıktır; bununla birlikte Zeyrekzâde, Merzifonî'den aldığı icazetle yetinmemekte ve Ebussu'ûd'dan da bir icazet almaktadır. Bu kadar kısa süreli bir tahsil için Ebussu'ûd'un icazet vermesi elbette anlamlı gelmemektedir; muhtemelen onun icazeti öğrencisi Merzifonî'nin verdiği icazetin tasdiki hüviyetinde tamamlayıcı bir törendir. Ebussu'ûd'un tek derslik bu muhataplıkta Zeyrekzâde'ye güzel ahlak tavsiyesinde bulunması, mütalaa adabını öğretmesi, sonrasında hayır duasında bulunması, nihayetinde ise Zeyrekzâde'nin Ebussu'ûd'un elini öperek onunla vedalaşması bunun tamamlayıcı bir tören olduğunu teyit etmektedir. Bu ise neticede, Merzifonî'nin Zeyrekzâde'ye verdiği icazetin Ebussu'ûd'un *el-İrşād*'ı merkezli bir icazet olabileceğini akla getirmektedir; nitekim teberrüken de olsa icazetin odağında iki ayetin tefsirinin yer alması bunu teyit eder niteliktedir. Ne var ki Ebussu'ûd'un Şād sûresine kadar geldiği kısmı temize çekip Sultan Süleymân'a ithaf ettiği tarih 972/1565'tir. Dolayısıyla Zeyrekzâde'nin kendisinden icazet aldığı tarihte Ebussu'ûd'un *İrşād*'ını henüz kaleme almadığı açıktır. Yine de bu durum Ebussu'ûd'un kendi meclisinde tefsir dersi verdiği gerçeğini tümünden ortadan kaldırmamaktadır. Bu açıdan bakıldığında Zeyrekzâde'nin teberrüken de olsa kendisinden aldığı icazetin tefsir ilmi odaklı bir icazet olduğu öngörüsünde bulunmak mümkündür. Bu durum, aynı zamanda Zeyrekzâde'nin *el-İrşād*'ın dibacesine yazdığı şerhin girişinde, eseri ve Ebussu'ûd'u niçin bu kadar sahiplendiğini de anlaşılır kılmaktadır. Öyle ki o,

⁹⁰ Ali b. Bâlî, *el-İkdu'l-Manzûm*, ss.198-202.

zorluğundan hareketle eseri ve müellifini itibarsızlaştırmaya çalışan kişilere sert çıkmış ve kendi eserini aynı zamanda bu türden kimselere yönelik bir reddiye olarak takdim etmiştir. Zorluğu nedeniyle eseri eleştirenlere bir şerh yazarak cevap vermesi, aynı zamanda kendi yetkinliğinin dolaylı bir şekilde ibrazı olarak da görülebilir. Metin içerisinde Ebussu'ud'dan teberrüken aldığı icazeti öne çıkarması da belki bu hususla ilişkilidir ve bu şerhi yazmak için gerekli olan yetkinliğe kendisinin fazlasıyla sahip olduğu mesajının muhataplarına iletilmesi anlamına gelmektedir.

2.4. *Şerhu Mesâliki'l-Ĥalâs fî Mehâliki'l-Ĥavâs*

Ne'îzâde'nin sunduğu üç eser dışında katalog kayıtlarından hareketle Zeyrekzâde'ye ait olduğu tespit edilebilen başka eserler de bulunmaktadır. Bunlardan biri, hocası Taşköprizâde Aĥmed Efendi'ye ait *Mesâliki'l-Ĥalâs* adlı risale üzerine yazdığı şerhtir ve birkaç nüshası günümüze ulaşabilmiştir.⁹¹ Taşköprizâde'nin bu risalesi, Sa'duddîn et-Teftâzânî ve es-Seyyid eş-Şerîf el-Curcânî'nin Timur'un huzurunda yaptıkları tartışmalardan birinin konusunu oluşturan, tebeî ve temsilî istiâre konusundaki görüşlerinin muhakemesini konu edinmektedir.⁹² Eserin ana metninde Zeyrekzâde'nin ismine tesadüf edilememektedir; bir nüshasının zahriyesinde şarihin ana metnin müellifi Taşköprizâde'nin öğrencilerinden olduğu bilgisi yer almakta, lakin kim olduğuna işaret edilmemektedir.⁹³ Muhtemelen bu bilgiye, ilk sayfada ana metnin kenarına düşülmüş olan ve bu yazının üçüncü kısmında değineceğimiz bir kenar notundan hareketle ulaşılmıştır.

Zeyrekzâde, şerhinin dibacesinde Taşköprizâde'nin bu konuda biri eski diğeri yeni iki risale kaleme aldığını, yeni risaleyi kendisine imla ettirdiğini, eski risalenin ise muhtevası hakkında kendisine bilgi verdiğini

⁹¹ Tespit edebildiğimiz kadarıyla bu nüshalar Veliyyüddin Efendi 2830 ve Laleli 2979'de kayıtlıdır; katalog kayıtlarında şerhin Çorum Hasan Paşa 2365 ve Kütahya Zeytinoğlu 1114'te de birer nüshasının bulunduğu görülmektedir, ancak bu son iki nüshayı görebilme imkanımız olmamıştır. Zeyrekzâde'nin bu şerhi bir Yüksek Lisans çalışması kapsamında tahkik edilmiştir. Bkz. Hüseyin Sırrı Sunar, "Emrullah Muhammed b. Zeyrek'in Şerhu Mesâliki'l-Ĥalâs fî Mehâliki'l-Ĥavâs Adlı Eserinin Edisyon Kritiği" (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi, Erzurum, 2015).

⁹² Taşköprizâde'nin bu muhakemesine konu olan tartışma, Sa'duddîn et-Teftâzânî ile es-Seyyid eş-Şerîf el-Curcânî arasında Timur'un huzurunda gerçekleşmiş ve hakemliğini Mu'tezilî kimliği açıkça zikredilen son kişi olan Nu'mânüddin el-Ĥarizmî'nin yaptığı bir tartışmadır; tartışmanın özünü 2/el-Bakara:5'te geçen "alâ" harf-i cerrindeki istiârenin türünün ne olduğu hususu oluşturmaktadır. Et-Teftâzânî burada istiâre-i tebeyye ile istiâre-i temsiliyyenin bir arada bulunduğunu ileri sürerken, el-Curcânî ise bunların bir arada bulunamayacağını ve buradaki istiârenin yalnızca istiâre-i tebeyye olduğunu savunmuştur. Bu tartışma sonraki süreçte bu iki alimden birinin yaklaşımını benimseyen alimler arasında gerek yazılı gerekse sözlü benzer tartışmaların da zeminini oluşturmuştur. Bkz. Şükrü Özen, "Teftâzânî," *DİA*, c.40, s.303.

⁹³ Zeyrekzâde, *Şerhu Mesâliki'l-Ĥalâs*, Süleymaniye Kütüphanesi-Laleli, no.2979, v.1a.

belirtmektedir. Bu iki risalenin temel usul ve kaideleri bir araya getirdiğini, ince meseleleri içerdiğini belirten Zeyrekzâde, bilhassa da eski risalenin önemine vurgu yapmaktadır. Ona göre bu konuda bu eski risaleyle boy ölçüşebilecek bir başka eser ya da risale söz konusu değildir. Böyle önemli bir risaleye şerh yazmak istemesi de risaleye insanların dikkatini çekebilme ve kapalılıklarını gidermek suretiyle anlaşılmasına yardımcı olma amacına matuftur. Zeyrekzâde, şerhte ortaya koyduğu hususları önce özet olarak kaydetmişse de bunu bir metne dönüştürmesi epeyce gecikmiştir. O bu gecikmeden bahsederken kendisine bir korku halinin musallat olduğunu, bu halin oturup yazmasını engellediğini, sanki hafızasını yitirdiği hissine kapıldığını, bir hüznün ve sıkıntı girdabına düştüğünü, dostlardan ve vatandan uzun süre ayrı kaldığını, her yönden musibete maruz kaldığını, bütün bunların üzerine de saçının ağardığını belirtmektedir. Bu durum, varlığının nuruyla yeryüzünü aydınlatan bir kimse olarak betimlediği bir şahısla tanışmasına kadar sürmüştür. Bu şahısla tanışıklığı sonrasında zihnindeki örümcek ağlarından kurtulmuş ve icmalen kayıt altına aldığı şerhi yazma işine girişebilmiştir. Zeyrekzâde, şanına layık olmadığını düşünse de bu şerhi ismini vermediği söz konusu şahsa ithaf etmektedir.⁹⁴

Zeyrekzâde'nin rahatsızlığını bir korku halinin zihnine hakim olması şeklinde ifade etmesi, yazım öncesi süreçte yaşadığı bunalımın ruhsal ve derin bir boyutu olduğuna işaret etmektedir. Kâtib Çelebi, Zeyrekzâde'nin bu şerhi 984 (1576-1577) yılında kaleme aldığını belirtmektedir.⁹⁵ Bu bilgi doğru ise, Zeyrekzâde'nin bu tarihten önce yaşadığı veya tanıklık ettiği bazı hadiselerin hastalığını tetiklemiş olması muhtemeldir. Mevcut veriler ışığında bu tarih öncesinde Zeyrekzâde'yi etkilemesi muhtemel belki de en önemli hadise, ağabeyi Şemseddin Ahmed'in ölümü gibi durmaktadır. Şemseddin Ahmed, eşinin ölümünün tesiriyle Anadolu'dan ayrılmak istemiş, hac görevinde bulunup Mekke'de kalmaya karar vermiş ve bunun için Kahire'ye yönelmiştir. Nev'izâde'nin ifadesiyle "ba'zı emrâz-ı hâ'ileye mübtelâ" olmuş ve henüz kırk iki yaşında iken 974/1566-1567 yılında hayatını kaybetmiştir.⁹⁶ Bu bilgiden hareketle, Şemseddin Ahmed'in ölümünden önceki süreçte epeyce sıkıntı ve acı çektiği anlaşılabilir. Ağabeyinin vefat ettiği yıl Zeyrekzâde, yaklaşık üç yıldır Rodosçuk'taki (Tekirdağ) Rüstem Paşa Medresesi'nde müderristir. Ağabeyinin yaşadıklarının ve ölümünün Zeyrekzâde'yi ruhsal olarak etkilemiş olması

⁹⁴ Zeyrekzâde, *Şerhu Mesâliki'l-Halâş*, Laleli, vv.1b-2a.

⁹⁵ Kâtib Çelebi, *Keşfu'z-Zunûn*, c.2, s.1663.

⁹⁶ Nev'izâde, *Hadâ'iku'l-Hakâ'ik*, c.1, s.485

muhtemel görülebilir, ancak bu konuda kesin bir yargıda bulunabilmek güçtür.

el-Eşbâh ve'n-Nezâ'ir'e yazdığı ta'likâtın yazım tarihi ise 1000 (1591-1592) yılıdır. *Şerhu Mesâliki'l-Ĥalâş*'ta daha ayrıntılı, *Ta'likât 'alâ'l-Eşbâh ve'n-Nezâ'ir*'de daha kısa tutarak betimlediği rahatsızlığın aynı rahatsızlık olup olmadığı noktasında kesin bir yargıda bulunmak güççe de hastalığın ürettiği sonuçlara dair sunduğu bilgiler aynı olma ihtimalini kuvvetlendirmektedir. Muhtemelen *Şerhu Mesâliki'l-Ĥalâş*'ı yazdığı süreç öncesinde çok daha şiddetli seyreden rahatsızlığı zamanla daha da azalmış ve hatırlandığında derin bir sızının eşlik ettiği eski bir anıya dönüşmüş gibidir. Her iki eserde betimlediği rahatsızlığı aynı olsa da, her iki metnin de ortaya çıkmasına vesile olan ve Zeyrekzâde'nin dost olarak nitelediği kişilerin aynı veya ayrı kişiler olup olmadığı belirsizdir. Ancak en azından *Şerhu Mesâliki'l-Ĥalâş*'ı kendisine ithaf ettiği kişiye karşı derin bir sevgi ve saygı beslediği şerhin girişindeki duygu halinden bile açıktır. Bu şahısla olan dostluğu, içine düştüğü korkularıyla ya da kaygılarıyla baş edebilmesini sağlamış ve özgüvenini tazelemiştir.

Zeyrekzâde'nin *Mesâliki'l-Ĥalâş*'a yazdığı şerhin, Taşköprizâde ile kıyaslandığında ne ölçüde sıkı bir muhakemeyi veya tetkiki içerdiği tartışılır. Bununla birlikte Taşköprizâde'nin bir öğrencisi olarak ona ait bir risaleyi şerh etmiş olması muhtemelen Zeyrekzâde'ye bir ayrıcalık hissi yaşatmış olmalıdır. Nitekim o gerek yukarıdaki alıntılarda gerekse *Mesâliki'l-Ĥalâş*'ta Taşköprizâde'nin söz konusu risaleleri kendisine bizzat imla ettirdiği bilgisini ısrarla vurgulamaktadır. Bu süreçte Taşköprizâde'nin gözlerinin görmez olduğu malumdur; bu durumda söz konusu risalelerin imlasının iyi bir Arapça dil bilgisi gerektirdiği açıktır. Zeyrekzâde'nin dolaylı olarak vurgulamak istediği de muhtemelen kendisinin bu noktadaki yetkinliğidir.

Zeyrekzâde'nin yetkinliği sadece kendisinin değerlendirmeleriyle sınırlı değildir; elimizde, onun Taşköprizâde'nin öğrencisi olması nedeniyle başkaları tarafından da önemsendiğini gösteren önemli bir kayıt söz konusudur. Bu kayıt, Ebû'l-Meyâmîn Muştafâ b. 'Alî'nin⁹⁷ Taşköprizâde'nin *el-İnâye fî Taḥkîki'l-İsti'âre bi'l-Kinâye* isimli risalesine şerh sadedinde kaleme aldığı risalesinin hemen akabinde yer alan Zeyrekzâde'ye ait kısa bir değerlendirmedir. Zeyrekzâde'nin değerlendirmesi bu kısa şerhe ilişkin bir takriz yazısıdır. Bu yazının hemen üstünde "Bu Molla fazıl, faziletlerin

⁹⁷ Ebû'l-Meyâmîn Muştafâ b. 'Alî hayatının sonlarında şeyhülislamlık görevinde bulunmuş ve 1015/1606 yılında vefat etmiştir. Bkz. Nev'îzâde, *Hadâ'iku'l-Hakâ'ik*, c.2, ss.1342-1345.

kaynağı Zeyrekzâde olarak bilinen Meḥmed Emrullâh Çelebi Efendi el-Ḥuseynî, bunu, bu hakir ve fakir Muştafâ'nın risalesinin dibacesini şerh kastıyla bir dibace olarak yazdı." şeklinde⁹⁸ olayın arka planı sunulmaktadır. Buradan anlaşıldığı kadarıyla bu ifadeyi not edenin de Ebû'l-Meyâmîn'in kendisi olduğu ve Zeyrekzâde'nin takrizinden memnuniyet ve mutluluk duyduğu anlaşılabilmektedir. Zeyrekzâde takrizinde önce kinayeye dayalı istiare meselesinin ne kadar önemli olduğuna ve bu konuda çok sayıda alimin bir şeyler kaleme aldığına dikkat çekmekte, ardından da sözü hocası Taşköprizâde'ye getirmekte ve onun bu noktadaki üstünlüğünden söz etmektedir. Hocasının *el-İnâye* isimli risaleyi kendisine bizzat imla ettirdiği bilgisini yine vurgulayan Zeyrekzâde, bu risalenin nüshalarının talebeler arasında yayıldığını ve fazileti izahtan vareste bir kişinin ise risalenin mütalaasına yöneldiğini kaydetmektedir. Bu kişi, gayretli ancak tasnif noktasında tutuk birisidir; Taşköprizâde'nin ilgili risalesini onun şanına layık bir şekilde ve gerektiği ölçüde şerh etmek istemiş, bu amaçla yazdığı şerhin dibacesini de Zeyrekzâde'ye göndermiştir. Zeyrekzâde, bunu hüsn-i kabulle karşılamış ve "bu ne güzel bir risale, bunu getiren elçi de ne güzel bir elçi" diyerek memnuniyetini izar etmiştir. Meşguliyetine karşın elinden geldiği ölçüde de dibacenin ve dolaylı olarak şerhin güzelliğine işaret etmek istemiştir.⁹⁹

Ebû'l-Meyâmîn Muştafâ b. 'Alî, kendi risalesinin ferağ kaydında risaleyi 987 Şaban'ının ortalarında (Ekim 1579) kaleme aldığını belirtmekte ve kendisini Perviz Efendi Medresesi'nden azledilmiş biri olarak takdim etmektedir.¹⁰⁰ Onun Dimetoka'da bulunan Perviz Efendi Medresesi'ndeki görevinin 980-983/1573-1576 tarihleri arasında gerçekleştiği kaydedilmektedir.¹⁰¹ Buradan hareketle en azından 987/1579 yılına kadar mevcut durumunda bir değişiklik olmadığı ve halen boşta bulunduğu anlaşılrsa da bu süreçte nerede bulunduğu belirsizdir; benzer bir belirsizlik Zeyrekzâde için de geçerlidir; o 983/1575 yılında İznik Orhaniye'sine, 987/1579 yılında da Edirne'deki Üç Şerefeli Medrese'den birine atanmıştır. Ebû'l-Meyâmîn, kendi şerhini Zeyrekzâde'ye doğrudan takdim etmemiş, aksine bir elçi vasıtasıyla ulaştırmıştır. Bu durumda Zeyrekzâde'nin, ya

⁹⁸ Zeyrekzâde, *Şerhu Dîbâceti'r-Risâle fî'l-İsti'âre*, Süleymaniye Kütüphanesi-Kasidedicazade, no.675, v.227b.

⁹⁹ Zeyrekzâde, *Şerhu Dîbâceti'r-Risâle fî'l-İsti'âre*, Kasidedicazade, vv.227b-228b.

¹⁰⁰ Ebû'l-Meyâmîn Muştafâ b. 'Alî, *Risâle fî'l-İsti'âre*, Süleymaniye Kütüphanesi-Kasidedicazade, no.675, v.227a.

¹⁰¹ Ahmet Akpınar, "Osmanlı'nın Muhteşem Yüzyılında Hukukçu Bir Devlet Adamı: Pervîz Abdullah Efendi Hayatı, İlmî ve Edebî Yönü," *Bayburt Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi* 10:2 (2015), s.334.

İznik'te ya da Edirne'de bulunuyor olması ihtimal dahilindedir.

2.5. *Risāle fī Cevāzi Ahzi'l-Ucra li-Ḳirā'ati'l-Ḳur'ān*

Katalog kayıtlarında Zeyrekzāde'ye nispet edilen bir başka eser Kur'ân okuma karşılığında ücret almanın cevazına dair bir risaledir.¹⁰² Risalenin ana metninde müellif isminin geçmiyor oluşu ilk başta bir tereddüt uyandırmaktadır; zira Zeyrekzāde'nin diğer eserlerinin dibace kısmında genellikle kendi ismini zikrettiği bilinmektedir. Risalenin ona nispetine, bir nüshasının zahriye sayfasındaki notlarda tesadüf edilmektedir. Bu notların Zeyrekzāde'ye ait olmadığı, risalenin künye bilgisi bağlamında başkaları tarafından sonradan kaleme alındığı açıktır. İlgili not şu şekildedir:

Bu, Kur'ân okuma karşılığında ücret almanın cevazı hakkında bir risaledir; İbnu'z-Zeyrek olarak bilinen müderris tarafından, Meḥmed Çelebi diye meşhur fazıl ve merhum mollanın risalesine bir reddiye olarak kaleme alınmıştır. Lakin bazı önde gelen öğrencileri risalenin içeriğine göz gezdirdiklerinde mezkur mollanın apaçık bir yanılığında olduğunu söylemişlerdir.¹⁰³

Risalenin girişinde Zeyrekzāde, zamanın çok önemsenen alimlerinden birinin Kur'ân okuma karşılığında ücret almanın caiz olmadığına dair bir şeyler yazdığını, yine zamanın güzide pek çok isminin de gözden geçirilmeden ve üzerine düşünmeden bu risaleye ilgi gösterdiğini belirterek söze başlamaktadır. Ona göre risale, geçersiz bazı yaklaşımlarla doludur; evet konular muteber kitaplardan nakledilmiştir, ancak bizzat bu nakillerin kendisi risalenin yazarının görüşlerinin reddi için yeterlidir. Zeyrekzāde ibare ibare geniş açıklamaya gerek duymadan, risalenin sadece süslü sözlerle bezenmiş, ancak temelsiz olan mukaddimesinin reddiyle yetinmiştir. Amacı risalede yer alan bütün sözlerin çürütülmesi değildir; bilakis amacı doğrudan veya dolaylı olarak risalenin anlaşılmasını mümkün kılacak şekilde meselenin özünü sunmak, ardından da hakkında münazaraya giriştiği mesele hakkında muhatabının eksikliğini açıklığa kavuşturmadır.¹⁰⁴

Zeyrekzāde'nin girişte ortaya koyduğu bu tavır, yüksek bir özgüvene

¹⁰² Zeyrekzāde'nin bu risalesi, Kavalcıoğlu tarafından biri metnin tahkikini diğeri de fıkhi açıdan kapsamlı bir muhteva analizini içeren iki ayrı çalışmaya konu kılınmıştır. Bkz. Abdullah Kavalcıoğlu, "Zeyrekzāde Emrullah Muhammed'in Kur'ân Okuma Karşılığı Ücret Alma Meselesine Dair Risalesi: İnceleme ve Tahkik," *Diyanet İlmî Dergi* 56 (2020), ss.415-442; "16. Yüzyıl Osmanlısında Kur'ân Okuma Karşılığı Ücret Alma Tartışmaları: Birgivi Zeyrekzāde Örneği," *İlahiyat Tetkikleri Dergisi* 54:2 (2020), ss.303-328.

¹⁰³ Zeyrekzāde, *Risāle fī Cevāzi Ahzi'l-Ucra li-Ḳirā'ati'l-Ḳur'ān*, Süleymaniye Kütüphanesi-Kasidedicizade, no.710, v.10a.

¹⁰⁴ Zeyrekzāde, *Risāle fī Cevāzi Ahzi'l-Ucra*, Kasidedicizade, v.10b; Ayrıca bkz. Kavalcıoğlu, "Zeyrekzāde Emrullah Muhammed'in Kur'ân Okuma Karşılığı Ücret Alma Meselesine Dair Risalesi: İnceleme ve Tahkik," s.434.

mebnidir ve risalesine reddiye yazdığı kişiye karşı esaslı bir meydan okuma refleksini ihtiva etmektedir. Bu durumda kendisine reddiyede bulunduğu kişinin kimliği daha da önemli hale gelmektedir. Bu kişinin Birgivi Mehmed Efendi olduğunu tahmin etmek zor değildir; nitekim zahriyede fazıl ve merhum Molla Mehmed Çelebi ibaresiyle zaten buna dolaylı olarak işaret edilmiştir. Birgivi'nin Kur'ân okuma karşılığında ücret almanın caiz olmadığı yönündeki kesin tutumunun, ilgili dönemde epeyce ses getirdiği bilinmektedir. O bu konuyla ilgili olarak *İnkâzu'l-Hâlikîn* isminde geniş muhtevalı bir risale kaleme almış, daha sonra da *İkâzu'n-Nâ'imîn ve İfhâmu'l-Kâşırîn* adlı bir başka risalesinde bu noktadaki görüşlerini özetlemiştir.

Bu risale beldelerde yaygınlık kazanmış ve din ehli tarafından geniş bir şekilde benimsenmiş bir şeyin, yani alemlerin Rabbi katından inmiş ve 'temiz olanların dışında kimsenin el sürmemesi gereken' Kur'ân-ı 'Azîm'in ve Furkân-ı Kerîm'in dünyalık elde etmek için bir kazanç kapısına dönüştürülmesi hususunun çürütülmesi amacıyla kaleme alınmış bir risaledir.¹⁰⁵

şeklinde söze başladığı *İnkâzu'l-Hâlikîn* adlı risalesinde Birgivi Mehmed Efendi, meseleyi olabildiğince geniş bir çerçevede ele almıştır. Bir mukaddime, bir ana bölüm ve bir de hatime kısmından oluşan risalede yer yer içinde bulunduğu zamana ve bu zamanda cari birtakım gelenek ve göreneklere göndermelerde bulunmakta ve sert eleştiriler ortaya koymaktadır.¹⁰⁶ *İkâzu'n-Nâ'imîn* adlı daha kısa olan risalesinde ise önceki risalesinde dile getirdiği hususları ana hatlarıyla hatırlatmakta ve insanları bu konuda uyarılmaktadır. Ancak bu kez, meseleyi sadece Kur'ân okuma karşılığında alınan ücretle sınırlı tutmamakta, aksine belirli bir mal elde etmek niyetiyle ve hasıl olacak sevabı bu malı verene raci kılmak suretiyle gerçekleştirilen tehlil, tesbih, tekbir, tasliye gibi uygulamaları da buna dahil etmektedir. Böyle bir şeyin hiçbir İslam mezhebinde, hatta hiçbir semavi dinde caiz olmadığıнын altını çizen Birgivi, kendi görüşü istikametindeki akli

¹⁰⁵ Birgivi Mehmed Efendi, *İnkâzu'l-Hâlikîn*, Süleymaniye Kütüphanesi-Fatih, no.5339, v.130a.

¹⁰⁶ Şu tespitler buna örnek oluşturması bakımından dikkat çekicidir: "Bizim karşı çıktığımız şey bir kimsenin sevabı kendisine veya bir arkadaşına raci kılınmak üzere bir kişiye Kur'ân okuması için bir ücret vermesidir. Bu durumda kıraati gerçekleştiren kişi, karşılığında bir ücret almayı amaçlamaktadır; öyle ki almadığı takdirde okumamakta, hatta cemaat toplanmış bile olsa okumamakta ısrar etmektedir. Çünkü zamanımızda yaygın olan şey budur; bir adam bir vakıfta bulunur, bunun vakfiyesine de 'Benim ruhum, babamın veya başkasının ruhu için Allah'ın kitabından okuyan bir kişiye günlük bir veya iki dirhem ücret verilsin.' diye yazar. Ya da yaşlı bir kadın bir âlime gelir ve 'Benim için veya filancanın ruhu için bir hatim indirirsen sana elli dirhem veririm.' der. Okuyacak kişi, belirli bir ücret beklentisiyle okur, bu ücretin kendisine verilmeyeceğini bilse okumaz. Okudu ve kendisine bir şey verilmedi diyelim, bu durumda muhatabına öfkelenir, ondan hakkını talep eder, hatta belki de onu kadiya şikâyet bile eder, arkasından da söver. Bu söylediklerimiz üzerinde biraz düşündüğünde ücretle Kur'ân okumanın caiz olmadığı anlaşılır." Bkz. Birgivi, *İnkâzu'l-Hâlikîn*, Fatih, v.136a.

ve nakli delillerin sayılamayacak kadar çok olduğunu kaydetmektedir. Kendisi bir zaman düşünmüş, sadece el-Fâtîha sûresinde bile buna dair on küsur delil bulmuş ve bunları bazı meclislerde dile getirmiştir. Hatta Kur'ân'ın bütününde bu yönde çok daha fazla delil söz konusudur ki bunların da önemli bir kısmını *İnkâzu'l-Hâlikîn* isimli risalesinde açıklığa kavuşturmuştur. Bu risalesinde yapmak istediği şeyi ise adilane bir şekilde hakkı arayanlar için herhangi bir özel delile veya nakle başvurmadan genel bir değerlendirme ortaya koymak olarak takdim etmektedir.¹⁰⁷ Bu iki risaleden ilkinin muhatabı daha çok ulema ve ümeradan müteşekkil havas iken, ikincisinin ise daha çok avam olduğu anlaşılabilmektedir.

Zeyrekzâde'nin reddiyesi, Birgivi'nin ilk risalesinin, yani *İnkâzu'l-Hâlikîn*'in mukaddimesine yöneliktir. Ancak muhteva mukayesesi yapıldığında, ilgili mukaddimenin tamamının tahlil konusu kılınmadığı görülebilmektedir. Birgivi'nin ilgili risaledeki mukaddimesi dört alt bahisten oluşmaktadır; ilkinde niyet, ikincisinde riya, üçüncüsünde şer'î maaş ile ücret arasındaki fark, dördüncüsünde ise müteşabihata sarılmanın haram oluşu ele alınmaktadır. Zeyrekzâde'nin reddiyesine konu olan içerik, şer'î maaş ile ücret arasındaki farkın ele alındığı üçüncü bahistir. Nitekim Zeyrekzâde'nin isim vermeden reddiyeyi yazdığı kişinin risalesinden gerçekleştirdiği nakiller, Birgivi'nin söz konusu risalesinin ilgili bahsiyle birebir örtüşmektedir. Bu durumda Zeyrekzâde'nin muhatabının Birgivi olduğu açıktır. Bunu teyit eden, hatta Birgivi'yi de içine alacak şekilde kendisine ve risalesine daha geniş bir zaviyeden bakma imkanı sunan bir başka bilgi ise Birgivi Meḥmed Efendi'nin *eṭ-Ṭarîkatu'l-Muḥammediyye* adlı eserinin bir nüshasının sonunda yer alan Zeyrekzâde'ye ait şu nottur:

Zeyrekzâde olarak adlandırılan aciz kul Meḥmed el-Ḥuseynî -ki Allah onu takva sahibi kılıp iyiliğe ulaştırsın ve [iyiliğini] artırsın- der ki: 979 (1571-1572) yılında ulema meclisinde musannifin görüşünü çürütmüş ve onu susturmuştum. Sonra yolda insanlara sıkıntı veren şeyleri kaldırmayı imanın şubeleri arasında değerlendirdiğimden, bu hususta müstakil bir risale yazmıştım. Burada ise Kur'ân tilaveti ve benzer ibadetlerde ücret alınmasının cevazı konusunda sözün özüne işaret etmek istiyorum. Bu husus öncelikle, *el-Hidâye* sahibinin ifadesinde karşılık bulan bir kaidenin ortaya konmasını gerektirir. Musannifin

¹⁰⁷ Birgivi, *İkâzu'n-Nâ'imîn ve İfḥâmü'l-Kâsırîn*, Süleymaniye Kütüphanesi-Fatih, no.5386, vv.1b-2a. Birgivi'nin bu eseri, Yakar tarafından tahlil edilmiştir. Bkz. Fatih Yakar, "Birgivi'nin 'İkâzu'n-Nâ'imîn ve İfḥâmü'l-Kâsırîn' Adlı Risalesi Çerçevesinde Para ile Kur'an Okumanın Fikhi Tahlili," M. Bayyigit ve diğerleri (ed.), *Balıkesirli Bir İslam Âlimi: İmam Birgivi* (Balıkesir: Balıkesir Büyükşehir Belediyesi Yayınları, 2019) içinde, c.1, ss.219-233.

zikrettiği Kur'ân tilaveti ve bunun gibi hususlar birer ibadettir ki bu, meselenin hiçbir fakih tarafından inkar edilemeyecek bir boyuttur; diğer daha önemli boyutu ise hiçbir ibadette ücret almanın caiz olmayacağıdır. Bu iki husus da *el-Hidāye*'de zikredildiği üzere ilk dönem fakihleri nezdinde tartışmasız kabul edilen hususlardır. Sonraki imamlarımız ise ders verme, müezzinlik ve imamet gibi ibadetlerde buna [ücret karşılığında ifaya] müsamaha göstermişlerdir. Musannif bunları inkar etmişken sonra hatasını kabul etti ve bunlar konusunda hiçbir delile dayanmadan tahşışe gitti. Oysa istihsan tahsisi kaldırmaz, bilakis böyle yapılırsa bu durumda istihsan müteahhirin nezdindeki kolaylığın zorlaştırılması anlamına gelir. Benzer şekilde belirli bir emek gerektiren her ibadet için ücret tayin edilmesi ve bunlar nedeniyle ücret alınması caizdir. Buradaki istihsan ve kıyas, her ibadet için geçerlidir. El-Buḥārî'nin Nebi aleyhisselamdan rivayet ettiği şu sahih hadiste rukye için el-Fātiha tilaveti karşılığında ücret alınması söz konusudur: "Karşılığında ücret almaya en fazla hak sahibi olduğunuz şey Allah'ın kitabıdır." Musannif risalesinde meselenin içtihadı olmadığını bildiren kaideler zikretmiştir ve şöyle demiştir: "Kat'î naslar herkes için bir müçtehide ihtiyaç bırakmayacak ölçüde açıktır." Halbuki itibar lafzın umumiliğindedir, sebebin hususiliğine değil. Üstelik bu hadisin kesinkes neshedildiğine dair bir bilgi söz konusu değildir. Bu durumda istihsan, kendisinin de zikrettiği asıl kaidelere muvafık olarak kesin bir nassı teyit ediyor demektir. Burada sunulanlar benim kendisine sözlü olarak dile getirdiklerimdi. Müteahhirin nezdinde sahih bir hadisle desteklenmiş geçerli bir istihsan, herhangi bir tercihte bulunmaksızın sadece belirli ibadetler için ücret cevazı yönünde bir tahsise tabi tutulamaz. Müçtehitlerden nakledilen cüzi hususlarda bizim zikrettiğimiz şekliyle külli bir asıl gerekmez; özellikle de müçtehitlerin kıyasının söz konusu olmadığı bir nasla desteklenmişse. Merhumun kendisi de zaten bunu zikretmiştir. Ne diyelim Allah onu ve bu noktadaki yanlış sözlerini affetsin. Müellifin bizzat kendisinin kaide, şahit ve hüküm türünden hususlara yer verdiği risalesine reddiye amacıyla kaleme aldığımız risalemizde bunlar ortaya konmuştur. Meselenin ayrıntısına muttali olmak isteyenler, hem bizim hem de onun havas ve avam arasında tedavülde olan risalesine baksın. Yazının başında ismini sunan bu fakir, bunu kendi eliyle 1001 Şevval'in başlarında (Temmuz 1593) yazmıştır.¹⁰⁸

Zeyrekzâde'nin bu değerlendirme notu, onun portresinin peşinde olan bizler için yazdığı reddiye kadar, hatta belki ondan daha fazla önemlidir, zira sayesinde Zeyrekzâde'nin dönemin meşhur isimlerinden biri olan Birgivi

¹⁰⁸ Zeyrekzâde, *Risāle fî Cevāzi Ahzî'l-Ucra*, Süleymaniye Kütüphanesi-Serez, no.1559, v.113b.

Meḥmed Efendi ile aynı mecliste karşılıklı bir tartışmaya giriştiği tespit edilebilmektedir. Sadece reddiye bağlamındaki risalesi söz konusu olsa, onun Birgivi ile olan ilişkisi bir risaleye yönelik bir reddiyeden ibaret kalırdı, ancak bu değerlendirme notu bunun daha fazlasını ihtiva ettiğini ortaya koymaktadır ki bunun üzerine ayrıca durmak gerekir. Birgivi ile bir ulema meclisinde gerçekleştiğini söylediği tartışma 979 (1571-1572) yılındadır; bu tarih Zeyrekzâde'nin görev hayatının ikinci durağı olan Rodosçuk'taki Rüstem Paşa Medresesi'nde müderris olduğu zamana tekabül etmektedir. Bu göreve 973/1566 tarihinde atanmıştır; bundan sonraki görevi ise 983/1575 yılında İznik Orhaniye Medresesi'ndeki müderrislik görevidir. Onun tartışmanın gerçekleştiği tarihte hala Rodosçuk'taki Rüstem Paşa Medresesi'nde görevde olup olmadığı tam olarak belli değildir. Tartışmanın gerçekleştiği zaman dilimi, Birgivi'nin 981 Cemaziyelevvel'deki (Eylül 1573) vefatından yaklaşık iki yıl öncesine tekabül etmektedir. Tartışma esnasında Birgivi 47-48 yaşında iken, Zeyrekzâde 32-33 yaşındadır. Birgivi'nin ömrünün yaklaşık son on yılını Sultan 2. Selim'in hocası 'Atâ'ullâh Efendi'nin himayesinde Birgi'de geçirdiği bilinmektedir. Buradan yalnızca birkaç kez İstanbul'a gitmek için ayrılmıştır. İstanbul'da aralarında veziriazam Sokullu Meḥmed Paşa'nın da bulunduğu çeşitli yöneticilerle görüşmüş ve onları emr bi'l-ma'rûf nehy 'ani'l-munker konusunda inisiyatif almaya davet etmiştir. Kronikler, onun keskin dilli ve hak bildiği şeyi kime ve hangi makama karşı olursa olsun dile getirmekten çekinmeyecek yapıda bir kimse olduğu hususunda neredeyse hemfikirdir.¹⁰⁹ Muhtemelen 979/1571-1572 tarihinde Zeyrekzâde'nin de hazır bulunduğu ulema meclisine katılması bu ziyaretlerden biri esnasında İstanbul'da gerçekleşmiş olmalıdır.

973/1566'te atandığı Rodosçuk Rüstem Paşa Medresesi'ndeki görevinin sürdüğünü varsayacak olursak, Zeyrekzâde Birgivi'ye nazaran İstanbul'a daha yakın konumdadır. Zira burası, günümüzde Tekirdağ ilinin eski yerleşim adıdır ve ilgili dönemde İstanbul'a bir günlük bir mesafededir.¹¹⁰

¹⁰⁹ 'Alî b. Bâli'nin Birgivi hakkındaki şu tespitlerini burada paylaşmakta fayda vardır: "O (Allah rahmet eylesin), zühd, kendini muhafaza edip Allah'a adanmak hususlarında örnek biriydi. Dindarlıkta ve ibadet etmede en ileri düzeydeydi. Günahlardan sakınmada ve takvâda en öndeydi. En güçlü ve en mükemmel olduğu konularda azimle devam ederdi. Her yerde hak olanın yanında dimdik durdu. Şerefli şeriata kim muhalefet ederse her kim olursa olsun ona mukavemet gösterirdi. Mertebesi ne kadar yüksek, makamı ne kadar yüce olursa olsun ondan çekinmezdi. Ömrünün sonlarına doğru İstanbul'a geldi. Vezir Mehmed Paşa'nın meclisine girdi. Zulmü kaldırması, zalimliği bırakması hususlarında keskin kılıçlardan daha sivri kelimelerle onunla konuştu. Bu meclisi nasihatlerin en eşsizleriyle doldurdu. Fakat iyiliğe davet edenlere hayat yoktur. Merhum Muhyiddin Efendi, Kur'an okutmak ve ilim öğretmek için ücret alınmasını doğru bulmuyordu. Bu konuda büyük âlimlerle aklı ve nakli olarak tartıştırdı." Bkz. Ali b. Bâli, *el-İkdu'l-Manzûm*, s.444.

¹¹⁰ Hacer Ateş, "Tekirdağ," *DİA*, c.40, s.359.

Birgivi ile karşılaşması muhtemelen İstanbul'da bulunduğu bir sırada gerçekleşmiştir. Ancak bu karşılaşmayı gerçekte ne türden bir saikin mümkün kıldığı en azından Zeyrekzâde zaviyesinden hala belirsizdir. Birgivi, ilgili dönemde hafızalarda fazlasıyla karşılık bulmuş bir isimdir. Bunda gerek ücretle Kur'ân okumaya, gerekse nakdî olarak para vakfına karşı çıkan tavrının, hatta Ebussu'ud gibi kudretli bir şeyhülislama bile reddiye yazmaktan geri durmayan keskin tutumunun rolü büyüktür. Ücretle Kur'ân okunmasına karşı çıktığı *İnkâzu'l-Hâlikîn* isimli risalesini 967/1560 yılında, bunu daha özet bir şekilde yeniden ele aldığı *Îkâzu'n-Nâ'imîn* isimli risalesini ise 972/1565 yılında kaleme almıştır. Zeyrekzâde ile aralarında tartışmanın vuku bulduğu tarihte onun ve ortaya koyduğu görüşlerin toplumsal bellekteki karşılığı muhtemelen doruk noktasındadır. Bu durumda, ilgili mecliste Birgivi ile karşılaşmaları öncesinde Zeyrekzâde'nin konuya dair, özellikle de Birgivi'nin görüşlerine dair zihninde belirli bir kanaatin şekillenmiş olması beklenebilir. Muhtemelen bunun verdiği özgüvenle, Birgivi gibi keskin dile sahip bir kişinin karşısına çıkmaktan, onunla bir tartışmaya tutuşmaktan geri durmamıştır. Üstelik kendisinin değerlendirme notuna yansıyan ve yer yer abartılı ifadelerin de eşlik ettiği bilgilere bakılırsa, bu noktada muhatabını susturacak ve ona geri adım attıracak ölçüde de esaslı bir söylem ortaya koymuştur. Birgivi'nin risalesine yönelik reddiyesini de bu tartışmadan sonra kaleme almıştır. Tam olarak ne zaman yazıldığı bilinmese de en azından elimizdeki nüshalardan birinin hatimesinde yazım işinin 984 Zilhiccesi'nde (Şubat-Mart 1577) tamamlandığı bilgisi bulunmaktadır. Bu durumda reddiyenin 984/1577 tarihinde veya bundan önce bir tarihte yazıldığı öngörüsünde bulunmak mümkündür.

Zeyrekzâde'nin Birgivi'nin *eğ-Tarîkatu'l-Muhammediyye* nüshasının hemen bitiminde yer alan değerlendirme notu ise 1001/1593 tarihlidir. Değerlendirme notunda yer alan "Bu fakir, bunu kendi eliyle 1001 Şevval'in başlarında (Temmuz 1593) yazmıştır." şeklindeki ifade ilkin yazının bizzat Zeyrekzâde'nin kaleminden çıktığını düşündürmektedir. Bunun *eğ-Tarîkatu'l-Muhammediyye*'nin bittiği sayfanın hemen arka sayfasında yer alması ise sanki *eğ-Tarîkatu'l-Muhammediyye* metninin de ona ait olabileceği izlenimini uyandırmaktadır. Nitekim gerek ana metnin gerekse Zeyrekzâde'nin değerlendirmesinin yazı karakteri tek bir kalemde çıkmışçasına benzerlik taşımaktadır. Bu benzerlik, aynı zamanda *eğ-Tarîkatu'l-Muhammediyye* metninin hamşilerindeki notların da

Zeyrekzâde'ye ait olma olasılığını akla getirmektedir.¹¹¹ Fakat bunu nakzeden bir veri, *eṭ-Ṭarīkatu'l-Muḥammediyye*'nin istinsah tarihinin 1018 (1609-1610) olmasıdır. Bu tarih Zeyrekzâde'nin vefatından yaklaşık on yıl sonraya tekabül etmektedir. Ancak eserin ferağ kaydı bilgisinin hemen arka sayfasında, yani aynı yaprağın diğer yüzünde Zeyrekzâde'ye ait 1001/1593 tarihli bu not nasıl izah edilecektir? Zeyrekzâde'nin değerlendirme notunun kendi kaleminden çıkmadığı, muhtemelen söz konusu notun noktasına virgülüne dokunulmadan başka birisinin eliyle buraya not edildiği düşünülebilir. Ancak her halükarda bu durum Zeyrekzâde'nin söz konusu notu 1001/1593 tarihinde kaleme aldığı gerçeğini değiştirmemektedir. Buradan hareketle onun aradan epeyce bir zaman geçmiş olmasına karşın Birgivi'nin yaklaşımına karşı ortaya koyduğu tavır ve tutumda herhangi bir değişikliğe gitmediği, aksine gerek ilgili meclisteki sözlü atışmasını gerekse sonrasında yazdığı reddiye içerikli risalesini hala önemseydiği sonucunu çıkarmak mümkündür. Ancak sonraki süreç, muhtemelen Birgivi'nin yaklaşımını öne çıkarırken Zeyrekzâde'ninkini geri plana itmiştir. Zira Birgivi'nin mevzubahis iki eserinin onlarca yazma nüshası mevcut olmasına karşın, Zeyrekzâde'nin risalesi yalnızca iki nüsha halinde günümüze ulaşabilmiştir.

2.6. *Ta'likât li-Keşfi'l-Mevâdi' mine'l-Keşşâf fi Evâ'ili Süreti'l-A'râf*

Zeyrekzâde'nin bu eseri, ta'likât türünden iki varaklık kısa bir risaledir;¹¹² bununla birlikte gerek yazıldığı tarih gerekse muhtevastaki metin dışı bazı göndermeler nedeniyle önemsenmeyi hak etmektedir. Risalenin odağında 7/el-A'râf:4'te geçen "*ve kem min kıryetin ehleknâhâ fecâ'ehâ be'sunâ beyâten ev hum kâ'ilün*"¹¹³ ifadesi yer almaktadır. Ez-Zemaḥşerî, bu ayette geçen "*beyâten*" kelimesini hâl anlamında bir masdar olarak almış, "*hum kâ'ilün*" ibaresini ise buna atıf olarak değerlendirmiştir. Ancak bu atıf için "*ev*" kelimesinden sonra niçin atıf vâvı kullanılmadığı sorusunu yanıtlamaya çalışmıştır. O, ez-Zeccâc'a (ö.311/923) da göndermede bulunmak suretiyle, "*ev*" kelimesinin bir bağlaç olduğunu, bağlaçtan sonra atıf vâvının zikredilmesi durumunda ifadede ağırlık

¹¹¹ Bu olasılığı dikkate alıp ana metnin kenarlarında yer alan bütün notları elden geçirdiğimizi; ancak gerek kullanılan kaynaklar gerekse muhteva bakımından Zeyrekzâde'ye ait olduğunu tespiti imkan verecek bir veriyle karşılaşmadığımızı bu vesileyle belirtmek isteriz.

¹¹² Zeyrekzâde'nin bu isimde bir risalesinin varlığından Can'ın yüksek lisans çalışması vasıtasıyla haberdar olduğumuzu belirtmek ve kendisine bu vesileyle teşekkür etmek isteriz. Bkz. Can, "Osmanlı Tefsir Geleneğinde Mukaddime Haşiyeciliği," s.7.

¹¹³ "Nice memleketler var ki biz onları helak ettik. Azabımız onlara geceleyin yahut gündüz istirahat ederlerken geldi."

oluşacağını, bu nedenle de burada atıf vāvının bulunmamasının bir istiare gereği olduğunu belirtmiştir.¹¹⁴ Zeyrekzâde, ez-Zemaḥşerî'nin kanaati istikametinde ve açıklama sadedinde kendi değerlendirmelerini paylaşmaktadır. Ardından meseleyi isti'nâf¹¹⁵ konusunu da içine alacak şekilde biraz daha genişletmektedir. Atıf vāvına yer verilmemesinin bazen isti'nâftan da kaynaklanabileceğini belirtmekte ve bu çerçevede yine ez-Zemaḥşerî'ye göndermede bulunmaktadır. Onun "*kulne'hbiṭū ba'dukum li-ba'd 'aduvv*" (2/el-Bakara:36) ayetinde "*ba'dukum li-ba'd 'aduvv*" ibaresini bazen ḥâl bazen de isti'nâf olarak ele aldığını belirtmektedir. Ardından belagat kitaplarında da sıklıkla kullanılan "*kellemtuh fūh ilā fey*" ibaresine sözü getirmekte ve buradaki "*fūh ilā fey*" kelimelerinin söz konusu ayettekine benzer tarzda bir hal olduğunu ve "*muşāfehen*" anlamına geldiğini kaydetmektedir.¹¹⁶ Zeyrekzâde'nin, risalesinde sunduğu iki metin dışı göndermeden birisi tam da bu söz bağlamındadır ve şu şekildedir:

Bu konuda [bizimle] tartışan biri, meselenin özünü kaçırdığı için bunun [*kellemtuh fūh ilā fey*] anlamsız bir söz olduğunu iddia etti; belki bilmece türünden bir şey ya da müsemmasız bir isim olabileceğini söyledi. Halbuki bu kişi, çeşitli ilim dallarında yetkin olduğunu ileri sürmektedir. Sağlam göze sahip olmayan bir şaşının kuşkuya düşmesi elbette kaçınılmazdır. Cehaletin yaygınlaştığı, ilmin mevzubahis bile edilmediği bir zamanla ilgili olarak şikayetimin sadece Allah'adır. İyi ve asil insanların başından geçenleri duyduğum zaman, söylediklerinden hep şaşkınlık duyardım. Onların başlarına gelen şeyleri bizzat kendim tecrübe edinceye kadar da anlattıklarına hep karşı çıktım. Söylediklerinin iç yüzüne vakıf oldum ve gördüm ki fazilet güneşi sönmek üzere; bol nimetlere gark olanlar ise hep cahillerdir. Öncüler kaybolup izleri silinmiş, palavracılar çoğalıp ortada cirit atar hale gelmişler. Ne yazık ki medreselerin sureti eskimiş; eski bir surete artık kim itimat eder ki. Fakat ben öncü alimlerden ve saygın kimselerden olan bir alimin konumunu gördüğümde [her şeye rağmen ümitlendim;] içinde bulunduğum zamandan özür diledim ve tartıştığım adamın yaptıklarını görmezden geldim. Allah'ım bu öncü alimin faziletinin kalemlerini günlerin sayfalarında ödüllendir; onun gücünü daim kıl.¹¹⁷

Zeyrekzâde'nin bu satırlara yansıyan tespitlerine, aslında içinde

¹¹⁴ Zeyrekzâde, *Ta'likât li-Keşfi'l-Mevâdî' mine'l-Keşşâf fi Evâ'ili Süreti'l-A'râf*, Manisa Yazma Eser Kütüphanesi, no.2951, vv.63b-64a; Krş. Zemaḥşerî, *el-Keşşâf*, c.2, ss.802-03.

¹¹⁵ İsti'nâf, öndeki cümlede bulunan gizli soruya cevap niteliği taşıyan cümlede "vāv" bağlacı kullanılmaması anlamında bir meânî terimi olarak tanımlanmaktadır. Bkz. İsmail Durmuş, "İsti'nâf," *DİA*, c.23, s.367.

¹¹⁶ Zeyrekzâde, *Ta'likât li-Keşfi'l-Mevâdî'*, v.64a-b.

¹¹⁷ Zeyrekzâde, *Ta'likât li-Keşfi'l-Mevâdî'*, vv.64b-65a.

bulunduğu zamana ve ilmiye sınıfının bu zamandaki genel durumuna yönelik bir serzeniş olarak da bakmak mümkündür. Cahil ve palavracı nitelermeleri üzerinden tavsif ettiği kimseler, ilmî yetkinlik bakımından düşük ama elde ettikleri görevler bakımından yüksek pozisyonlardadırlar. Bu serzenişlerin, aynı zamanda kendisine dair de bir konumlandırma niteliği taşıdığı açıktır. İlmî açıdan yetersiz kimselerin baş tacı edildiği bir ortamda, o kendisini ilmin gerçek taşıyıcıları arasında konumlandırmaktadır.

Zeyrekzâde'nin serzenişine sebep olan şahsın kimliği elbette merak konusudur. Sayfada, ilgili tespitlerin başladığı kısmın hemen kenarına "Luţfibeyzâde" şeklinde düşölmüş bir not bulunmaktadır. Not, ana metnin yazısından farklı ve muhtemelen sonradan düşölmüş bir nottur; eğer gerçekten doğruysa da Zeyrekzâde'nin muhatabını ifşa etmektedir. Bu kişinin, Meylî lakaplı Luţfibeyzâde Muştafâ Efendi olması ihtimal dahilindedir. Nev'îzâde'nin verdiği bilgilere bakılırsa Luţfibeyzâde, tahsilini İstanbul kadılığı sırasında Saçlı Emir'in ve Anadolu kazaskerliği sırasında da Muhtaşşî Sinân Efendi'nin yanında gerçekleştirmiş; sonra da 959/1551-1552 tarihinde 'Abdurrahmân Efendi'nin yanında mülazım olmuştur. Uzunca bir süre müderrislikle geöen ömrünün son on yılında kadılık görevleriyle de meşgul olmuş ve 996 Muharrem'inde (Aralık 1587) vefat etmiştir.¹¹⁸

Muhatabının gerçekten Luţfibeyzâde olup olmadığını tetkik için Zeyrekzâde'nin ta'likâtının ferağ kaydında sunulan yazım tarihine odaklanmak gerekmektedir. Ferağ kaydının yer aldığı bilginin hattı, ana metinden farklıdır ve Luţfibeyzâde şeklinde kenara düşölmüş notla aynı kalemde çıkmışa benzemektedir. Bu durumda her iki bilginin de ana metnin üzerine sonradan düşöldüğü öngörüsünde bulunmak mümkündür. Ferağ kaydı bilgisi "Ėanî olan Rabbi'ne muhtaç Zeyrekzâde lakaplı Meğmed el-Hüseynî'nin Rüstem Paşa Medresesi'nden mazul iken 972 (1575) yılında yazdığı bir risaledir."¹¹⁹ şeklindedir. Ana metnin hatime kısmında ise konuyla ilgili olarak ortaya koymak istediği tahririn son bulduğunu belirtmekte ve bunu Yüce Allah'ın yardımıyla başardığını kaydetmektedir. Yol göstericiliğinden dolayı Allah'a hamd etmekte ve yazdığı ta'likâtın bu uğurda yazılmış ilk eser olmadığını vurgulamaktadır. Son olarak ise ta'likâtın bir veya iki saatlik bir sürede çabucak kaleme alındığını belirtmektedir. Ana metnin sonundaki bu ifadelerin Zeyrekzâde'ye aidiyeti kesindir; bununla birlikte altına başka bir hatla düşölmüş not için bu düzeyde bir kesinlikten

¹¹⁸ Nev'îzâde, *Hadâ'iku'l-Hakâ'ik*, c.1, s.887.

¹¹⁹ Zeyrekzâde, *Ta'likât li-Kesfi'l-Mevâği'*, v.65a.

bahsetmek zordur. Her halükarda ta'likâtın 972/1575 yılında ve Zeyrekzâde Rüstem Paşa Medresesi'nden azledilmiş iken yazıldığı açıktır.

Zeyrekzâde'nin ilk görev yeri 971/1564 yılında göreve başladığı Hayrabolu'daki Rüstem Paşa Medresesi, sonraki görev yeri ise 973/1566 yılında göreve başladığı Rodosçuk'taki Rüstem Paşa Medresesi'dir. Ferağ kaydındaki bilgiden anlaşıldığı kadarıyla Zeyrekzâde 972/1565 yılında ilk görev yaptığı medreseden azledilmiş durumdadır; bu durumda onun söz konusu medresedeki görevinin pek de uzun sürmediği anlaşılabilir. İlgili tarihlerde ise Luṭfibezyâde, Zeyrekzâde'ye nazaran görece daha yüksek bir konumdadır. Luṭfibezyâde, 960/1552-1553'te görev hayatının başlarında iken Davud Paşa Medresesi'ne müderris olmuş ve bu görevi yaklaşık sekiz yıl sürdürmüştür. 970/1563'te Hankah Medresesi'ne, 971/1564'te ise Haseki Sultan Medresesi'ne atanmıştır. 972/1564-1565 yılı onun, Vezir-i azam 'Alî Paşa'nın¹²⁰ himmeti sayesinde az bir zamanda çok mesafe kat ettiği bir yıl olmuştur. Öyle ki bu yılda, söz konusu himmet sayesinde Sahn-ı Seman Medresesi'ne terfi etme imkanı bulmuştur. Aynı yılın sonlarında 'Alî Paşa'nın vefat etmesiyle görevinden azledilmiş olması, Luṭfibezyâde'nin bu göreve getirilişinin tümüyle 'Alî Paşa sayesinde söz konusu olduğuna işaret etmektedir. Bu ayrıntı, Zeyrekzâde'nin aynı yıl içerisinde kaleme aldığı ta'likâtındaki serzenişinde yer alan "Fazilet güneşi sönmeğe üzere ve bol nimetlere garkolanlar hep cahillerdir." şeklindeki tespitlere sanki karşılık gelen bir kişilik profili ortaya koymakta ve bu haliyle onun muhatabının Luṭfibezyâde olabileceğini teyit etmektedir.

972/1565 yılında kaleme aldığı bu ta'likât, onun mevcut telifatı içerisinde kronolojik olarak da ilk sırada yer alan eseri konumundadır. Üstelik bu sırada daha yirmi yaşının ortalarında ve görev hayatının başlarındadır; buna karşın ilmiye sınıfına yönelik genelleyici eleştiriler yapabilecek ölçüde kendisini yetkin görmektedir. Bunun ne ölçüde gerçeğe tekabül eden bir yetkinlik iddiası olduğu tahlile muhtaçtır ama en azından yüksek bir özgüvene karşılık geldiği açıktır. Luṭfibezyâde merkezli olarak yaşadığı dönemin ilmiye sınıfına yönelttiği eleştirilerin sonunda "Fakat ben öncü alimlerden ve saygın kimselerden olan bir alimin konumunu gördüğümde [her şeye rağmen ümitlendim;] içinde bulunduğum zamandan özür diledim ve tartıştığım adamın yaptıklarını görmezden geldim. Allah'ım bu öncü alimin faziletinin kalemlerini günlerin sayfalarda ödüllendir; onun

¹²⁰ Bu kişi, 30 Zilkade 972 (29 Haziran 1565) tarihinde vefat eden Semiz 'Alî Paşa olmalıdır. Bkz. Erhan Afyoncu, "Semiz Ali Paşa," *DİA*, c.36, s.495.

konumunu daimi kıl.” şeklindeki ifadelerle bir istisna yaptığı ve her şeye rağmen ümitvar olmasına adeta gerekçe gösterdiği şahsın kimliği merak konusudur. Kendisine duada bulunduğu bu şahsın, ilgili dönemde ulemanın temsiliyetini yukarıda tutan, yüksek mevkide biri olduğu anlaşılmaktadır. Bu övgünün, aynı zamanda ilgili dönemdeki genel ulema portresine yönelik bir eleştirinin hemen akabinde geliyor olması, övgüye konu olan kişinin sahip olduğu mevkiyi bir başkasının himmetine borçlu olmadığını, bilakis kendi birikiminin bir sonucu olarak elde ettiğini düşündürmektedir. Bu şahıs ile Zeyrekzâde'nin ta'likâtın mukaddimesinde böyle bir ta'likât yazmasının gerekçesini kendisine raci kıldığı şahsın aynı olup olmadığı da ayrıca merak konusudur. Mukaddimedeki tespitlerde o bu ta'likâtı, insana gözü mesabesinde birisinin bir işaretiyle kaleme aldığını, bu işaretini yerine getirmenin kendisi için farz-ı ayn niteliği taşıdığını kaydetmektedir. Onun meçhul şahısla ilgili olarak ortaya koyduğu tespitleri şu şekildedir:

O kişi ki şöhreti insanlar arasında yayılan, fazileti bütün akıl sahiplerince itiraf edilen, ilme ve sahiplerine destek veren, fazilet derecelerini ve bunun taşıyıcılarını yükselten bir kişidir. O, hangi yönden bakarsan bak engin, iyiliğinin de sahil olduğu bir denizdir. Onun medhini yazıya dökmek istesen, denizden sadece yağmur tanelerine karşılık gelecek kadar bir kısmı ihata edebilirsin. Allah onun ömrünü ve konumunu uzatsın; dünyasını ve ahiretini mamur eylesin. Kit bilgime, sürekli değişen durumumdan ve sıkıntılarımın kaynaklanan imkansızlığıma rağmen, yine de kanaat getirdim ki eğer bunu yazmaktan geri durur isem telafisi mümkün olmazdı. Bu nedenle de söz konusu şahsın davetine tam bir itaatle uydum.

Gerek mukaddimedede gerekse metin içerisinde kendisine övgüde bulunduğu şahsın tek bir şahıs olma olasılığı yüksek gibidir. Sadece bu bilgilerden hareketle ismini vermediği ama vasfı hakkında oldukça cömert davrandığı bu şahsın kimliğini tespit etmek elbette zordur. Ancak risalenin yazıldığı tarih açısından bakıldığında, Şeyhülislam Ebussu'ud Efendi buna namzet gibidir. Ebussu'ud şeyhüslisamlık makamında bulunması nedeniyle bürokratik olarak yüksek bir rütbededir; *İrşâdu'l-'Aklı's-Selîm* adını verdiği tefsirinin Şâd sûresine kadarki kısmını Sultan Süleymân'ın isteği üzerine temize çekip yine ona göndermesi 972/1565 tarihinde gerçekleşmiştir. Sultan'ın teveccühü sonrasında da eserini tamamlamış, büyük miktarda bir mükafatla ödüllendirilmiştir. Bu, aynı zamanda doğrudan ilmin ve ulemanın ödüllendirilmesidir ve Zeyrekzâde'nin kurduğu cümleler bununla ilişkili gibidir. Ta'likâtı yazdığı tarihten bir yıl kadar önce, Ebussu'ud'un huzurunda hocası Merzifonî aracılığıyla icazet almış olmasını da destekleyici bir bilgi

olarak göz önünde bulundurmak gerekir. Ancak yine de bu bir olasılıktır ve övgüde bulunduğu kişinin kesin olarak Ebussu'ud Efendi olduğunu söyleyebilmek güçtür.

3. Kenar Notlarındaki Zeyrekzâde

Başkalarının nazarındaki sınırlı ve genel bilgiler üzerine kurulu Zeyrekzâde portresi, kendi eserleri ve bu eserlerin satır aralarındaki bilgiler sayesinde daha da genişlemektedir. Bu bilgiler, uzaktan belli belirsiz bir silüet halinde görülebilen Zeyrekzâde portresini yakınlaştırmakla kalmamakta, yanı sıra eşlik ettiği bağlamlara da belli ölçüde ayna tutmaktadır. Ancak onun kimlerin yanında tahsil gördüğü, hangi eserleri okuduğu ve okuttuğu gibi soruların cevabı hala askıdadır. Kendi eserlerine yansıyan içerik ne kadar esnetilirse esnetilsin bu sorulara anlamlı cevaplar verebilmek zordur. Aslında bu nokta, diğer pek çok örnekte söz konusu olduğu üzere sonraki bir gerçeklikten önceki bir gerçekliğe ulaşmaya çalışan bizlerin gelebileceği son nokta gibidir. Zeyrekzâde gibi tarihte yaşamış ve ismi sonraki sürece taşınmış kimseler hakkında öyle ya da böyle bir bilgiye sahipsek bu kendimizi şanslı hissetmek için bazen yeter bir nedendir; eğer eser yazmışlar ve bu eserleri günümüze ulaşmışsa kendimizi daha da ayrıcalıklı hissederiz. Zeyrekzâde içinse bundan daha fazlası söz konusudur. O, eserlerinin kendi elinden çıktığı veya geçtiği anlaşılan nüshalarının kenarlarına otobiyografik mahiyette notlar yazmış, bizim için hala askıda olan sorulara anlamlı ve kapsamlı cevaplar ortaya koymuştur. Ana metinle ilişkili olarak ve bir dipnot mahiyetindeki bu notlar, çoğunlukla kendisiyle ilgilidir ve eserlerindeki ayrıntılı bilgilerden çok daha fazla ayrıntı içermektedir.

3.1. *Şerhu Dîbâceti Tefsîri Ebî's-Su'ud'daki Kenar Notları*

Ebussu'ud'un tefsirinin dibacesine yazdığı şerhin bir nüshasının hemen daha ilk sayfasının kenarına örgülediği uzunca bir not, Zeyrekzâde tarafından kaleme alınmış kenar notlarının en kapsamlısıdır ve kendisine dair çok fazla ayrıntı sunmaktadır. Zeyrekzâde'nin kendi kaleminden çıkmış olan bu notun tercümesi şu şekildedir:

945 Zilkade'sinin 5'inde perşembe günü (25 Mart 1539), gün ağarırken Edirne'de doğdum. Doğduğum yılda Molla Babam, Sultan Süleymân'ın çocuklarına ders verme göreviyle bu şehirdeydi. Bunlar, yaşça en büyükleri Sultan Mehmed, Süleymân'ın veliahdı olan Sultan Selîm, Bâyezid Han ve Cihângîr idi. Sultan Süleymân'ın kızı Mihrimâh da onlarla birlikte babamdan ders almıştı. Öğrenme yaşına geldiğimde zamanın önde gelen

lerinden ders okudum; onların yanında Allah'ın lütfuyla çok sayıda ilimden nasiplendim; yine onların himmeti ve Yüce Allah'ın yardımıyla zamanın önde gelen insanların arasındaki yerimi aldım. Derken 971 Şaban'ının 9'unda (23 Mart 1564), bir Rumeli kasabası olan Hayrabolu'daki Vezir Rüstem Medresesi'ne müderris oldum. Burada *Meşāriku'l-Envār*'¹²¹ naklettim; başlangıcından kitābu'l-eymān kısmına kadar Şadruşşerī'a'yı,¹²² şerhu'd-dībāceden fennu'l-musnede kadar *el-Mutavvel*'in yarısını es-Seyyid eş-Şerif hāşiyesiyle birlikte, es-Seyyid Şerif'in *Tecrid*'e yazdığı hāşiyeyi de ta'likātleriyle¹²³ birlikte okuttum. Bu sonuncusunun giriş kısmına bir cüz kadar ta'likāt yazdım. Ayrıca es-Seyyid eş-Şerif'in *Şerhu'l-Metālī*' üzerine yazdığı hāşiyeyi¹²⁴ dibacesinden takriben ... el-müşil ile'l-maṭlūbi't-taṣavvurī kısmına kadar okuttum. Oduka bereketli olan bu eserle uzunca bir süre meşgul olmak benim için bir bahtiyarlıktı. Sonra yüce makama (el-'atebetu'l-'aliyye) mülazım olarak Konstantiniyye'ye gittim. 973 Şaban'ının 11'inde (3 Mart 1566) Rodosçuk'ta bulunan Vezir Rüstem Medresesi'nin müderrisliği görevini üstlenip buraya intikal ettim. Orada *Şaḥīhu'l-Buḥārī*'nin üçte birini, Kāḏī tefsirinin¹²⁵ de ikinci yarısından ṭavāsīne¹²⁶ kadarki kısmını rivayet ettim. Şadruşşerī'a'nın şerhini¹²⁷ tamamladım. Başından üçte birlik bir kısmına kadar *et-Tavdīh*'i,¹²⁸ üçüncü kısmının dördüncü fenninden'ilmu'l-

¹²¹ Bu eser, Raḏiyuddīn eş-Şāḡānī'nin (ö.650/1252), derlediği bazı *şahīh* hadisleri nahiv konularına göre düzenlediği eseridir.

¹²² Burada kastedilen eser, Şadruşşerī'a'nın *Şerhu'l-Vikāye*'sidir.

¹²³ El-Curcānī'nin *Tecrid* hāşiyesi üzerine sonraki süreçte çok sayıda hāşiyeye ve ta'likāt kaleme alınmıştır. Kātib Çelebi, bunu geçmişteki bir Osmanlı sultanının emri doğrultusunda - ki bu sultanın 2. Mehmed olduğu bilinmektedir - söz konusu hāşiyenin tedsirine yönelik ilginin artmasına bağlamakta ve bu kapsamda eser üzerine yazılmış hāşiyeye ve ta'likāt türündeki metinleri sıralamaktadır. Zeyrekzāde'nin burada kastettiği ta'likātın hangileri olduğu belli olmamakla birlikte, bunlar içerisinde en azından tarihsel olarak onun elden geçirmiş olma ihtimalinin söz konusu olduğu hāşiyeye ve ta'likāt türünden eserler şunlardır: Muḥyiddīn Mehmed b. Ḥasen es-Samsūnī'nin hāşiyesi, Şucā'uddīn İlyās er-Rūmī'nin hāşiyesi, 'Acem Sinān olarak bilinen Sināneddīn Yūsuf'un Ḥaṭībzāde Mehmed b. İbrāhīm'in hāşiyesine reddiye olarak kaleme aldığı hāşiyeye, Molla İbnü'l-Mu'd'in Ḥaṭībzāde'nin hāşiyesini özetlediği hāşiyesi, Molla Ḥayālī Aḥmed b. Mūsā'nın ana metnin ilk kısmına ta'likāt şeklinde kaleme aldığı hāşiyesi, Molla Aḥaveyn Muḥyiddīn Mehmed b. Kāsim'in hāşiyesi, Mehmed b. Maḥmūd el-Muḡlevī el-Vefā'ī'nin hāşiyesi, Husāmeddīn Ḥuseyn b. 'Abdirrahmān et-Tokātī'nin hāşiyesi, Kınalızāde 'Alī b. Emrullāh'ın hāşiyesi, Taşköprüzāde'nin *māhiyye* bahisleri üzerine kaleme aldığı ve Kuşcu, Devvānī, Mir Şadreddīn ve Ḥaṭībzāde'nin görüşlerini derlediği hāşiyesi. Bkz. Kātib Çelebi, *Kesfu'z-Zunūn*, c.1, ss.346-348.

¹²⁴ Bu eser, Sirācuddīn el-Urmevī'nin (ö.682/1283) klasik mantık konularını özet olarak ele aldığı *Ṭavāli'u'l-Envār* adlı eseri üzerine Kuṭbuddīn er-Rāzī'nin (ö.766/1365) yazdığı *Levāmī'u'l-Esrār* adlı şerhtir. Bu şerh üzerine çok sayıda hāşiyeye kaleme alınmıştır (Kātib Çelebi, *Kesfu'z-Zunūn*, c.2, ss.1715-1717). Bunlar içerisinde en fazla kabul gören ve medrese çevrelerinde dolaşım elde eden hāşiyeye ise el-Curcānī'ninkidir.

¹²⁵ Kāḏī el-Beyḏāvī'nin *Envāru't-Tenzil* adlı daha önce bahsi geçen eseridir.

¹²⁶ Ṭavāsīn, tā-sīn harfleriyle başlayan sûreler için verilen bir isimdir. Bkz. M. Zeki Duman-Mustafa Altundağ, "Hurūf-ı Mukattaa," *DİA*, c.18, s.401.

¹²⁷ Daha önce de geçtiği üzere Şadruşşerī'a'nın *Şerhu'l-Vikāye* adlı eseridir.

¹²⁸ Şadruşşerī'a'nın usul-i fikh alanında *Tenkiḫu'l-Uşul* adlı kendi eserine *et-Tavdīh* ismiyle yazdığı şerhtir.

beyāna kadarki kısmı ile bu son kısım içerisinde fennu'l-musnede kadarki kısa bir başlığı olmak üzere *Miftāhu'l-'Ulūm*'u¹²⁹ okuttum. İstiskā' hakkında bir risale kaleme aldım; bu risalede bilinmeyen faydeli bilgilere ve başkalarının kitaplarında göremediğim ilave tespitlere yer verdim. ...? Yine el-Ḳadr sûresinin tefsiri mahiyetinde bir risale yazdım; burada benden önce hiçbir kimsenin dile getirmedeği ve Rabbimin bana bir nimeti saydığım hakikatler derceyledim. Bir süre zaman bana hiç merhamet göstermedi, beni hep yukarıdan aşağıya çekti. Ta ki [Şehzade] Mehmed Han'ın kızı üzerinden Sultan Süleymān'a damat olan kıymetli efendi ve onurlu zat benden ders okuyana kadar. O, benden yarısına gelinceye kadar *Şaḫīḫu'l-Buḫārī*'yi, *Faşlu'l-Ḥitāb*'ı,¹³⁰ *el-Emedu'l-Aḫşā*'yı,¹³¹ *Muḫtaşaru'l-Ḳudūrī*'yi, Molla Cāmī'nin *Silsiletu'z-Zeheb*'ini ve nahivle ilgili *el-Fevā'idu'd-Diyā'iyye*'sini okudu. Bu derste ona Sultan Süleymān'ın oğlunun kızıdan olma oğlu Mehmed Bey de eşlik etti. Yine onun kardeşleri de benden aynı mecliste ders okudular. Bu tedris, 979'dan (1571-1572) Sultan Murād Han'ın tahta oturduğu yılın [982] Şevval ayında (Ocak-Şubat 1575) ders okuttuğum zatın vefatına kadar sürdü. Sonra ben aynı yılın Zilhicce'sinin sonlarında (Nisan 1575) İznik'te bulunan Sultan Orhan Medresesi'ne müderris tayin edildim ve takip eden yılın Muharrem ayında (Nisan-Mayıs 1575) buraya vardım. Burada *Şaḫīḫu'l-Buḫārī*'yi ve et-Tevbe sûresinden er-Ra'd sûresine kadar Kādī tefsirini rivayet ettim. Et-Teftāzānī ve es-Seyyid eş-Şerīf ḫāşiyeleriyle birlikte dibacesinden el-Fātiḫa sûresine kadar *el-Keşşāf* tefsirini¹³² okuttum. Yine orada bulunduğum süre zarfında 'ilmu'l-beyān başlığından üçüncü kısmın sonuna kadar *Şerḫu'l-Miftāḫ*'ı¹³³, *Şerḫu'l-Ferā'id*'in¹³⁴ tamamını, *el-*

¹²⁹ Es-Sekkākī'nin daha önce bahsi geçen dil ilimleriyle ilgili eseridir.

¹³⁰ Bu eser, Nakşbendiyye tarikatının kurucusu Bahā'uddīn Nakşbend'in halifelerinden olan Ḥāce Muḫammed Pārsā'nın (ö.822/1420) çeşitli tasavvuf terimlerini ele aldığı Farsça eseridir. Bkz. Kātib Çelebi, *Keşfu'z-Zunūn*, c.2, s.1260.

¹³¹ Bu eser, Ḥānefī fıkhı alimi Ebū Zeyd ed-Debūsī'nin (ö.430/1039) zühd ve ahlaka dair eseridir. Bkz. Kātib Çelebi, *Keşfu'z-Zunūn*, c.1, s.168.

¹³² Ez-Zemaḫşerī'nin (ö.538/1144) meşhur eseridir. Osmanlı medreselerinde Kādī Beydāvī'nin *Envāru't-Tenzil*'i ile birlikte asırlarca okunmuş ve okutulmuştur.

¹³³ *Miftāḫ*, es-Sekkākī'nin daha önce zikri geçen *Miftāhu'l-'Ulūm* adlı eseridir. Eser üzerine çok sayıda şerh kaleme alınmıştır; eserin tamamı Husāmuddīn el-Ḥārizmī el-Mu'ezzini tarafından şerh edilmiştir. Kuṭbuddīn eş-Şirāzī, Husāmuddīn Ḥāsen el-Kāti, İmāduddīn Yahyā el-Kāşī, Celāluddīn el-Ḳazvīnī, et-Teftāzānī ve es-Seyyid eş-Şerīf el-Curcānī ise eserin belagatla ilgili üçüncü bölümü üzerine şerh yazmışlardır. Bkz. Kātib Çelebi, *Keşfu'z-Zunūn*, c.2, ss.1762-1768; Zeyrekzāde'nin burada hangi şerhten bahsettiğini tespit etmek tam olarak mümkün değildir.

¹³⁴ Burada bahsi geçen şerhe konu olan ana metin, Ḥānefī fakihî es-Secāvendī'nin (ö.596/1200'den sonra) İslam miras hukukuna dair meşhur eseri olmalıdır. Bu eser üzerine sonraki süreçte çok sayıda şerh kaleme alınmıştır; bunlar içerisinde Osmanlı medreselerinde yaygınlığı yüksek görülebilecek olanlar, es-Seyyid eş-Şerīf el-Curcānī, Molla Fenārī ve Kemālpāşazāde tarafından yazılmış olanlardır. Bkz. Kātib Çelebi, *Keşfu'z-Zunūn*, c.2, ss.1247-1250; Zeyrekzāde'nin bu üçünden birini kastediyor olması muhtemel görülebilir.

Meşābīh'in¹³⁵ tamamını, *Muhtaşaru Şerhi't-Telhiş*'in¹³⁶ tamamını, *el-Menār*'ın¹³⁷ metninin tamamını, *Şerhu'l-'Aḳā'id*'in-Nesefiyye'nin tamamını, kitābu'd-da'vā başlığından muḳārabeye kısmına kadar *el-Hidāye*'yi okuttum. Burada bulunduğum süre zarfında ayrıca *Mesāliku'l-Ḥalāş fi Mehāliki'l-Ḥavāş*'ı şerh ettim. Bu, Taşköprizāde olarak bilinen üstadım Molla 'İsāmuddīn Aḫmed'e ait olan ve Sa'd et-Teftāzānī ve es-Seyyid eş-Şerif el-Curcānī'nin temsilî istiare ile tebe'î istiareyi cem etmeye yönelik görüşlerinin muhakemesine dair bir risaledir. Bu risale başka birinin şu ana kadar bir benzerini ortaya koyamadığı oldukça önemli bir risaledir. Ben bu risalenin fennu'l-belāğa kısmının kapalı hususlarını tahkik ettim ve bu konuda bir muhakemede bulundum. Bu çerçevede ortaya koyduğum şerh, insanlar arasında rağbete mazhar oldu. Sonra zorunlu bir durumdan dolayı bu medreseden 985 (1577-1578) yılında ayrıldım. 987 Cemaziyelevvel'inde (Haziran-Temmuz 1579) Edirne'de yan yana bulunan iki medreseden biri olan Eski Medrese'de müderris oldum. Burada *Şaḫīhu'l-Buḫārī*'yi rivayet ettim ve baştan sona tamamladım. Hamd Allah'adır. Hayatımızın geri kalan kısmı bazı eserlerimizde kayıtlıdır.¹³⁸

Zeyrekzāde'nin kenar notu olarak sunduğu bu bilgiler, doğduğu 945/1539 yılından 987/1579 yılına kadarki hayatını kapsayan otobiyografik bir anlatı hüviyetindedir ve değerlendirilmeyi hak eden çok sayıda ayrıntı içermektedir. Bu anlatı, her şeyden önce hocası Taşköprizāde'nin *eş-Şaḳā'ik* metninin hatimesinde kendi tahsil ve tedris hayatına dair sunduğu kronolojik bilgilere benzemektedir. Bu durum, Taşköprizāde'nin gerek *eş-Şaḳā'ik*'in ana metni gerekse kendi otobiyografisini sunduğu hatime kısmı bağlamında aslında kendisinden sonrakilere ne kadar tesir ettiğini ve bir bütün olarak Osmanlı ilmiye sınıfına entelektüel bir hafıza kazandırdığını düşündürmektedir.

Kenar notunun muhtevası bağlamında ilk dikkat çeken husus, babasının, kendisinin hayata gözlerini açtığı 945/1539 yılında Sultan Süleymān'ın çocuklarına hocalık yapmak üzere Edirne'de bulunduğu gerçeğidir. Bu

¹³⁵ Muḫyissunne el-Begāwī'nin (ö.516/1122) güvenilir hadis kaynaklarından seçtiği hadisleri ihtiva eden eseridir. Bkz. Kātib Çelebi, *Keşfu'z-Zunūn*, c.2, ss.1698-1702.

¹³⁶ Burada bahsi geçen *Muhtaşar*, bir dizi şerh silsilesine dayanmaktadır. İlk ana metin es-Sekkākī'nin *Miftāhu'l-'Ulūm*'udur. Bu eserin üçüncü bölümüne el-Ḳazvīnī tarafından *Telhişu'l-Miftāh* adı altında yazılan şerh İslam coğrafyasında geniş bir ilgiye mazhar olmuş, üzerine çok sayıda şerh ve ḫāşiye kaleme alınmıştır. *Telhişu'l-Miftāh*'a yazılan şerhler içerisinde en kapsamlısı ve sonraki süreçte en derin etki bırakanı et-Teftāzānī'nin *el-Muḫavvel*'i olmuştur. Zeyrekzāde'nin *Muhtaşaru Şerhi't-Telhiş* olarak zikrettiği eser, et-Teftāzānī'nin *el-Muḫavvel*'i özetleyerek oluşturduğu metindir. Gerek *el-Muḫavvel* gerekse *Muhtaşar* Osmanlı medrese eğitimine damgasını vurmuş eserlerin başında gelmektedir.

¹³⁷ *el-Menār*, Ḥāfızuddīn en-Nesefī'nin fıkıh usulüne dair yazdığı ve daha önce bahsi geçen *Menāru'l-Envār* adlı eseridir.

¹³⁸ Zeyrekzāde, *Şerhu Dībāce*, Hacı Mahmud, v.1b.

göreve ne zaman başladığı anlaşılammakla birlikte burada geçen bilgiden hareketle 947/1541 yılında vefat ettiğini bildiğimiz Muhyiddin Mehmed Efendi'nin, şehzade hocalığı görevini en azından iki yıldan fazla sürdürdüğü anlaşılabilir. Taşkoprizâde ve Mecdî'de yer alan bilgilerde Muhyiddin Mehmed Efendi, Şehzade Mehmed'e; Nev'izâde'de ise Şehzade Selim'e hoca tayin edilmiştir. Zeyrekzâde'nin burada sunduğu bilgiler, aslında bu karışıklığı da ortadan kaldırmakta ve Muhyiddin Mehmed Efendi'nin Sultan Süleymân'ın bütün erkek çocuklarına, hatta kızı Mihrimâh'a da hocalık yaptığını ortaya koymaktadır. Çocukluk ve gençlik yıllarına dair ayrıntı sunmaması bu sürecin Zeyrekzâde açısından sıkıntılı geçmiş olabileceğini düşündürmektedir; muhtemelen geriye bakıp değerlendirmek istediğinde bu süreçte onun açısından en anlamlı husus, zamanın önde gelen isimlerinin yanında tahsil görmüş olmasıdır. O, bu isimlerin kimler olduğuna dair de suskun kalmayı tercih etmekte ve doğrudan görev hayatına dair bilgiler sunmaktadır.

Zeyrekzâde'nin verdiği bilgilerde dikkat çeken hususlardan biri, onun tedris görevi sırasında okuduğu ve okuttuğu eserlere dair ayrıntılı bir tasvir sunuyor olmasıdır. Ait/ilişkili oldukları alanlar dikkate alındığında bu eserlerin; hadis, tefsir, fıkıh, usul-ı fıkıh, mantık, kelim ve belagat ile nahvin içinde bulunduğu çeşitli bilgi alanlarına karşılık geldiği görülmektedir. Tedrisin medrese ile kayıtlı standart bir müfredat üzerinden mi yoksa müderrisin kendi ilgisi ve yönelimi üzerinden mi şekillendiği tam olarak tespit edilememekle birlikte, sanki ikincisi istikametinde şekillendiği düşünülebilmektedir. Zira Zeyrekzâde'nin fizikî olarak görev yeri değişmekle birlikte, tedrisini gerçekleştirdiği eserler birbirinin devamı hüviyetinde gibidir. Örneğin el-Buḥārî'nin *Şaḥîḥ*'i ve Kādî el-Beyḏāvî'nin *Envāru't-Tenzîl*'inin rivayetine bir medresede başlamış, sonra diğer medreselerde daha önceki kaldığı yerden devam etmiştir. Bu durum belki görev yaptığı medreselerin kendi içerisindeki kademelendirilmesinden de kaynaklanıyor olabilir. Buna göre Zeyrekzâde'nin görev değişikliği, birbirinin aynı olan medreselerden bir diğerine intikal değil, aksine farklı statüdeki ve derecedeki medreseler arasında bir terfi şeklinde ilerlemektedir.

Zeyrekzâde'nin kendi kaleminden çıktığı anlaşılabilen bu kenar notunda en önemli ve anlamlı ayrıntı "Bir süre zaman bana hiç merhamet göstermedi, beni sürekli yukarıdan aşağıya çekti. Taki oğlu Mehmed Han'ın kızı üzerinden Sultan Süleymân'a damat olan kıymetli efendi ve onurlu zat benden ders okuyana kadar." şeklindeki ifadeleridir. Bu ifadeler, yaşadığı sıkıntılı süreç ve sayesinde bu sürecin üstesinden gelebildiği meçhul şahsa

açıklık kazandırmaktadır. Her ne kadar doğrudan isim vermese de burada sunduğu tariften söz konusu şahsın kim olduğu tespit edilebilmektedir. Kenar notunun hemen yanına muhtemelen sonradan düşülmüş ilave bir notta “Ferhād Paşası” olarak nitelenen bu şahıs, Şehzade Mehmed’in kızı Hümāşāh Sultan ile evli Ferhād Paşa’dır. Şehzade Mehmed, Sultan Süleymān’ın Hürrem Sultan’dan olma en büyük oğludur; henüz yirmili yaşlarının başında vefat etmiştir. Hümāşāh Sultan, Şehzade Mehmed’in geride bıraktığı tek çocuğudur ve 950/1543 yılında babası vefat ettiğinde iki veya üç yaşındadır. Hümāşāh Sultan, babasının vefatı sonrasında sarayda Sultan Süleymān ve Hürrem Sultan’ın himayesinde büyümüştür. Muhtemelen yetim kalması ve kız olması nedeniyle gerek dedesi gerekse de babaanesi onun üzerine titremiştir.

Hümāşāh Sultan ilk evliliğini Ferhād Paşa ile yapmıştır. Enderun’dan yetişip, ikinci kapıcı-başı olarak çıkan Ferhād Paşa, daha sonra 960/1553’te Yeniçeri Ağalığına, 965/1557-8’de ise Kastamonu sancak beyliğine tayin edilmiştir. 972/1564- 5’te üçüncü vezirliğe getirildikten sonra 974/1566-7’de Hümāşāh Sultan ile evlenmiştir. Hattatlık yapan Ferhād Paşa’nın, daha çok Kur’ân-ı Kerim istinsah ettiği ve istinsah ettiği her bir nüshayı 100 altına sattığı kaydedilmektedir.¹³⁹ Tarihçi Selānikî, Ferhād Paşa’nın 982 Şevval’inin 24’ünde (6 Şubat 1575) vefat ettiği, cenazesinin Fatih Camii’nden kaldırıldığı, cenazeye devlet erkanından geniş bir topluluğun katıldığı ve Ebū Eyyüb el-Ensārî’nin yakınındaki kabrine defnedilinceye kadar söz konusu topluluğun dağılmadığı bilgisini paylaşmaktadır. Hümāşāh Sultan ile olan evliliğinden beş oğlu ve üç kızı kaldığı belirtilen Ferhād Paşa için “vüzerâ-i izâm hazretleri içinde böyle hoş-nüvis ehl-i kalem be-nâm kimesne mesned-i vezârete gelmemişdür” denildiği kaydedilmektedir.¹⁴⁰

Zeyrekzâde’nin Ferhād Paşa ile olan tanışıklığı 979/1571-1572 yılında bir tedris faaliyeti olarak başlamış, zamanla iyi bir dostluğa evrilmiş ve Ferhād Paşa’nın 982/1575 yılında vefat etmesine kadar da sürmüştür.

¹³⁹ Reyhan Şahin Allahverdi, “Yetim Bir Hanım Sultan: Şehzade Mehmed’in Kızı Hümāşāh Sultan’ın Vakıfları,” *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi* 37 (2016), s.2.

¹⁴⁰ Bkz. Selānikî Mustafa Efendi, *Tarih-i Selānikî*, haz. M. İpşirli (Ankara: TTK Yayınları, 1999), c.1, ss.110-111. Selānikî’nin verdiği bu bilgiler, Zeyrekzâde’nin bilgileriyle örtüşmekte ve Ferhād Paşa’nın iyi tahsil görmüş, kalem erbabı ve sağlam karakterli biri olduğunu ortaya koymaktadır. Ayrıca vezirliğinin diğer vezirlerle mukayese edilmesi ve böylesi bir vezirin gelmediğinin belirtilmesi dikkat çekicidir. Belki de bundan dolayı onun eceliyle ölmediği, bilakis kasıtlı olarak yanlış tedaviye kurban gittiği ileri sürülmüştür. Bu iddia divana taşınmış ve divana iddianın soruşturulması yönünde çıkan bir talimat üzerine birkaç gün içerisinde bir muhakeme gerçekleştirilmiştir. Her ne kadar olması gerektiği şekilde bir tedavi uygulandığı ve art niyetli bir durumun söz konusu olmadığı yönünde bir kanaat oluşmuşsa da yargılama sonrasında hekimbaşı olan Koca Şuçâ’ bir müddet hapis cezasına çarptırılmıştır. Bkz. Selānikî, *Tarih-i Selānikî*, c.1, s.111.

“Sultan Süleymân’ın oğlunun kızından olma oğlu Meḥmed Bey” olarak nitelediği kişi Ferhâd Paşa ile Hümâşâh Sultan’ın en büyük oğlu olmalıdır. Zira Hümâşâh Sultan’ın kendi vakfiyesinde en büyük oğlunun ismini Meḥmed olarak andığı tespit edilebilmektedir.¹⁴¹ Üstelik babası Şehzade Meḥmed’e teberrüken bu ismi vermiş olması da vakia ile uyumludur. Zeyrekzâde’nin Ferhâd Paşa’yla yaptığı derslere başta en büyük oğlu Meḥmed Bey olmak üzere diğer çocukları da iştirak etmişlerdir.

Nev’îzâde’nin sunduğu hal tercemesine bakılırsa Zeyrekzâde bu sırada, Rodosçuk’ta Rüstem Paşa Medresesi’nde müderrislik görevindedir; bu durumda Zeyrekzâde ile Ferhâd Paşa arasındaki tedrisin nerede gerçekleştiği merak konusudur. Ya Zeyrekzâde tedris için İstanbul’a gelip gitmiştir; ya da tam aksine Ferhâd Paşa Rodosçuk’a gidip gelmiştir. İkincisi pek olası değildir; zira bu tedris sırasında Ferhâd Paşa’nın sadece büyük oğlu değil küçük çocukları da aynı mecliste bulunmaktadır. Ferhâd Paşa’nın eşi ve çocuklarıyla Sultan Bayezid Camii haremine bakan yerde inşa edilen sarayda yaşadıkları kaydedilmektedir.¹⁴² İlgili dönemde Rodosçuk İstanbul’a yaklaşık bir günlük yolculuk mesafesinde yer almaktadır.¹⁴³ Ferhâd Paşa’nın çocuklarıyla birlikte bu yolculuğu -en azından haftada bir- yapması pek olası değildir. Ters, yani Zeyrekzâde’nin bu yolculuğu yapması ve bu tedrisin Ferhâd Paşa’nın evinde gerçekleşmiş olması daha olasıdır. Fakat daha olası olan bir başka ihtimal ise Nev’îzâde’nin hayatıyla ilgili verdiği bilgilerin farklı değerlendirilebileceği ve Zeyrekzâde’nin bu tedris süresince İstanbul’da bulunuyor olabileceği ihtimalidir. Nev’îzâde’nin verdiği bilgilerde Zeyrekzâde’nin Rodosçuk’daki görevi 973 Şaban’ında (Mart 1566) başlamıştır; sonraki görevi olan İznik Orhaniye Medresesi müderrisliği ise 983 Muharrem’inde (Nisan 1575) gerçekleşmiştir. İki görevlendirme arasındaki süre yaklaşık on yıldır. Tabakat kitaplarında yer alan görev bilgilerinde genellikle bir şahsın bir göreve atandığı tarih zikredilmekte, lakin bu görevinin sona erdiği veya görevden azledildiği tarihe dair bir bilgi sunulmamaktadır. Bu türden durumlarda sanki bir şahsın bir göreve atanması yürütmekte olduğu görevin sonlanması şeklinde ardışık olarak birbirine ulanabilmektedir. Halbuki bazen bir şahıs bir göreve atanıp bir müddet sonra o görevinden azledilebilmekte, yeni bir göreve atanana kadar da boşta kalabilmektedir. Zeyrekzâde için de bu türden bir durum imkan

¹⁴¹ Allahverdi, “Yetim Bir Hanım Sultan”, s.9.

¹⁴² Allahverdi, “Yetim Bir Hanım Sultan,” s.2.

¹⁴³ Fatih Müderrisoğlu, “Menzil Kavramı ve Osmanlı Devleti’nde Menzil Yerleşimleri,” H. Celal Güzel ve diğerleri (ed.), *Türkler* (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002) içinde, c.10, s.924.

dahilindedir. Onun Rodosçuk'taki görevinden belirli bir müddet sonra azledilmiş olması ve boşa olduğu süre boyunca da Ferhād Paşa'ya ve çocuklarına hocalık yapmış olması da muhtemel görülebilir.

Zeyrekzāde'nin Ferhād Paşa ve çocuklarına yönelik tedrisi ise 979 (1571-1572) tarihinden 982 Şevval'ine (Şubat 1575) kadar devam etmiştir. Her ne kadar Ferhād Paşa'yı merkeze alarak dile getirmiş olsa da bu süreci, yaşadığı olumsuzlukların üstesinden geldiği bir süreç olarak nitelemesi, ilgili süre zarfında İstanbul'da bulunmasını mümkün kılmaktadır. Tedrisin zamanla sıkı bir dostluğa evrilmesi de yine muhtemelen sadece tedrisle mukayyet olmayan bir paylaşıma ve etkileşime dayalıdır. Bu durumda her ikisinin de aynı ortamda bulunma ihtimalleri sanki daha kuvvetli gibidir. Kenar notunda geçen bu bilgiden hareketle denebilir ki Taşköprizāde'nin *Mesāliku'l-Havāş*'ına 984/1576-1577 yılında yazdığı şerhin girişinde dile getirdiği, varlığının nuruyla yeryüzünü aydınlatan bir kimse olarak nitelediği ve kendisiyle tanışıklığı sonrasında zihnindeki örümcek ağlarından kurtulduğunu belirttiği, ayrıca şanına layık olmasa bile bu şerhi kendisine ithaf ettiği kişinin Ferhād Paşa olması kuvvetle muhtemeldir.

Zeyrekzāde ile Ferhād Paşa arasında gelişen dostluğun arkasında, Zeyrekzāde'nin 979/1571-1572 yılında Birgivi Meḥmed Efendi ile ücretle Kur'ân okunması noktasında yaşadığı tartışmanın da bulunma ihtimali yüksektir. Ferhād Paşa'nın eşi Hümāşāh Sultan'ın kendi el yazısıyla 978/1570 tarihinde şahitler huzurunda hazırladığı vasiyetnameye yansıyan bazı hususlar, Birgivi'nin konuya dair yazdığı iki risalesinde şiddetle karşı çıktığı ücret karşılığında Kur'ân okuma meselesine oldukça iyi bir örnek konumundadır. Hümāşāh Sultan'ın "son nefesini verirken yapılacaklardan, okunacak salâ, gasil ve defin işlemi sırasında kaç kişinin hangi duayı okuyacağından, o kişilere kaç para verileceğine; mezar başında, yedinci ve kırkuncu günde okutulacak dualar ve yapılacak hayırları ve bunlar için kaç para sarf edileceğine kadar ayrıntılı olarak kendi ölüm anını, cenazesini ve sonrasını en ince ayrıntılarına varıncaya kadar" her şeyi teferruatlı bir şekilde planladığı bu vasiyetnamesinin neredeyse her bir aşaması Birgivi'nin eleştirdiği hususlarla doludur.¹⁴⁴

Hümāşāh Sultan'ın bu vasiyetin uygulanmasında Ferhād Paşa'yı kendisine vasi tayin etmiş olmasını da ayrıca not etmek gerekir. Muhtemelen ilgili mecliste Birgivi ile yaşadığı tartışmada aldığı pozisyon ve ortaya koyduğu muarız tutum, Ferhād Paşa'nın Zeyrekzāde'yle kuracağı dostluğun

¹⁴⁴ Allahverdi, "Yetim Bir Hanım Sultan," ss.5-7.

temel saiki olmuştur. Eşinin vasiyeti ile Birgivi'nin söylemleri taban tabana zıttır; bu durumda Birgivi'nin yaklaşımına karşı çıkan ve ücretle Kur'ân okumanın cevazını savunan Zeyrekzâde'nin sadece Ferhâd Paşa'nın değil, muhtemelen eşi Hümâşâh Sultan'ın da hoşnutluğunu kazanmış olabileceğini tahmin etmek zor değildir. Belki de bu hoşnutluk, Zeyrekzâde'ye Ferhâd Paşa'nın yanında onun çocuklarına da ve muhtemelen kendi evlerinde hocalık yapma fırsatı ve imkanı bahşetmiştir.¹⁴⁵

Zeyrekzâde'nin bu bilgi notundan öğrenilebilen bir başka husus, onun tespit edilebilenler dışında *Hâşiyetu't-Tecrid*'in baş tarafına yazılmış bir cüz kadarlık ta'likât, istiskâ'ya dair bir risale, el-Ğadr sûresinin tefsiri mahiyetinde bir risale olmak üzere en az üç ayrı telifinin daha bulunduğu. Kâtib Çelebi'nin *Tecrid* üzerine yazılmış hâşiyeler ve ta'likâtlara dair verdiği listede Zeyrekzâde'nin ismi yer almamaktadır.¹⁴⁶ İstiskâ' kelimesi yağmur yağması için duada bulunmak anlamında bir terimdir; sadece kuraklık olduğunda değil aynı zamanda bir yılın yağış açısından verimli geçmesi amacıyla da yağmur duasına çıkıldığı bilinmektedir.¹⁴⁷ Bu nedenle Zeyrekzâde'nin istiskâ' başlıklı veya konulu risalesinin yağmur duası ile ilgili olması muhtemel görülebilir fakat kesin bir yargıda bulunabilmek güçtür.

Zeyrekzâde'nin özellikle el-Ğadr sûresinin tefsiri mahiyetindeki risalesi için kendisinden önce hiç kimsenin dile getirmedığı hususları dercelediğini dile getirmesi diğer üç risale içerisinde buna özel bir önem atfettiğine bir işaret sayılabilir. Onun, kenar notunda bildiğimiz eserleri içerisinde sadece Taşköprizâde'nin *Mesâliku'l-Havâş'*ına yazdığı şerhten bahsediyor olması da üzerinde durulması gereken bir ayrıntıdır. Buradan hareketle bu şerhin, ona ait olduğunu bildiğimiz ve tespit ettiğimiz eserler içerisinde ilk yazılan eser olduğunu düşünebiliriz. Bunun Ebussu'ûd'un tefsirinin dibacesine yazdığı şerhin ilk sayfasının kenarına düşülmüş bir not olmasından hareketle de sanki ikinci eserinin bu şerh olduğu, diğer eserlerinin de bundan sonra yazılmış olabileceği sonucuna varabiliriz. Ancak bu durumda ortada birbirini

¹⁴⁵ Bu noktada akla gelebilecek bir başka ihtimal ise Zeyrekzâde'nin Ferhâd Paşa'yla Birgivi ile tartışmasından sonra değil de önce tanışmış olmasıdır. Ancak ilgili tartışmanın yaşandığı yıl ile Ferhâd Paşa ile tanıştığı yılın aynı olması, risalede dolaylı da olsa Ferhâd Paşa'ya yönelik bir atfın bulunmaması bu ihtimalin tereddütlerle karşılanmasını beraberinde getirmektedir. Birgivi ile tartışabilme cesareti, muhtemelen Zeyrekzâde'nin sahip olduğu yüksek özgüvenden kaynaklanmaktadır. Nitekim Birgivi ile tartışmasından yaklaşık yedi yıl önce kaleme aldığı *Ta'likât li-Keşfi'l-Mevâdi'* isimli kısa eserine yansıyan yüksek özgüven, Zeyrekzâde'nin harici bir sebebe veya himayeye ihtiyaç duymadan da Birgivi ile tartışmış olabileceğini teyit eder niteliktedir. Bu ihtimale dikkatimizi çeken Kevser Beyazyüz Sipahioğlu'na bu vesileyle teşekkür etmek isteriz.

¹⁴⁶ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-Zunûn*, c.1, s.346-348.

¹⁴⁷ Mustafa Baktır, "İstiskâ," *DİA*, c.23, s.381.

tamamlamayan ve çözülmesi gereken bir sorunla karşı karşıya kalmaktayız. *Şerhu Dībāceti Tefsiri Ebī's-Su'ūd'un*, Zeyrekzāde tarafından Sultan 3. Meḥmed'e ithaf edildiği bilinmektedir; buna karşın *el-Eşbāh ve'n-Nezā'ir*'e yazdığı ta'likātın kendisine ithaf edildiği kişi bir önceki sultan olan Sultan 3. Murād'dır. Kenar notunda, yazdığı küçük çaplı risalelere bile atıfta bulunan Zeyrekzāde'nin *el-Eşbāh ve'n-Nezā'ir*'e yönelik ta'likātını niçin es geçtiğinin izahı güçtür. Sultan 3. Meḥmed'in tahta oturduğu tarih 1003/1595'tir; bu durumda Zeyrekzāde'nin *Şerhu Dībāce* adlı eserini bu tarihten sonra kaleme almış olması beklenir. Sorun bu tarihten sonra yazılmış bir eserin ilk sayfasına düşülmüş bir kenar notunun niçin Zeyrekzāde'nin bu tarihe kadarki değil de yalnızca 987/1579 yılına kadarki hayat hikayesini ihtiva ediyor olduğudur. Bunun cevabı muhtemelen ilgili kenar notunun "Hayatımızın geri kalan kısmı bazı eserlerimizde kayıtlıdır." şeklindeki son cümlesinde gizlidir. Bu cümle, hayatının bu tarihten sonrası olan birinin kurabileceği bir cümledir ve belli ki Zeyrekzāde burada bu kadarıyla yetinmek istemiştir. Ya da birinci sayfada yer bittiği ve ikinci sayfaya geçmek istemediği için burada sonlandırmıştır. O, hayatı hakkındaki bilgilerin yalnızca bir kısmını burada sunmuş, diğer ayrıntılarına ise muhtemelen başka eserlerinde yer vermiştir. Eserlerinin muhtevası bağlamında alıntıladığımız ve onun hayatından kesitler sunan örnekler, bunu doğrulamaktadır. Bu haliyle onun, yeri geldikçe ve fırsatını buldukça hayatı hakkındaki bilgilere diğer eserlerinde yer verdiği, üstelik bunu bilerek ve isteyerek yaptığı söylenebilir.

Kapsamı küçük ama şimdye kadarki bilgilerimizi tamamlayacak bir kenar notuna bu çerçevede değinmek anlamlıdır. Ebussu'ūd'un tefsirinin dibacesine yazdığı şerhi, Sultan 3. Meḥmed'e ithaf eden Zeyrekzāde, ithaf sırasında aynı zamanda onun babası 3. Murād ve dedesi 2. Selīm'e de övgülerde bulunmaktadır. Onun, Sultan 2. Selīm'e yönelik övgülerin kenarına düştüğü bir not babasıyla ilgili bir ayrıntıyı ihtiva etmektedir. Notta Sultan 2. Selīm'in Kur'ân okuma ve ilk ilim tahsilini babasından gerçekleştirdiğini belirten Zeyrekzāde, bu tahsilin 937 yılının Cemaziyelula'sında (Aralık-Ocak 1530-1531) başladığını, bu tahsile en büyük ve en küçük kardeşlerinin de eşlik ettiğini ve bu tahsilin babasının 947 Cemaziyelula'sında (Eylül-Ekim 1540) vefat etmesine kadar sürdüğünü ifade etmektedir.¹⁴⁸ Daha önceki bilgilerden hareketle en azından iki yıldan fazla bir süre şehzade hocalığı

¹⁴⁸ Zeyrekzāde, *Şerhu Dībāce*, Hacı Mahmud, v.3b.

yaptığını tespit edebildiğimiz Muhyiddin Mehmed Efendi'nin bu görevi ne kadar sürdürdüğü bu bilgi sayesinde netlik kazanmış olmaktadır.

Zeyrekzâde'nin Ebussu'ud'un tefsirinin dibacesine yazdığı şerhin kenarlarına düştüğü iki ayrı not, onun kimlerden tahsil gördüğü konusunda şimdiye kadar bilmediğimiz başka ayrıntılar ihtiva etmektedir. İlk not, ana metinde Ebussu'ud'un meclisine katılıp ondan icazet alma olayını paylaştığı yerin kenarına düşülmüştür ve şu şekildedir:

Bu olay, Edirne ve İstanbul arasında kalan Hayrabolu'daki Vezir-i azam Rüstem Paşa Medresesi'nde müderrislik görevine getirildiğim 971 Şaban'ının dokuzuncu gününde (23 Mart 1564) gerçekleşti. Ben bu günün bir hafta sonrasında oraya ulaştım.¹⁴⁹

Aynı sayfada Merzifonî'nin, kendisine icazet verdiğini belirttiği ifadelerin kenarına düşülmüş ikinci bir notta ise Zeyrekzâde sahip olduğu başka icazet senetleri hakkında şu şekilde bilgiler sunmaktadır:

Bu fakirin bu ikisi [Merzifonî ve Ebussu'ud] dışında başka senetleri de bulunmaktadır. Metni uzatmamak için bunları zikretmedim, yalnızca bu kitabın şerhinin kenarlarındaki notlarda kısa bir şekilde yer vermeyi tercih ettim. Bunların başında tefsir, hadis ve diğer pek çok şer'î, edebî, hikemî ve kelimî ilimlerde, Taşkoprîzâde olarak bilinen şeyhim ve üstadım İsamuddin Ahmed'den olan senetler gelir ki kendisi bu senetleri *eş-Şakâ'îku'n-Nu'mâniyye*'de zaten zikretmiştir. Ayrıca *et-Telviḥ*¹⁵⁰ ve *et-Tefsîr*¹⁵¹ isimli eserleri, üstadım ve şeyhim Molla Mehmed b. Abdilvehhâb b. Abdilkerim'e kazaskerliği sırasında ve bu görevden azli sonrasında okudum. Ondan ayrıca el-Buhârî'nin *Şahîḥ*'ini, fıkıhtan *el-Hidâye*'yi ve iki meşhur allamenin¹⁵² şerhleriyle birlikte *Miftâhu'l-'Ulüm*'u, Molla 'Allâme'nin¹⁵³ *Tağyîru't-Tenkih*'ini dinledim. Hocası ona ne öğretmişse o da bize öğretti; ki hocası [Kemâlpaşazâde] Molla Luṭfî'den [ö.900/1495], o da Sinân Paşa [ö.891/1486] ve başkalarından tahsilde bulunmuştur. Nitekim bu bilgiler *eş-Şakâ'îku'n-Nu'mâniyye*'de de kayıtlıdır. Yine *el-Hidâye*'yi Molla Mehmed b. Mehmed el-'Arabî'ye okuduk, ondan ayrıca el-Mulk sûresinin tefsirini ve *et-Telviḥ*'i dinledim. O ise Molla İshâk Çelebi'den ve başkalarından okumuştur. Aynı şekilde

¹⁴⁹ Zeyrekzâde, *Şerḥu Dibâce*, Hacı Mahmud, v.15b.

¹⁵⁰ Et-Teftâzânî'nin Şadruşşerî'a'nın *et-Tavdîḥ* isimli fıkıh usulü eseri üzerine yazdığı şerhtir.

¹⁵¹ Bununla tam olarak hangi eserin kastedildiği belli değildir; bununla birlikte 'Abdulkerimzâde'nin Kâdî el-Beydâvî'nin *Envâru't-Tenzil* adlı tefsiriyle olan meşgulyeti ve bu tefsir üzerine Ta-hâ sûresine kadar bir hâşiye yazmış olması dikkate alındığında (Nev'izâde, *Hadâ'îku'l-Hakâ'ik*, c.1, s.494) Zeyrekzâde'nin *et-Tefsîr* olarak göndermede bulunduğu eserin *Envâru't-Tenzil* olması muhtemeldir.

¹⁵² Bu iki alim et-Teftâzânî ve el-Curcânî'dir.

¹⁵³ Burada kastedilen kişi Kemâlpaşazâde'dir.

Molla ‘Înāyetullāh Aḥmed’den *Hāşiyetu’l-Maṭla*’ı¹⁵⁴ okudum, kendisinden tefsir ve hadis dinledim. Yine kendisinden ahlak ilmine dair *el-Emedu’l-Akşā’ı*’yı okudum. Onun Molla Meḥmed el-Muğaşşî ve başkaları kanalıyla İbn Ḥacer’e kadar uzanan âli bir senedi vardır. El-Fātiḥa sûresini ve *zevāhiraynı* ezberden Molla ‘Alā’eddīn el-Mısrî’ye okudum, kendisinden el-Fātiḥa sûresinin tefsirini, el-Buḥārî’nin *Şaḥîḥ*’ini ve başka eserleri dinledim. Kendisi âli senedlere sahip birisidir; bunlardan biri onun şeyhi ve üstadı olan, *Munyetu’l-Muşallî*’nin şarihi¹⁵⁵ ve fıkha dair *Multekā’l-Ebḥur*’un¹⁵⁶ müellifi, zamanında kurrânın riyasetinin kendisinde olduğu Molla İbrāhîm el-Ḥalebî’den [ö.956/1549] olan kıraat senedidir.¹⁵⁷

Bu notta yer alan bilgiler, bize, Zeyrekzâde’nin kimlerin yanında tahsil gördüğü ve hangi eserleri okuduğu noktasında ilave ayrıntılar sunmakta ve Zeyrekzâde portresini daha da tamamlamaktadır. Taşköprizâde’ye öğrenci oluşu zaten farklı vesilelerle sürekli tekrarladığı bir bilgidir. Nev’îzâde’nin verdiği bilgi dikkate alınırsa bu öğrencilik 966 Muharrem’inde (Ekim-Kasım 1558) başlamıştır;¹⁵⁸ Taşköprizâde 968 Receb’inde (Mart-Nisan 1561) vefat ettiğine göre Zeyrekzâde’nin ona olan öğrenciliği yaklaşık iki buçuk yıl sürmüş olmalıdır. Taşköprizâde bu süre zarfında kendi kabuğuna çekilmiş

¹⁵⁴ Zeyrekzâde’nin *Hāşiyetu’l-Maṭla*’ı ibaresiyle tam olarak hangi eseri kastettiği belli değildir; bununla birlikte birkaç olası eserden söz etmek mümkündür. İlk akla gelen, Dāvūd el-Kayşerî’nin İbnü’l-‘Arabî’nin *Fuṣūṣu’l-Ḥikem* adlı eseri üzerine kaleme aldığı *Maṭla’u Ḥuṣūṣi’l-Kilem fi Me’āni Fuṣūṣi’l-Ḥikem*’dir. Zeyrekzâde’nin *Hāşiyetu’l-Maṭla*’ı ifadesiyle, el-Kayşerî’nin eseri üzerine yazılmış bir ḥāşiyeyi mi yoksa onun mukaddimesini mi kastettiği belli değildir. El-Kayşerî’nin bu şerhi üzerine Sünnî coğrafyada herhangi bir ḥāşiyenin kaleme alınmamış olması, sanki ikinci ihtimali doğrular niteliktedir. Ancak belki de bu iki olasılıktan hiçbiri doğru değildir ve Zeyrekzâde gerçekte başka bir eseri kastetmiş de olabilir. *Keşfu’z-Zunûn*’u ve zeylleri tetkik edildiğinde *Maṭla’u Muṭṭali*’i ismini taşıyıp da üzerine ḥāşiyeye yazılmış herhangi bir eser tespit edilememektedir. Bu durumda akla gelen olasılık, söz konusu eserin yazımında bir yanlışlık olup olmama ihtimalidir. Zeyrekzâde’nin gerçekte *Hāşiyetu’l-Meṭālî*’ deme ihtimalini yadsımamak gerekir. Bu esas alındığında buradaki *Meṭālî*’in el-Urmevî’nin *Meṭālî’u’l-Envâr*’ı olması yüksek olasıdır. Bu eser üzerine Kuṭbuddīn er-Râzî *Levāmî’u’l-Esrâr* adıyla bir şerh yazmış ve geniş kabul görmüştür. Er-Râzî’nin şerhi üzerine yazılan ḥāşiyeler içerisinde de en fazla yaygınlık kazanan metin el-Curcânî’nin ḥāşiyesi olmuştur. Zeyrekzâde’nin burada bunu kast ediyor olması kuvvetle muhtemeldir; nitekim kendi otobiyografisini sunduğu pasajda, ilk görev yeri olan Rüstem Paşa Medresesi’nde bu ḥāşiyeyi okuttuğunu, üzerine epeyce zihinsel mesai harcadığını kaydetmektedir.

¹⁵⁵ Bu eser, Sedîduddin el-Kaşğarî’nin (ö.708/1305) namazla ilgili eseridir; üzerine yazılan şerhler içerisinde ürettiği etki bakımından en kayda değer İbrāhîm el-Ḥalebî’nin şerhidir. El-Ḥalebî önce *Ġunyetu’l-Mutemellî* adı altında bunu kapsamlı bir şekilde şerh etmiş, ardından da bunu özetlemiştir. İki *Ḥalebî Kebîr*, ikincisi ise *Ḥalebî Şağîr* olarak şöhret kazanmış ve yazıldıkları dönemden itibaren Osmanlı muhitinde ders metni olarak okutulmuştur. Bkz. Kâtib Çelebi, *Keşfu’z-Zunûn*, c.2, ss.1886-1887.

¹⁵⁶ İbrāhîm el-Ḥalebî’nin 923/1517 yılında kaleme aldığı bu eseri, yazıldığı dönemden itibaren Osmanlı coğrafyasında, bilhassa da kaza hukukunda en fazla yaygınlığa sahip eser olmuştur. Ağırlıklı olarak Osmanlı ilim çevrelerinde olmak üzere de üzerine çok sayıda şerh ve ḥāşiyeye kaleme alınmıştır. Bkz. Kâtib Çelebi, *Keşfu’z-Zunûn*, c.2, ss.1814-1816.

¹⁵⁷ Zeyrekzâde, *Şerḥu Dībāce*, Hacı Mahmud, v.15b.

¹⁵⁸ Nev’îzâde, *Hadâ’iku’l-Hakâ’ik*, c.2, s.1171.

haldedir; zira 961/1553-1554 yılında gözü görmez olduktan sonra İstanbul kadılığından azledilmiş ve vefatına kadar kendi halinde ilim ve ibadetle meşgul olmuştur.¹⁵⁹

Merzifonî'den tahsil gördüğü de ana metinden hareketle tespit edilebilen bir bilgidir. Şeyhzâde Merzifonî'nin vefat tarihi Zeyrekzâde'nin ilk göreve başladığı tarih olan 971/1564 yılıdır. Zeyrekzâde'nin önce Şeyhzâde Merzifonî'den aldığı, sonrasında Ebussu'ud'un meclisine katılarak muhtemelen tasdik ettirdiği icazetin tarihi de 971/1564 yılıdır. Nitekim bir önceki notta kendisi, bu olayın gerçekleştiği günü aynı zamanda görev tebligatını aldığı gün olarak (9 Şaban 971/23 Mart 1564) kayda geçirmektedir. Bu durumda Şeyhzâde Merzifonî'nin onun İstanbul'dan ayrılması sonrasında vefat ettiği anlaşılmaktadır. Bu öğrenciliğin ne zaman başladığı tespit edilemese de vefatından önceki süreçte Merzifonî'nin Büyük Ayasofya ve Fatih camilerinde kürsü vaizliği, yanı sıra tefsir ve hadis tedrisi ile görevli olduğu bilinmektedir.¹⁶⁰ Zeyrekzâde'nin kendisine olan öğrenciliği de muhtemelen bu görevi esnasında vaki olmuştur.

Zeyrekzâde'nin kendisinden tahsil gördüğünü ve icazet aldığını belirttiği diğer isimler Molla Mehmed b. 'Abdilvehhâb b. 'Abdikerim, Molla Mehmed b. Mehmed el-'Arabî, Molla 'İnâyetullâh Aḥmed ve Molla 'Alâ'eddin el-Mısrî'dir. Bu isimlerden ilkinin Nev'izâde 'Aṭâyî, 'Abdulkerimzâde olarak vermekte; 'Alî b. Bâlî ise herhangi bir künye bilgisi olmadan Molla Mehmed olarak zikretmektedir.¹⁶¹ Zeyrekzâde kendisinden kazaskerliği sırasında, hatta bu görevden azli sonrasında da tahsil gördüğünü ifade etmektedir. Molla Mehmed'in bu göreve getirilmesi 964/1557, bu görevden azledilmesi ise 971/1563 yılında gerçekleşmiştir.¹⁶² Zeyrekzâde'nin kendisine olan öğrenciliği muhtemelen azline yakın bir zamanda başlamış ve azlinden sonra da sürmüştür. İlk görev yeri olan Hayrabolu'ya 9 Şaban 971/23 Mart 1564 tarihinden bir hafta sonra gitmiştir; Molla Mehmed'in azli ile bu tarih

¹⁵⁹ Nev'izâde, *Hadâ'iku'l-Hakâ'ik*, c.1, s.265.

¹⁶⁰ Nev'izâde, *Hadâ'iku'l-Hakâ'ik*, c.1, s.421.

¹⁶¹ Ali b. Bâlî, *el-İkdu'l-Manzûm*, ss.268-274.

¹⁶² İsrâfilzâde, Çivizâde ve Ebussu'ud'un yanında belirli bir süre tahsil görmüşse de Molla Mehmed'in kendisinden asıl istifade ettiği hocası Kemâlpaşazâde olmuştur. Parlak zekası ve elde ettiği ilmi ile döneminde adından söz ettiren biri olmuş, inişli çıkışlı bir görev hayatının sonunda Anadolu Kazaskerliği görevine kadar yükselmiştir. Bu görevinden, devrin vezir-i azamî ile yaşadığı bir anlaşmazlık nedeniyle azledilmiştir. 'Alî b. Bâlî'nin ayrırısına girmese de "İslam dininin korunması" amacına yönelik olarak dolaylı bir şekilde atıfta bulunmasından söz konusu anlaşmazlığın Molla Mehmed'in şer'î konulardaki titizliğinden kaynaklandığı anlaşılabilir. 975/1568 yılında altmış yaşında iken vefat eden Molla Mehmed'in, özellikle Arap dili ve fıkıh alanında otorite sahibi bir kimse olduğu, ayrıca farklı dillerde yazdığı çok sayıda şiirle şöret bulduğu kaydedilmektedir. Bkz. Nev'izâde, *Hadâ'iku'l-Hakâ'ik*, c.1, s.492.

arasındaki süre yaklaşık beş aydır. Ne zaman başladığını bilmesek de Zeyrekzâde'nin Molla Meḥmed'e beş aydan fazla bir süre öğrencilik yaptığı kesindir.

Zeyrekzâde'nin kendisinden ders gördüğünü kaydettiği bir başka isim 'Arabzâde olarak bilinen Molla Meḥmed b. Meḥmed el-'Arabî'dir.¹⁶³ 'Arabzâde, 969/1561 yılında Mısır kadılığına atanmışken yolculuk sırasında denizde gemisi fırtınaya yakalanmış ve hayatını kaybetmiştir. Nev'îzâde'nin, denizde bu şekilde boğulmasıyla ilgili olarak onun zahir ulemasından olduğu, tarikat şeyhlerine karşı çıkan bir tavır içerisinde bulunduğu, vefatından birkaç gün öncesinde de hal ehli birinin kendisinin ortadan kalkması için dua ettiği duyumunu paylaşması dikkat çekicidir.¹⁶⁴ Nev'îzâde'nin Zeyrekzâde'yi de tarikat erbabına karşı nefret sahibi biri olarak nitelediğini bu vesileyle tekrar hatırlamak gerekir. Zeyrekzâde'nin 'Arabzâde'ye olan öğrenciliğinin Taşköprizâde'nin vefatı sonrasında gerçekleştiği ve en az altı ay sürdüğü öngörüsünde bulunmak mümkündür.

Zeyrekzâde'nin kendilerinden ders aldığını belirttiği diğer iki isimden Molla 'İnâyetullâh Aḥmed'in kim olduğunu tespit için belki ilave bilgiye ihtiyaç vardır, ancak mevcut durumda bu mümkün olmamıştır. Diğer isim olan 'Alâ'eddin 'Arabî ise İbrâhîm el-Ḥalebî'ye uzun süre talebelik yapmış, onun *Multekâ'l-Ebḥur*'u üzerine bir şerh kaleme almış, 956/1549 yılında el-Ḥalebî'nin vefatı üzerine de Fatih Camii'nde kıraat hocalığı yapmaya başlamıştır. Bu görevi uzunca bir süre devam ettiren 'Arabî, 977/1569-1570 yılında vefat etmiştir.¹⁶⁵ Zeyrekzâde'nin 'Arabî'ye olan öğrenciliğinin pek uzun süreli olmadığı anlaşılabilir. Molla 'Arabî'nin Fatih Camii'nde görevde bulunduğu sıralarda, Zeyrekzâde'nin bir başka hocası Şeyḫzâde Merzifonî de burada ve Ayasofya'da kürsü vazifesi yapmaktadır. Bu durum, Zeyrekzâde'nin bu iki şahsın yanındaki tahsilinin aynı zamanda ve paralel olarak gerçekleşmiş olabileceğini düşündürmektedir.

3.2. Şerḫ Mesâliki'l-Ḥalâş'taki Kenar Notu

Zeyrekzâde'ye ait kenar notlarından bir başkası, hocası Taşköprizâde'nin *Mesâliki'l-Ḥalâş* adlı risalesi üzerine yazdığı şerhin ilk sayfasında yer

¹⁶³ 'Arabzâde'nin iyi başlayan ve herkesçe takdir gören ilim ve görev hayatı, Ebussu'ud Efendi ile yaşadığı bir gerilim nedeniyle oldukça sancılı geçmiştir. Ebussu'ud'un bir öğrencisini kendisine muid olarak atması neticesinde, Ebussu'ud buna öfkelenmiş ve mutad düzeni bozduğu, edebi terk ettiği gerekçesiyle Sultan Süleymân'a kendisini şikayet etmiştir. 'Arabzâde, görevinden azledilmiş, Sultan'ın huzurunda kendisine dayak atılmış ve şehirden sürülmüştür. Bkz. Ali b. Bâli, *el-İkdu'l-Manzûm*, ss.148-150.

¹⁶⁴ Nev'îzâde, *Hadâ'iku'l-Hakâ'ik*, c.1, s.303.

¹⁶⁵ Nev'îzâde, *Hadâ'iku'l-Hakâ'ik*, c.1, ss.400-401.

almaktadır; Taşköprizâde'nin bu konuda biri eski diğeri yeni iki risale kaleme aldığını, yeni risaleyi kendisine yazdırdığını, eski risalenin ise muhtevası hakkında kendisine bilgi verdiğini belirttiği cümlelerin kenarındadır. Notta ise bu yazdırma işinin, kendisinin es-Seyyid eş-Şerîf'in hâşiyesi ile birlikte *el-Muṭavvel*'i okuduğu sırada gerçekleştiğini söyler. Ders bu konuya gelince, Taşköprizâde ona *Mesâlikü'l-Ḥalâş* isimli risalesinin muhtevasından bahseder. Bu bahsi *el-Muṭavvel*'den kendisine okuyunca, Taşköprizâde bunların üzerine önemli bazı bilgiler ve detaylar dile getirir. Zeyrekzâde de hocasının dile getirdiği bu ilave bilgileri yazma talebinde bulunur. Bunun üzerine de hocası ona *el-İnşâf* isimli yeni risalesini kaleme aldırır. Zeyrekzâde, hocasının risalenin girişinde “Dostlarımdan biri, risalenin yeniden yazılmasını benden istedi.” şeklindeki sözünün buna bir işaret olduğunu belirtmektedir.¹⁶⁶

Bu kenar notu kısalığına karşın önemszenmesi gereken bazı ayrıntılar ihtiva etmektedir. Öncelikle not, sanki Zeyrekzâde'nin hocası ile birlikte yaptıkları derse dair bir fotoğraf karesi gibidir. Bu esnada derste Zeyrekzâde'den başka bir öğrencinin bulunup bulunmadığı belli değildir; ancak Taşköprizâde'nin Zeyrekzâde'yi muhatap alarak dersini işlediği anlaşılabilir. Derste ele alınan metin, et-Teftâzânî'nin *el-Muṭavvel*'idir ve bu metin el-Curcânî'nin hâşiyesi ile birlikte mütalaa edilmektedir. Muhtemelen istiare konusuna gelindiğinde Taşköprizâde, bu konuda daha önceden yazmış olduğu *Mesâlikü'l-Ḥalâş* isimli bir risalesinin muhtevasını Zeyrekzâde'ye özetlemiştir. Bu hususu önemsemek ve üzerinde durmak gerekir; zira genellikle tedris olgusunun müfredat üzerinden şekillendiği ve derslerin metin merkezli olarak belirli bir hocanın nezaretinde yürütüldüğü bilinmektedir. İcazet ise müfredata konu olan bir eserin veya eserlerin mütalaa edilmesi neticesinde elde edilmektedir. Zeyrekzâde'nin notu, tedris olgusunun çok daha fazlasını barındırdığını düşündürmektedir.

Okunan eser, tedris faaliyeti için zamana ve zemine göre değişmeyen bir çerçeve işlevi görmektedir; muhtemelen başka medreselerde de *el-Muṭavvel* veya buna benzer tarzda temel metinler okunmakta, okutulmaktadır. Bunu farklı ve özel kılan ise eserin kimin nezaretinde ve kimlerin katılımıyla okunduğudur. En azından Zeyrekzâde'nin sunduğu bu özel örnek Taşköprizâde'nin daha önceden kendisi tarafından kaleme alınmış bir eseri de dersin konusu kıldığını göstermektedir. Muhtemelen de bunda

¹⁶⁶ Zeyrekzâde, *Şerḫu Mesâlikü'l-Ḥalâş*, Beyazıd Devlet Kütüphanesi-Veliyyüddin Efendi, no.2830, vv.1b-2a.

Zeyrekzâde'nin kendi ilgisi ve talebinin de doğrudan bir etkisi söz konusudur. Ancak her halükarda öğrenci dersin aktif bir katılımcısı, hatta dersin muhtevasının ne istikamette şekilleneceği noktasında önemli bir paydaş konumundadır. Hatta bu durum, hocanın dile getirdiği bazı önemli hususların yeni bir telife dönüşmesinde köprü işlevi de görebilmektedir. Nitekim Taşkoprîzâde, Zeyrekzâde'nin talebi, belki de ısrarı üzerine şifahi olarak dile getirdiği hususların yazıya geçirilmesine razı olmuş, metni de bizatihi kendisi imla ettirmiştir.

Nottaki ikinci dikkat çeken husus ise aslında metinlerin dibacelerinde yer alan ve içyüzü yazarının zihninde ya da gönlünde gizli olan sır şeklindeki göndermelerin gerçekten bir gerçekliğe sahip olduğudur. Anlaşıldığı kadarıyla Taşkoprîzâde, bu yeni risalesinin girişinde “Dostlarımdan biri, risalenin yeniden yazılmasını benden istedi.” demek suretiyle eserin ortaya çıkmasına sebep olan kişiyi dolaylı olarak anmıştır. Sadece bu bilgi ile yetinmek durumunda kalsaydık muhtemelen risalenin müsebbibi olan bu şahsın kim olduğunu belki asla tespit edemezdik. Zeyrekzâde'nin bu ifadeyle hocasının kendisini kastettiğini belirtmesi, aslında bir sırrın da ifşa edilmesi anlamına gelmektedir. Bu ifşa elbette Taşkoprîzâde için bir eksiklik veya fazlalık ifade etmez, ama Zeyrekzâde için çok fazla şey ifade eder. Taşkoprîzâde gibi birisinin risalesinin müsebbibi olmak, üstelik dolaylı bile olsa risalede buna konu olmak Zeyrekzâde gibi birisi için belki de övgülerin en büyüğüdür; ancak Zeyrekzâde'nin bu övgüyü başkalarıyla da paylaşmak istediği açıktır. Tabi Taşkoprîzâde'nin “Dostlarımdan biri, risalenin yeniden yazılmasını benden istedi.” şeklindeki ifadesinin muhatabının onun zaviyesinden doğrulanabilmesinin mümkün olmadığını ve gerçekte Zeyrekzâde'den başka birisine göndermede bulunmuş olabileceğini de tümüyle göz ardı etmemek gerekir.

3.3. Bir *Şahîh-i Buḥārî* Nüshasının Kenar Notları

Zahriye sayfasına ve metnin kenarlarına düşülmüş notlardan hareketle Zeyrekzâde tarafından tedris metni olarak kullanıldığını tespit edebildiğimiz bir *Şahîh-i Buḥārî* nüshası Zeyrekzâde ile ilgili ilave otobiyografik bilgiler ihtiva ediyor olması bakımından oldukça önemlidir. Üstelik ilgili nüsha, sadece Zeyrekzâde ile bilgilerimizi genişletmekle kalmamakta yanı sıra 16. yüzyılda yaşamış bir müderrisin bir metni – bu durumda örnek el-Buḥārî'nin *Şahîh*'i gibi önemli bir metin olmakta- ne şekilde ve hangi zaman aralıklarıyla okuttuğuna anlamlı bir örneklem oluşturmaktadır. Esasen Zeyrekzâde, *Şerḥu Dibāce* isimli eserine düştüğü geniş notta, çeşitli vesilelerle el-Buḥārî'nin *Şahîh*'ini okuduğundan ve okuttuğundan söz etmektedir. Söz konusu notta

geçen bilgilere göre o, bu metni ilkin Rodosçuk'taki Vezir Rüstem Medresesi'ndeki görevi esnasında ve üçte birlik bir kısmına denk gelecek şekilde okumuştur. Daha sonra aynı metni yarısına gelinceye kadar 979/1571-72 ile 982/1575 yılları arasındaki yakın dostlukları sırasında Ferhâd Paşa'ya okutmuştur. Üçüncü okuma, 982/1575 yılında İznik'te Sultan Orhan Medresesi'ndeki görevi sırasında gerçekleşmiştir, her ne kadar ayrıntı vermese de buradaki okuma anlaşıldığı kadarıyla baştan sona okumadır. Dördüncü okuma ise 987/1579 yılında başlayan Edirne'deki müderrislik görevi sırasındadır; buradaki okuma için "Baştan sona tamamladım." ifadesi yine tam bir okuma olduğunu ortaya koymaktadır. *Şahîh-i Buḥârî* nüshasına düştüğü notlar, onun ilgili metinle sonraki süreçteki meşguliyetini daha anlamlı ve ayrıntılı bir şekilde gözler önüne sermektedir. Söz konusu nüsha üzerine muhtemelen ilk not, Edirne'deki görevinin sona ermesinin akabinde düşülmüştür ve şu şekildedir:

Bu aciz kul Meḥmed b. Meḥmed el-Ḥuseynî, İmâm Muḥammed b. İsmâ'îl el-Buḥârî'nin *Şahîh*'ini okumaya, Edirne'de yan yana iki medreseden biri olan eski medresede 987 Cemaziyelahir'inin 15. günü (9 Ağustos 1579) başladı. Bazen kimi eserlerden nakillerde bulunarak, bazen dinleyerek bazen de bazı talebelere nakletmek suretiyle gerçekleştirdiğimiz bu okuma, 993 yılının Safer (Şubat 1585) ayında söz konusu medresede öğrencilerle ve diğer görevlilerle birlikte kılınan ikindi namazı akabinde hitama erdirildi. Bu kez tamamını bitirmek nasip olmadı. Umarım başka kez bunu gerçekleştirebilirim.¹⁶⁷

Bu not, *Şerḥu Dîbâce*'de yer alan ve Edirne'de iken *Şahîh-i Buḥârî* okumasını "Baştan sona tamamladım." şeklindeki ifadeyle mugayir gibi görünmektedir, ama en azından büyük bir kısmının tamamlandığı öngörüsünde bulunmak imkan dahilindedir. Okumanın hitama erdirildiği tarih, aynı zamanda Zeyrekzâde'nin İstanbul'da bulunan Sahn Medreseleri'nden birindeki tedris görevine getirildiği tarihtir; okumanın sonlandırılması görev değişikliğiyle yakından ilişkilidir. Yeni görevi Sahn'daki müderrislik görevidir ve bundan sonraki *Şahîh-i Buḥârî* tedrisini artık yeni bir metin üzerinden gerçekleştirecektir. Nitekim bunun zahriyedeki diğer üç notta dile getirildiği görülebilmektedir:

İmâm Muḥammed b. İsmâ'îl el-Buḥârî'nin *Şahîh*'ini bu nüsha-i şerifeden okumaya 993 Rebiülahir'inin 7'si salı günü (8 Nisan 1585) Sahn Medreseleri'nden birinde başladım. Bu esnada ben Edirne'de bulunan yan yana iki medreseden birinde olan görevimden ayrılıp Sahn'a yeni

¹⁶⁷ Muḥammed b. İsmâ'îl el-Buḥârî, *el-Câmi'u's-Şahîh*, Süleymaniye Kütüphanesi-Fatih, no.1074, v.1a.

gelmiştim. Bu fakir, Meḥmed b. Meḥmed el-Ḥuseynî'dir.¹⁶⁸

El-Kevākibu'd-Derārī ve *Fethu'l-Bārī* gibi şerhlerinde yer alan bilgilerden hareketle, bu kitabın rivayeti ve dirayeti, kapalı olan hususlarının tafsilî, kesin olan hususlarının takyidi, çelişik gibi görünen hususlarının tefsiri, problemlî hususlarının tahlili ve ayrıca metnin tespiti, bazen şeyhlerden işitilen bilgilerin bazen de akla gelen bilgilerin hâşiye halinde yazılması suretiyle gerçekleştirildi. Bunu Sahn Medreseleri'nden birinde müderris olan Meḥmed b. Meḥmed el-Ḥuseynî yazdı. Bu ise 993 Safer'inden yirmi gün geçtiğinde (21 Şubat 1585) bu medresedeki tedris görevi bana tevdi edildikten itibaren gerçekleşti.

Kalemlerin dili, bu metnin tashihi ve tahşiyesini tamamladı. Bu kulun lisanı, metnin nakli ve takriri işini kuvvetinin imkan verdiği ve kudretinin yardım ettiği ölçüde, dertlerin arttığı ve üzüntülerin katmerlendiği bir zamanda nihayete erdirebildi. Bu fakir, Sahn'da müderristir ve bu husus 994 yılının Receb'inin sonlarında (Temmuz 1585) gerçekleşmiştir.

Şahîḥ-i Buḥārī nüshasının zahriyesine farklı zamanlarda düşüldüğü anlaşılan bu notlar, Zeyrekzâde'nin Sahn-ı Seman Medreseleri'ndeki müderrislik görevi sürecine dolaylı olarak ışık tutmakta, bu haliyle de onun biyografisinin kısmen eksik olan bir kesitini aydınlatmaktadır. Zeyrekzâde'nin zahriyedeki notlarından hareketle *Şahîḥ-i Buḥārī*'nin tamamını bitirdiği tespitinde bulunmak mümkündür. Bunun başlangıç tarihi 993 Rebiülevvel'inin 7'si (8 Nisan 1585), bitiş tarihi ise 994 Receb'inin sonlarıdır (Temmuz 1585); bu durumda metnin okutulma işinin hicri takvim hesabıyla yaklaşık 16 ay sürdüğü anlaşılabilmektedir. Ancak elimizdeki nüsha, *Şahîḥ-i Buḥārī*'nin ilk cildi konumundadır, ayrıca da sondan eksiktir; bu durumda Zeyrekzâde'nin bitirdiğini kaydettiği nüshanın sadece bu tek ciltten ibaret olup olmadığını tespit edebilmek şimdilik mümkün görünmemektedir. Nüshanın kenarlarında, zahriyedeki notlarda da ifade edildiği üzere, çok sayıda bilgi hâşiye kabilinden kaydedilmiştir. Daha büyük ve koyu hatla yazılmış olanlar nüshanın metnindeki hat ile uyumludur ve müstensih tarafından yazıldığı anlaşılabilmektedir. Ancak küçük ve ince hatla kaleme alınmış notların tamamı Zeyrekzâde'ye aittir. Zeyrekzâde tarafından düşülen notların çoğu, metinde geçen şahıs, bilgi veya

¹⁶⁸ Molla Fenârî'nin (ö.834/1421) *Tefsîru'l-Fâtîḥa* isimli eserinin bir nüshasının zahriyesinde yer alan Zeyrekzâde'ye ait bir istiktâb kaydındaki bilgi, buradaki bilgiyi teyit etmesi bakımından önemlidir. Söz konusu istiktâb kaydında Zeyrekzâde, kendisini Edirne'de yan yana iki medreseden biri olan eski medresede müderris olarak takdim etmekte ve sonrasında 993 (1585) yılında Sahn-ı Seman Medreseleri'nden birine intikal ettiğini belirtmektedir. Bkz. Şemsuddîn Muhammed b. Ḥamza el-Fenârî, *Tefsîru'l-Fâtîḥa*, Süleymaniye Kütüphanesi-Amcazade Hüseyin, no.33, v.1a.

problemlerin izah edilmesi amacına matuftur ve el-Buḥārī'nin ilgili metnine yazılan şerhlerden derlenmiş görünmektedir. Bütün bu notlar içerisinde otobiyografik mahiyet arz eden bilgileri tespit edebilmek güç olmakla birlikte, yine de tespit edebildiklerimizden bazılarını burada art arda sıralamak anlamlı olacaktır. Zira bunların çoğu, eserin okunması sürecinde bilhassa belirli bir konu başlığının bitirilmesi esnasında düşünülmüş tarihsel kayıtlardır. Bunlar, metindeki sıra doğrultusunda şu şekildedir:

Bu fakir, Meḥmed b. Meḥmed el-Ḥuseynī der ki bu bâba [İnsanların en alimi kimdir şeklinde sorulduğunda alime uygun düşen şeyin ilmi Allah'a dayandırması babı] 994 Muharrem'inin 5'i çarşamba günü (27 Aralık 1585) başladım, bu aynı zamanda bu yıl zarfında Seman Medreseleri'nden birinde müderris olarak naklettiğim ilk kısım idi.¹⁶⁹

Bu mübarek nüshadan ilim kitabının öğrencilerle birlikte okunması, Sahn Medreseleri'nden birindeki hocalık görevim esnasında 994 senesinin başlangıcı Muharrem ayının 9'unda (31 Aralık 1585) tamamlandı.¹⁷⁰

Ben burada müderris iken Sahn Medreseleri'nden birinde ikinci kez gerçekleşen okuma buraya kadar ulaştı ve bu 994 Muharrem'inin (Ocak 1586) sonunda gerçekleşti. Bu satırları kendi fani eliyle yazan kişi, Zeyrekzâde olarak anılan Meḥmed b. Meḥmed el-Ḥuseynī'dir.¹⁷¹

Ğusl kitabının öğrencilerle birlikte okunması, 994 Safer'inin 10'u gibi (31 Ocak 1586) Sahn Medreseleri'nden birinde tamamlandı.¹⁷²

Ḥayz kitabı, mütalaa ve nakl şeklinde 994 yılının Rebiülevvel ayında perşembe (20 Şubat 1586) günü tamamlandı.¹⁷³

Bu kitabın [Salat] öğrencilerle birlikte okunmasına, Sahn Medreseleri'nden birinde 994 Rebiülevvel'inin 8'i çarşamba günü (27 Şubat 1586) başlandı.¹⁷⁴

Şaḥīḥ'in buraya kadar ki kısmının ikinci kez okunması, 994 Rebiülevvel ayının 21'inde (12 Mart 1586) tamamlandı. Ben, Seman Medreseleri'nden birinde müderris olan aciz kul Meḥmed el-Ḥuseynī'yim.¹⁷⁵

Bu cildin başlangıcından bu sayfaya kadar Meḥmed el-Ḥuseynī tarafından Sahn Medreseleri'nde müderris iken öğrencilerle birlikte

¹⁶⁹ el-Buḥārī, *el-Cāmi'u's-Şaḥīḥ*, v.54a.

¹⁷⁰ el-Buḥārī, *el-Cāmi'u's-Şaḥīḥ*, v.60a.

¹⁷¹ el-Buḥārī, *el-Cāmi'u's-Şaḥīḥ*, v.86a.

¹⁷² el-Buḥārī, *el-Cāmi'u's-Şaḥīḥ*, v.106b.

¹⁷³ el-Buḥārī, *el-Cāmi'u's-Şaḥīḥ*, v.118b.

¹⁷⁴ el-Buḥārī, *el-Cāmi'u's-Şaḥīḥ*, v.126a.

¹⁷⁵ el-Buḥārī, *el-Cāmi'u's-Şaḥīḥ*, v.141a.

mütalaası, 994 Rebiülahir'inin ilk onunda (31 Mart 1586) ikinci kez gerçekleşti.¹⁷⁶

Zeyrekzâde tarafından metnin kenarlarına düşülmüş bu notların, nasıl bir sistemle kaydedildiği veya herhangi bir sistem dahilinde kaydedilip edilmediği belli değildir. Zira her kitab veya bâb bitiminde ya da başlangıcında bu türden notlara tesadüf edilememektedir. Fakat neredeyse her notun altına kendi kimliğini ve notu düştüğü tarih ve mekan bilgisini eklemeyi ihmal etmemektedir. Bu haliyle de metinde nerede kalındığının takibi amaçlı pratik bir kayıttan ziyade, daha çok yaptığı işi tarihe geçirme amacına matuf bir yönelimle hareket ettiği düşünülebilmektedir. Notlara yansıyan tarihsel bilgilerde çok sık tekrarlanan bir vurgu dikkatlerden kaçmamaktadır ki bu da *Şaḫīḥ-i Buḫārī*'nin ikinci kez okunduğu yönündeki bilgidir. Bu husus, aynı zamanda zahriyede 993 Rebiülahir'inden (Nisan 1585) 994 Receb'ine (Temmuz 1585) kadarki süreçte ilgili metni okuttuğu yönündeki bilgiyle kenarlara düşülmüş notların niçin birbirini tamamlamadığını da belli ölçüde izah etmektedir. Öyle ki metin kenarlarındaki notlarda, okuma işi için düşülmüş tarihlerin neredeyse tamamı 994/1585-1586 yılındadır. Ancak "ikinci kez" vurgusu metnin zahriyede belirtilen 16 aylık tarihsel kesitte iki kez okutulduğu anlamına gelmektedir. Zeyrekzâde, metin kenarlarındaki yukarıda yer alan notların tamamını da bu ikinci okuma esnasında yazmış olmalıdır.

İlgili metinden buraya taşımak istediğimiz son kenar notu, yukarıdakilerle kıyaslandığında kısmen farklı bir içeriğe sahiptir ve Zeyrekzâde'nin en azından bir günü hakkında anlamlı bir fotoğraf karesi sunmaktadır:

Ne tuhaf bir rastlantıdır ki bu bâbın [Yağmur esnasında namaz ruhsatı babı] mütalaası, beni mescide ve medreseye gitmekten alıkoyan yağmurlu bir güne denk geldi. Bu ise 994 yılının Receb'inin sonlarında (Temmuz 1585) oldu. Ben bu esnada Sahn Medreseleri'nden birinde müderritim ve İstanbul'un Anadolu yakasında ve Boğaz'ın karşı tarafında yer alan ve Kanlıca denen bir köydeydim.¹⁷⁷

Zeyrekzâde'nin bu notu, onun okuduğu/okuttuğu metin ile içinde yaşadığı fizikî gerçeklik arasında bağlantı kurması bakımından oldukça dikkat çekicidir. O, diğer notlarında daha çok şehir ismi üzerinden kendine dair bir konumlandırma yapmaktayken, bu notta Kanlıca ayrıntısına yer vermektedir. Kanlıca'da bulunma gerekçesini tam olarak tespit etmek

¹⁷⁶ el-Buḫārī, *el-Cāmi'u-ş-Şaḫīḥ*, v.170a.

¹⁷⁷ el-Buḫārī, *el-Cāmi'u-ş-Şaḫīḥ*, v.226b.

mümkün gözükmemektedir. Ancak Kanlıca'yı betimlerken bir ayrıntı olarak takdim etmesi, İstanbul'un Avrupa yakasını merkeze alarak bu betimlemeyi gerçekleştirmesi ve bu esnada Sahn-ı Seman'da müderris olduğunu belirtmesi Zeyrekzâde'nin Kanlıca'da bulunuşunun kısa süreli bir ikamet olabileceğini düşündürmektedir. Bunun ise dinlenme amaçlı bir ikamet olması ihtimal dahilindedir. Zira Kanlıca'nın bilhassa Sultan 1. Süleymân döneminden itibaren "Boğaziçi'nin en gözde mesiresi ve sayfiye yeri" olduğu kaydedilmektedir.¹⁷⁸ Nitekim Zeyrekzâde'nin notta belirttiği tarihin miladi olarak yazın en sıcak seyrettiği Temmuz ayına karşılık geliyor olması bunu teyit etmektedir.

3.4. *En-Nevâkıd 'alâ'r-Ravâfıd* İsimli Bir Eserdeki Kenar Notları

Mu'ınuddîn Eşref Mirzâ Maḥdüm el-Ḥuseynî eş-Şîrâzî (ö.995/1587) tarafından kaleme alınmış *en-Nevâkıd 'alâ'r-Ravâfıd* isimli eserin bir nüshası Zeyrekzâde tarafından istinsah edilmiştir ve kendisiyle ilgili kenar notu kabilinden bilgiler ihtiva etmektedir. Mirzâ Maḥdüm'un, eserin dibacesinde verdiği uzunca bilgiden hareketle Şafevîlerin kontrolü altında uzun yıllar kalmış ve sonra Osmanlılara sığınmış bir kimse olduğu ve eserini Sultan 3. Murâd'a ithaf ettiği anlaşılabilir.¹⁷⁹ Şafevîlere yönelik kapsamlı bir reddiye mahiyetindeki eserin, Zeyrekzâde tarafından istinsah edilen nüshasının yazımının tamamlandığı tarih 996 Cemaziyelahir'inin 17'sidir (14 Mayıs 1588). Bu tarihte Bağdat kadılığı görevinde bulunuyor olması, nüsha üzerindeki notları ayrıca önemli kılmaktadır; bu haliyle notların Zeyrekzâde'nin hayatının ilgili görev sırasındaki kesitini belli ölçüde aydınlattığı söylenebilir. Otobiyografik mahiyet arz eden notların çoğu, vikaye ve zahriye sayfalarına düşülmüştür. Bunlar içerisinde zahriyeye kendisi tarafından düşülmüş şu not, belki ilgili notların tamamını onunla ilişkilendirerek okuyabilmemize imkan tanımaktadır:

Dârusselam şehri Bağdat'a, yanı sıra İmâm 'Alî b. Ebî Tâlib, oğlu Ebü 'Ubeydullâh el-Ḥuseyn, neslinden gelen İmâm Mûsâ ve el-Cevâd ve Ḥâsen el-'Askerî'nin (Allah hepsinden razı olsun) meşhedlerinin ve Ebü Ḥanîfe'nin (Allah ondan razı olsun) meşhedinin bulunduğu bölgelere kadı olarak atandım. Bu görevlendirme, 995 Zilhicce'sinin 21'inde (22 Kasım 1587) gerçekleşti. Ben, 996 Safer'inin 26'sında (26 Ocak 1588) buraya doğru yola koyuldum ve aynı yılın Cemaziyelevvel ayının ortalarında (Nisan 1588) şehre ulaştım. Ben kusurlarını itiraf eden ve babası Zeyrek Muḥyiddîn el-Ḥuseynî olan kul Meḥmed b. Meḥmed'im.

¹⁷⁸ M. Tayyib Gökbilgin, "Boğaziçi," *DİA*, c.6, s.258.

¹⁷⁹ Mirzâ Maḥdüm Mu'ınuddîn Eşref el-Ḥuseynî, *en-Nevâkıd 'alâ'r-Ravâfıd*, Süleymaniye Kütüphanesi-Laleli, no.2231, v.1b-6a.

Babam ise es-Seyyid Ḥaṭṭāb el-Baġdādī el-Ḥuseynī'nin evladından biri olan el-Ḥāc el-Faḫīh b. Muḥammed'in oğludur. Allah hepsini baġışlasın.¹⁸⁰

Altında bir öğrencisi tarafından düşölmüş "Bu hat, efendimiz, şeyhimiz ve üstadımız allame Zeyrekzāde olarak bilinen merhum Meḥmed Efendi'ye aittir." şeklinde bir kaydın bulunduğu bu nota yansıyan bilgiler, Zeyrekzāde portresini tamamlayan önemli bilgiler ihtiva etmektedir. Zeyrekzāde, Subaşızāde Meḥmed Efendi'nin vefatı üzerine onun yerine Baġdat kadılıġına getirilmiştir.¹⁸¹ Görevlendirme yapıldığı sırada yürüttüğü son görevi Sahn Medreseleri'ndeki müderrisliktir. Görevlendirmeyi aldığı tarihten, yolculuġa koyulduğu tarihe kadar geçen süre iki aydan biraz fazladır. Bu süreyi muhtemelen yolculuk için hazırlık yaparak İstanbul'da geçirmiştir. Verdiğı bilgilerden hareketle yolculuğun da yaklaşık iki ay yirmi gün sürdüğü anlaşılabilir. Bu zaman aralığı, İstanbul'dan Baġdat'a yönelik bir yolculuk için uzunca bir süre gibi görünmektedir, ancak günü gününe varıncaya kadar tarihleri belirtmiş olması tereddütü ortadan kaldırmaktadır. Zeyrekzāde'nin Mirzā Maḥdüm'un eserinin yazımını tamamladığı tarih ise Baġdat'a ulaşmasından yaklaşık bir ay sonradır. Mevcut nüshalarından hareketle Mirzā Maḥdüm'un eserini farklı zamanlarda farklı devlet ricaline ithaf ettiği ve eserin dolaşımının İstanbul ve çevresinde olduğu tespit edilebilmektedir.¹⁸² Zeyrekzāde'nin eseri yazabilmek için ya yanında bir nüshasını getirmiş olması ya da bunu Baġdat'ta bulunan bir nüshadan hareketle yazmış olması ihtimal dahilindedir. Mirzā Maḥdüm'un 987/1579

¹⁸⁰ Mirzā Maḥdüm, *en-Nevākıd*, v.1a.

¹⁸¹ Nev'izāde, *Hadā'iku'l-Hakā'ik*, c.1, s.881.

¹⁸² Esasen bu eserin nüshalarının bilhassa dibace kısmı özelinde ciddi ölçüde farklılaştığı görölmektedir; anlaşıldığı kadarıyla Mirzā Maḥdüm eseri çeşitli vesilelerle farklı kişilere ithaf etmiştir. Örneğin Ayasofya 2249'da kayıtlı nüsha Vezir-i azam Koca Sinān Paşa'ya, Esad Efendi 1293'te kayıtlı nüsha ise 3. Murād'ın annesi Nürbānu Sultan'a ithaf edilmiştir. Değişen sadece ithaf edilen isimler değildir, yanı sıra muhtevanın da bu ithafa uygun şekilde yeniden şekillendirildiği görölmektedir. Zeyrekzāde'nin istinsahına esas teşkil eden nüshanın dibacesi ise 3. Murād'a ithaf edilmiştir ve diğer bütün dibacelerden çok daha geniş bir şekilde Mirzā Maḥdüm'un gerek İran gerekse Osmanlı coğrafyasında yaşadıklarını ihtiva etmektedir. Söz konusu eserin farklı nüshalarının dibacelerindeki değişkenlik üzerine müstakil bir çalışma planladığımızı bu vesileyle belirtmek isteriz. Yine bu vesileyle belirtmek isteriz ki *en-Nevākıd* adlı eserinde sunduğu otobiyografik bilgilerden hareketle Mirzā Maḥdüm'un Osmanlı Devleti'ndeki görev hayatını kapsamlı bir şekilde ele alan Ghereghlou, çalışmasında ilgili eserin British Library 7991 numarada kayıtlı tek bir nüshasını kullanmıştır; muhtemelen bu nedenle nüshalardaki değişkenliğin farkına varamamıştır. Halbuki bu değişkenliğin bizatihi kendisi bile onun bürokratik serüveninin perde arkasına ve hatta kendisine ilişkin önemli bilgiler içermektedir. Örneğin Sinān Paşa'ya ithaf edilmiş nüshanın sonunda Mirzā Maḥdüm'un doğrudan Paşa'ya hitaben yazdığı ve bir arzuhal olarak değerlendirilebilecek hususi bir mektubu bulunmaktadır. Mirzā Maḥdüm'la ilgili çalışma için bkz. Kioumars Ghereghlou, "A Safavid Bureaucrat in the Ottoman World: Mirza Makhdum Sharifi Shirazi and the Quest for Upward Mobility in the İlmiye Hierarchy," *Osmanlı Araştırmaları Dergisi* 53 (2019), ss.153-194.

yılında bir yıl kadar Bağdat kadılığı yaptığı yönündeki bilgi¹⁸³ dikkate alındığında ikinci ihtimalin çok da uzak olmadığı öngörüsünde bulunmak mümkündür. Nitekim onun asıl nüshasının metninde, eserin yazım tarihi olarak 987 (1579) tarihinin verildiği¹⁸⁴ görülmektedir.

Zeyrekzâde'nin zahriyedeki notunda önemsenmesi gereken bir başka önemli ayrıntı, birkaç kuşaklık bir soy bilgisinin sunulmuş olmasıdır. Babasının Zeyrek Muhyeddin Mehmed el-Huseynî olduğu zaten bildiğimiz bir husustur; ancak dedesinin el-Hâc el-Faḫîh b. Muḫammed olduğu, onun da es-Seyyid Ḥaṭṭâb el-Bağdâdî el-Huseynî'nin oğlu olduğu sadece bu not sayesinde tespit edilebilecek bir bilgidir. Zeyrekzâde'nin vikaye sayfalarından birinde sunduğu ve Ḥaṭṭâb ismi ile başlayan bir şecerenin¹⁸⁵ Ḥaṭṭâb el-Bağdâdî ile bir ilişkisi olmalıdır. Her ne kadar kendisi doğrudan bu yönde bir beyanda bulunmasa da bu ihtimali yadsımamak gerekir. Zeyrekzâde'nin muhtemelen kendi seyyidlik şeceresi hüviyetindeki bu şecerenin hemen altında şu şekilde bir başka şecere yer almaktadır:

Es-Sultân Tâcu'l-‘Ârifîn Ebû'l-Vefâ' es-Seyyid Taḫiyyuddîn b. es-Seyyid Maḫmûd b. es-Seyyid Şerefuddîn b. Munecciḥ b. ‘Alemuddîn b. ‘Abdurrahîm b. Munecciḥ b. Kıvâmuddîn b. Munecciḥ b. Ya‘kûb b. Ğıyâsuddîn b. Zekiyyuddîn Muḫammed b. Muḫammed b. Zeyd b. ‘Alî el-‘Arîdî el-Ekber b. el-Hasen b. el-Huseyn b. Zeyd b. el-İmâm el-Ma‘şûm el-Mazlûm Zeynu'l-‘Âbidîn b. ‘Alî [el-Huseyn] b. el-İmâm ‘Alî el-Murtaḏâ b. Ebî Tâlib.¹⁸⁶

Başında geçen “es-Sultân Tâcu'l-‘Ârifîn Ebû'l-Vefâ” ibaresinden hareketle, ilk tahlilde, şecerenin Vefâ'iyeye tarikatının kurucusu Ebû'l-Vefâ' el-Bağdâdî'ye (ö.501/1107) ait olduğu düşünülebilmektedir. Ancak dikkatle tetkik edildiğinde böyle bir tespitin hem doğruluk hem de yanlışlık ihtiva ettiği söylenebilir. Ebû'l-Vefâ' el-Bağdâdî'nin künyesi Muḫammed b. Muḫammed ‘Arîḏ şeklinde kayıtlıdır; oysaki şecere “es-Seyyid Taḫiyyuddîn b. es-Seyyid Maḫmûd” şeklinde başlamaktadır. Bu yüzden şecerenin doğrudan onun şeceresi olmadığı söylenebilir; bununla birlikte şecerede altı çizili olarak gösterilen kısmın Ebû'l-Vefâ' el-Bağdâdî'ye ait olduğunu belirtmek gerekir. Bu durumda Zeyrekzâde'nin sunduğu şecerenin bütünü, Ebû'l-Vefâ' el-Bağdâdî'nin neslinden gelen birisine ait bir şecere olmalıdır.

¹⁸³ Nev'îzâde, *Hadâ'iku'l-Hakâ'ik*, c.1, s.883.

¹⁸⁴ Mirzâ Maḫdûm, *en-Nevâkıd*, v.6a.

¹⁸⁵ Şecere şu şekildedir: “Ḥaṭṭâb b. Ca'fer b. ‘Abdulmuhyî b. eş-Saḫiyy b. Ebî'l-Huseyn b. el-Hasen b. Muḫammed b. Tâlib b. ‘Ammâr b. el-Mufaḏḏal b. Muḫammed b. Aḫmed b. Muḫammed b. ‘Ubeydullâh b. ‘Alî b. ‘Alî b. ‘Ubeydullâh b. ‘Alî b. ‘Ubeydullâh b. el-A'rac b. Huseyn el-Aşğar b. ‘Alî b. Zeynu'l-‘Âbidîn b. Huseyn eş-Şehîd b. ‘Alî b. Ebî Tâlib.” Bkz. Mirzâ Maḫdûm, *en-Nevâkıd*, v.IIIa.

¹⁸⁶ Mirzâ Maḫdûm, *en-Nevâkıd*, v.IVa.

Onun, bu şecereyi kendi eserine niçin not ettiğini tespit edebilmek güçtür. Vefâ'iyye tarikatına mensup olup olmadığı hakkında elimizde herhangi bir kayıt bulunmamaktadır. Bu durumda, Bağdat'taki kadılık görevi sırasında Ebû'l-Vefâ'nın neslinden olan ve şecerenin ilk sırasında yer alan es-Seyyid Taqiyyuddîn b. es-Seyyid Maḥmūd'la görüşmüş olabileceğini ve onun şeceresini not etmiş olabileceğini düşünmek imkan dahilindedir. Ne var ki bu ihtimali teyit edebilecek ilave bir veri mevcut bulunmamaktadır.

Vikaye sayfalarında iki ayrı şecere ve bunlardan birinin altına düşülmüş bir not daha söz konusudur. Bunlar Zeyrekzâde'nin daha önce *el-Eşbâh ve'n-Nezâ'ir*'e yazdığı ta'likâtta zikrettiği ve iki meşhede giderek gerçekleştirdiği bir dizi tahkikat neticesinde tespit ettiği Şâh İsmâ'îl'e ait şecerelerdir. Öyle ki *en-Nevâkıd*'in vikaye sayfalarında yer alan bu şecereler ve altına düştüğü fiziksel tasvir, söz konusu ta'likâtta zikrettiği bilgilerle birebir örtüşmektedir. Bu durumda, Zeyrekzâde'nin iki meşhede gerçekleştirdiği ziyaretlerde *en-Nevâkıd* adlı eserin nüshasını yanında götürdüğü ve daha sonra *Ta'likât 'alâ'l-Eşbâh ve'n-Nezâ'ir*'de bütünlüklü olarak sunduğu bilgilerin ilk müsveddelerini *en-Nevâkıd*'in vikaye sayfalarına not ettiği tespitinde bulunmak mümkündür. *en-Nevâkıd*'in ilgili sayfaları, Zeyrekzâde için muhtemelen bir not defteri işlevi görmüştür. Zeyrekzâde, ta'likâtında, bu tahkikat için biri 996 Receb'inde (1588) diğeri de 997 Muharrem'inde (1588) iki ayrı ziyaret gerçekleştirdiği bilgisini paylaşmaktadır. *en-Nevâkıd* adlı eserin istinsahını tamamladığı tarih 996 Cemaziyelahir'inin 17'sidir (14 Mayıs 1588). İki farklı tarihte gerçekleştirdiği tahkikattan ilki aynı yılın Recep ayıdır; bu durumda *en-Nevâkıd*'in yazımını tamamladıktan sonra bir aydan kısa bir süre içerisinde ilk ziyaretini -ve muhtemelen Kerbela'ya yönelik olarak- gerçekleştirdiği söylenebilir. Bu ziyaret, aynı zamanda Bağdat'a ulaşmasından yaklaşık iki ay sonraya denk gelmektedir. Bağdat'a geldikten hemen sonra *en-Nevâkıd*'ı yazıya geçirmesi, çok geçmeden de Kerbela'ya gidip burada bilhassa Şâh İsmâ'îl'in şeceresi odaklı bir tahkikat yürütmesi, aslında daha önceden planlanmış bir yönelime işaret eder gibidir. Kendisinin de seyid olduğu gerçeği göz önünde bulundurulduğunda Zeyrekzâde'nin Şâh İsmâ'îl'in nesebini Ehl-i Beyt'e dayandırma girişiminin onu, herkesten belki çok daha fazla rahatsız etmiş olması muhtemeldir. Belki de yine vikaye sayfalarında yer alan ancak ona aidiyetini teyit edebilmenin mümkün olmadığı şu şiirin bu rahatsızlıkla bir ilgisi mevcuttur:

Soyluluk, doğruluğun babalarından bize kalan mirası.
 [Lakin] onların diyarında olup bitenler içimizi acıttı.
 Kötülüğün elebaşları mirasçı olmuşsa eğer,
 Bu soylu nesebin kaybolması, şükre değer.¹⁸⁷

Zeyrekzâde, Mirzâ Maḥdûm'un *en-Nevâkıd* adlı eserini hem istinsah etmiş hem de baştan sona tetkik edip metnin kenarlarına ḥâşiye kabilinden çok sayıda not düşmüştür. Bunu, zahriyeye düştüğü bir not ile de şu şekilde kayda geçirmiştir:

Kitabın muhtevasının çoğunu gözden geçirdim ve aklıma geldiği ya da alimlerden işittiğim hususları, müellifinin haddi aşığı hususlara yönelik bazen bir itiraz bazen de açıklama sadedinde kenarlara ḥâşiye olarak yazdım. Ben o vakit selam şehri Bağdat'tan ve seçkin imamların mübarek meşhedlerinden sorumlu kadı idim. Bu ise 997 Receb'inde (Mayıs-Haziran 1589) gerçekleşti.

Notun altında "Bu kitabın sahibi, öğrencilerin en acizi Meḥmed el-Ḥuseynî'dir." şeklinde, bunun da altında "Kitap sonra 1010 (1601-1602) yılında bana intikal etti. Ben 'Abdullâh'ım." şeklinde iki temellük kaydı bulunmaktadır.¹⁸⁸ Notu düştüğü tarih, eserinin istinsahından yaklaşık bir yıl sonraya denk gelmektedir; muhtemelen bu bir yıllık zaman diliminde o Mirzâ Maḥdûm'un eserini baştan sona tetkik etmiş ve ḥâşiyelerini de bu tetkiklerin neticesinde gerçekleştirmiştir. Ancak notlara yansıyan söylem biçimi tıpkı zahriyeye düştüğü notta olduğu gibi, Zeyrekzâde'nin daha önceki eserlerinden bildiğimiz özgüvenli ve keskin üslubunu örnekler niteliktedir. Gerçekten de kenarlara düştüğü notlarda müellife karşı çıkma kabilinden değerlendirmeler ortaya koyduğu, hatta bazen ince tarizler yöneltmekten ve niyet okumacı tavırlar sergilemekten geri durmadığı görülmektedir. Örneğin *en-Nevâkıd* metninde geçen;

Sâbık vezir Rüstem Paşa'nın hanımı vefat etti (Allah her ikisinden razı olsun) ve 54 yıl boyunca hükümrân olan Şâh'ın [Ṭahmâsb] geride bıraktıklarından çok daha fazla şey geride bıraktı. [Şâh] pintilik raddesinde mala düşkünken, bu hanım her şeyini saçıp savurmaktan (ve

¹⁸⁷ Mirzâ Maḥdûm, *en-Nevâkıd*, v.IIIa

ورثنا المجد عن آباء صدق

اساتنا في ديارهم الصنعا

إذا النسب المشرفة توارثته

بغاة السوء اذ شكر أن يضيعا

¹⁸⁸ Mirzâ Maḥdûm, *en-Nevâkıd*, v.1a; Eserin yine zahriye sayfasının sağ üst köşesinde iki ayrı temellük kaydı daha söz konusudur: bunlardan biri Ebû Bekr b. Rüstem eş-Şirvânî'ye diğeri de vezir defterdarı olarak kendisini tanımlayan Mîr Meḥmed/Muḥammed b. Ḥuseyn'e aittir. Vikaye sayfasında ise "Ebussu'üd Meḥmed b. 'Oşmân" şeklinde kendisini takdim eden birine ait bir mütalaa kaydı söz konusudur. Bkz. Mirzâ Maḥdûm, *en-Nevâkıd*, v.IVa.

hiye kânet tubezziruh tebzîran) geri durmadı. Yaptığı en anlamlı şeylerden biri büyük bir dağın içinden Arafat'a, oradan da Mekke'ye su getirtmesi idi; öyle ki bu akıllara durgunluk verecek bir işti. Allah onun hasenatını kabul etsin.¹⁸⁹

şeklindeki bir pasajın kenarına Zeyrekzâde'nin düştüğü bir not bu bakımdan dikkat çekicidir. Notta o "Allah müellifi affetsin, Şî'ilik etkisinden kurtulamıyor ve onun [hanımın] hayır yolundaki harcamalarını saçıp savurmak olarak yorumluyor." şeklinde müellifi eleştirmektedir. Bunun üzerine "Böyle bir söz musannif (Allah ondan razı olsun) hakkında, söz söyleyenin meramını anlamak istememekten kaynaklanan bir su-i zandır." şeklinde sonradan düşülmüş bir notta ise bu kez Zeyrekzâde'nin eleştirildiği görülmektedir. Esasen buradaki not ve buna kim tarafından düşüldüğü belli olmayan itiraz notu, Nev'îzâde 'Aţâyî'nin Zeyrekzâde'nin *eş-Şakâ'ik*'e dair zeyli ile ilgili olarak yaptığı "Ekseri şütüm olmağın şöhret bulmamışdır." şeklindeki tespiti¹⁹⁰ de doğrular niteliktedir.

Zeyrekzâde'nin istinsah ettiği metnin bitiminden sonraki vikaye sayfalarında Türkçe iki not söz konusudur. Bunlar, kendisi Bağdat'ta kadılık görevinde iken payitahtta yaşanan hadiselere ilişkindir ve sırasıyla şu şekildedir:

Sene-i 997 Cemaziyelula'nın 18'sinde (4 Nisan 1589) 'asâkir beyninde ihtilâl olup dîvân-ı hümâyuna varup vezîr Beylerbeyi Meḫmed Paşayı katl eylediler. Vezîr-i a'zam Siyâvuş Paşa ve İbrâhîm Paşa ve Ḥarrâc Meḫmed Paşa ma'zûl ve Rumili Kazaskeri Bostân Çelebi oğlu müftî olup ve nice kimesne...¹⁹¹

Beylerbeyi Meḫmed Paşa ve Defterdâr Maḫmûd Çelebi, dîvân-ı âlide katl olunup, vezîr-i a'zam Siyâvuş Paşa ve İbrâhîm Paşa ve Meḫmed Paşa ma'zûl olup yerine sâbîka vezîr-i a'zam Sinân Paşa vezîr-i a'zam oldu. Fî cemâziyelülâ min şuhûr-i sene-i 997.¹⁹²

Bu iki pasajda geçen bilgiler, özde aynı şeye tekabül eden ve tarihe Beylerbeyi Vakası olarak geçen bir olayın sonucunda yaşananlara dair bilgilerdir. Yeniçeriler tarafından başlatılan bir isyan hareketinin neticesinde gelişen bu olay, Sultan 3. Murâd'a yakın isimlerden Beylerbeyi Maḫmûd Paşa'nın ve Defterdar Maḫmûd Efendi'nin öldürülmesiyle sonuçlanmış ve tarihe yeniçerilerin devlet bürokrasisine müdahil oldukları ve netice aldıkları ilk olay olarak geçmiştir. Bundan sonraki süreçte gelişen benzer

¹⁸⁹ Mirzâ Maḫdûm, *en-Nevâkıd*, v.72a.

¹⁹⁰ Nev'îzâde, *Hadâ'iku'l-Hakâ'ik*, c.2, s.1172.

¹⁹¹ Mirzâ Maḫdûm, *en-Nevâkıd*, v.110b.

¹⁹² Mirzâ Maḫdûm, *en-Nevâkıd*, v.111b.

isyanlar, yaklaşık otuz yıl boyunca artarak varlığını sürdürmüş ve nihayetinde Sultan 2. 'Oşmân'ın öldürülmesi olayında doruk noktasına ulaşmıştır.¹⁹³ Olayın yaşandığı tarihte, Zeyrekzâde'nin Bağdat kadılığı görevi devam etmektedir. Bu, burada dünyaya gelen bir çocuğu için zahriye sayfasına düştüğü "İzzetli çocuk 'Alî b. Meḥmed el-Ḥuseynî 997 Receb'inin 12'sinde (27 Mayıs 1589) dünyaya geldi. Ben ise Bağdat'ta ve Meşhede'nin kadıyım."¹⁹⁴ şeklindeki notundan anlaşılabilir. Bundan hareketle de Beylerbeyi Vakası'na dair düşünülen notun ilk tahlilde ona ait olduğu, İstanbul'da olup bitenleri ve sonrasında oluşan bürokratik düzeni belki merak belki de kaygı içinde takip ettiği varsayılabilir. Ne var ki onun tarafından yazılmış diğer bütün notların neredeyse tamamının Arapça oluşu, Türkçe olan bu iki notun ona aidiyetine ihtiyatla yaklaşmayı gerektirmektedir.

3.5. *Şerḥu Dībāce'nin Bir Başka Nüshasındaki Kenar Notları*

Zeyrekzâde'nin *Şerḥu Dībāceti Tefsîri Ebî's-Su'ūd*'unun zahriye sayfasında yer alan, ancak kendisine ait olmayan bazı notlar söz konusudur. Bu notların Zeyrekzâde portresini belki biraz esnetecek, ama kesinlikle tamamlayacak bir muhteva sundukları söylenebilir. İlgili şerhin Reşid Efendi 41 nolu nüshasının zahriyesindeki¹⁹⁵ bu notlar Zeyrekzâde'nin torunları tarafından düşülmüştür ve eserin belki de bir aile yadigarı olarak muhafaza edildiğinin göstergesi konumundadır. Bunlardan ikisi 'Abdurrahmân künyeli isim veya isimler tarafından kaleme alınmıştır. İlki "Bu Zeyrekzâde olarak bilinen merhum dedem Meḥmed Emrullâh el-Ḥuseynî'nin ta'likâtıdır. Bunu 'Abdurrahmân yazdı. Mennân olan [Allah] onu bağışlasın." şeklindedir. Diğer not ise şu şekildedir:

Bu yazı, dedemiz molla Seyyid Meḥmed Emrullâh'ın hattıdır. Allah ona ihsanda bulunsun, onu ve ebeveynini bağışlasın. Ben ise aciz kul, Rabbî'nin afvına ve bağışlamasına muhtaç, Zeyrekzâde olarak anılan ve temiz soyun sabık nakîbi Seyyid 'Abdurrahmân'ım.

İkinci notta göndermede bulunulan ve dedesi Zeyrekzâde Emrullâh Meḥmed'e ait olduğu belirtilen hat, yine zahriyede yer almaktadır ve

Bu dibacenin mukabelesi, zaman elverdiği ölçüde, müellifi olan bu

¹⁹³ Tezcan, bu isyanları sosyo-ekonomik açıdan oldukça kapsamlı bir şekilde tetkik etmiş ve 1580'den itibaren 19. yüzyılın sonuna kadar ki süreci "İkinci Osmanlı İmparatorluğu" olarak kavramsallaştırmıştır. Beylerbeyi Vakası, bu sürecin ilk görünür hale geldiği örnek konumundadır. Bkz. Baki Tezcan, *The Second Ottoman Empire: Political and Social Transformation in the Early Modern World* (New York: Cambridge University Press, 2010), ss.191-192.

¹⁹⁴ Mirzâ Maḥdûm, *en-Nevâkiç*, v.1a.

¹⁹⁵ Zeyrekzâde, *Şerḥu Dībāceti Tefsîri Ebî's-Su'ūd*, Süleymaniye Kütüphanesi-Reşid Efendi, no.41, v.1a.

fakirle gerçekleştirildi. Gözden geçirildi, bazı ibareleri kayıt altına alındı. Sorunlu bazı noktaları açıklığa kavuşturuldu.

şeklinde. Zeyrekzâde'nin bu yazısı ile metnin yazısı farklıdır; bu durumda başka birisinin elinden çıkmış bir metnin onun gözetiminde okunduğu söylenebilir. Bu kişinin kimliğini tam olarak tespit etmek mümkün değildir; zira nüsha son dan önemli denebilecek ölçüde eksik olduğundan ferağ kaydı bilgisi ne yazık ki günümüze ulaşmamıştır. Ancak bu yazının hemen sağında yer alan “Zeyrekzâde olarak çağrılan aciz ve asi kul Seyyid Mehmed el-Hüseyn” şeklindeki temellük notu tamamlayıcı bir veri olarak değerlendirilebilir. Zira bu nottaki Seyyid Mehmed'in Zeyrekzâde Emrullâh Mehmed'in oğlu Mehmed Efendi olması kuvvetle muhtemeldir. Bu durumda eserin mukabelesini babasıyla birlikte gerçekleştirmiş olduğu düşünülebilir. Nitekim Nev'îzâde'nin verdiği bilgiye bakılırsa Seyyid Mehmed Efendi'nin tahsil hayatı, mülazemetine kadar babasının yanında şekillenmiştir; 1009/1601'de Efdalzade Medresesi'ne müderris olarak atanmasıyla başlayan görev hayatı 1022/1613 yılında getirildiği Bağdat kadılığı ile son bulmuş, aynı yıl içerisinde yaklaşık kırk yaşındayken vefat etmiştir.¹⁹⁶

Yukarıdaki iki ayrı notun tek bir 'Abdurrahmân tarafından mı yoksa iki farklı 'Abdurrahmân tarafından mı düşüldüğü ilk tahlilde tam olarak anlaşılammaktadır. Şeyhî'nin *Vekâyi'u'l-Fuḍalâ*’ı tetkik edildiğinde bu iki 'Abdurrahmân'ın farklı kişiler olduğu tespit edilebilmektedir. Zeyrekzâde'nin hattına dikkat çeken ve kendisini yedinci nakîbüleşraf olarak niteleyen 'Abdurrahmân, Zeyrekzâde'nin Aḥmed isimli oğlundan olma torunudur. Babası Seyyid Aḥmed Efendi'nin erken yaşta vefatı üzerine amcası Seyyid Yûnus Efendi'nin himayesinde büyümüş ve yetişmiştir. Anadolu ve Rumeli payesiyle nakîbüleşraflık ve Rumeli kazaskerlikleri gibi yüksek rütbeli görevler icra eden 'Abdurrahmân Efendi 1085 Şaban'ında (Ekim-Kasım 1674) vefat etmiştir.¹⁹⁷ 'Abdurrahmân Efendi'nin nakîbüleşraflık görevine getirildiği tarih 1058 Şaban'dır (Ağustos-Eylül 1648),¹⁹⁸ bu görevden azledildiği tarih ise 1066 Cemaziyelahir'idir (Mart-Nisan 1656).¹⁹⁹ 'Abdurrahmân Efendi'nin Seyyid Mehmed 'Aşım isminde bir oğlu bulunmaktadır. Babasının vefatından bir yıl geçmişken 1086/1675'te

¹⁹⁶ Nev'îzâde, *Hadâ'iku'l-Hakâ'ik*, c.2, s.1447.

¹⁹⁷ Şeyhî Mehmed Efendi, *Vekâyi'u'l-Fuzalâ*, haz. Ramazan Ekinci (İstanbul: TYEK Yayınları, 2018), c.2, ss.1081-1082; ayrıca bkz. Saḥḥâflar Şeyhizâde Aḥmed Nazîf Efendi, *Riyâdu'n-Nuḳabâ*, Süleymaniye Kütüphanesi-Hacı Mahmud, no.4590, v.10a-b.

¹⁹⁸ Şeyhî, *Vekâyi'u'l-Fuzalâ*, c.2, s.957.

¹⁹⁹ Şeyhî, *Vekâyi'u'l-Fuzalâ*, c.2, s.1468.

taundan vefat eden Meḥmed ‘Āşım,²⁰⁰ aynı zamanda ‘Āşım/‘Āşımī mahlasıyla ismi öne çıkmış bir tezkire yazarı ve divan şairidir.²⁰¹ Seyyid ‘Abdurrahmān Efendi’nin Şāliḥa isminde bir de kızı bulunmaktadır ki bu aynı zamanda eş-Şakā’ik’e sonraki dönemde yazılmış önemli zeylerden birinin yazarı olan ‘Uşşākizāde İbrāhīm Ḥasīb Efendi’nin annesidir.²⁰²

Nakībüleşraf ‘Abdurrahmān Efendi’nin himayesinde büyüdüğü amcası Seyyid Yūnus Efendi de Anadolu ve Rumeli payesiyle nakībüleşraflık görevlerinde bulunmuş ve 1062 Safer’inde (Ocak-Şubat 1652) vefat etmiş bir kimsedir.²⁰³ 1057 Muharrem’inde (Şubat 1647) Ankaravī Seyyid Meḥmed Efendi’nin ölümü üzerine getirildiği nakībüleşraflık görevini, bir yıldan az bir süre sürdürmüş 1057 Zilhicce’sinde (Aralık-Ocak 1647-1648) azledilmiştir.²⁰⁴ Diğer notun sahibi ‘Abdurrahmān ise Zeyrekzāde’nin Seyyid Meḥmed Efendi’den olma torunu olan ve Hışm Efendi olarak bilinen ‘Abdurrahmān Efendi olmalıdır. Kuzeni diğer ‘Abdurrahmān Efendi ile kıyaslandığında ömrü hep tedrisle geçmiş ve bürokratik bir görevde bulunmamıştır. Şeyhī, onun 1115 Ramazan’ında (Ocak-Şubat 1704) vefat ettiğini kaydetmekte ve amcası Seyyid Yūnus Efendi ile babası Seyyid Meḥmed Efendi’nin Edirnekapi’daki Emir Buhari Zaviyesi civarında bulunan kabirlerinin yanına defnedildiğini ifade etmektedir.²⁰⁵ Babası Seyyid Meḥmed Efendi’nin 1022/1613 yılında vefat ettiği dikkate alındığında Hışm ‘Abdurrahmān Efendi’nin ilgili dönemin ortalama yaşının çok üzerinde bir ömür sürdüğü söylenebilir.

Zahriyede yan yana iki ayrı not daha bulunmaktadır. Bunlardan ilki “Zeyrekzāde olarak anılan fakir kul Muştafā b. Meḥmed el-Ḥuseynī’nin kitaplarındandır.” şeklinde, ikincisi ise “Sonra bu kitab Yüce Allah’a muhtaç, Zeyrekzāde Muştafā b. Meḥmed el-Ḥuseynī’nin mülkiyetine girdi.” seklindedir. Bu iki notu yazanın aynı kişi mi yoksa aynı isme sahip iki farklı kişi mi olduğu tam olarak tespit edilememektedir; fakat yazı karakterinin benzeşmesi nedeniyle aynı kişi tarafından düşüldüğü söylenebilir. Muştafā isimli bu şahsın da Zeyrekzāde’nin Seyyid Meḥmed Efendi üzerinden torunu, yine Hışm Efendi olarak bilinen ‘Abdurrahmān Efendi’nin de kardeşi olduğu

²⁰⁰ Şeyhī, *Vekâyi’u’l-Fuzalâ*, c.2, ss.1100-1101.

²⁰¹ Ali Osman Coşkun, “Seyrekzāde Meḥmed Āşım,” *DİA*, c.37, s.38.

²⁰² Ramazan Ekinci, “Uşşākizāde Ḥasīb Efendi’nin *Zeyl-i Şakā’ik* ile Şeyhī Mehmed Efendi’nin *Vekâyi’ü’l-Fuzalâ*’sının Mukayesesi,” *Osmanlı Mirası Araştırmaları Dergisi* 3:5 (2016), s.27.

²⁰³ Şeyhī, *Vekâyi’u’l-Fuzalâ*, c.1, ss.668-669; ayrıca bkz. Saḥḥāflar Şeyḥizāde, *Riyādu’n-Nuḳabā*, v.9a-b.

²⁰⁴ Şeyhī, *Vekâyi’u’l-Fuzalâ*, c.1, s.508.

²⁰⁵ Şeyhī, *Vekâyi’u’l-Fuzalâ*, c.3, s.2344.

söylenbilir.²⁰⁶

Şerhu Dîbāce' nin Reşid Efendi 41 nüshasının zahriyesinde yer alan bütün bu notlar dikkate alındığında Zeyrekzâde'nin Bağdat'ta doğduğu bilgisini *en-Nevâkıd* adlı eserin zahriyesine not ettiği 'Alî isimli oğlunun yanı sıra Aḥmed, Meḥmed ve Yûnus isminde üç oğlu, ikisi 'Abdurrahmân biri de Muştafâ isminde olmak üzere üç torunu olduğu anlaşılabilir. Hepsinin de dedelerinin künyesi olan Zeyrekzâde lakabını büyük bir iftihar vesilesi olarak kullanmaya devam ettikleri, yine dedeleri aracılığıyla kendilerine intikal etmiş olan seyyidlik kimliklerini öne çıkardıkları görülmektedir. Bunda belki ailenin Yûnus Efendi ile birlikte nakîbüleşrafılık kurumuyla²⁰⁷ ilişkili hale gelmesinin de bir rolü olduğu düşünülebilir.

3.6. Ta'likât 'alâ'l-Eşbâh ve'n-Nezâ'ir'in Bir Başka Nüshasındaki Şiir

Doğrudan Zeyrekzâde'nin kaleminden çıkıp çıkmadığı belli olmamakla birlikte, *el-Eşbâh ve'n-Nezâ'ir'e* yazdığı ta'likâtın bir nüshasının zahriye sayfasında²⁰⁸ ona nispet edilen dört beyitlik Arapça bir şiir yer almaktadır. Kenar notları kapsamındaki kısmı bu şiirin tercümesiyle bitirmek isteriz:

Sakini olduğun bir diyarı ebedi sanma
Onunla boşa gidecek bir tohum satın alma

Sabır denizinin gemisine bin ve koyul yola
Sabırdan bir gemi yap ki ulaştırsın oraya

Denizden gidilecek bir yol tut Allah'ın adıyla
Eğer giderse ki gemi Allah'ın adıyla ve sorunsuzca

O zaman derim ben: Ey soysuzlar çekilin yolumdan!
Rahman'ın takdir ettiği şeylerdir olacak olan²⁰⁹

²⁰⁶ Bu şahısla ilgili olarak herhangi bir bilgi tespit edilememiştir.

²⁰⁷ Bu kurum ile ilgili geniş bilgi için bkz. Ayhan Işık, "Osmanlı Devleti'nde Nakîbü'l-Eşrafılık Müessesesi ve Meşihat Arşivindeki Nakîbü'l-Eşraf Defterleri," *Alevilik Araştırmaları Dergisi* 8 (2014), ss.213-285.

²⁰⁸ Zeyrekzâde, *Ta'likât 'alâ'l-Eşbâh ve'n-Nezâ'ir*, Süleymaniye Kütüphanesi-Mehmed Nuri Efendi, no.182, v.1a.

²⁰⁹

لا تبعن بها حباً يدانيها
فاصنع من الصبر فلماً كي يلاقيها
إذا جرى الفلك بسم الله مجراها
فكل ما قدر الرحمن مفعول

لا تطمنن بدار أنت ساكنها
فاركب سفينة بحر الصبر وقل
فاسلك من البحر بسم الله مجراها
فقلت خلوا سبيلي لا أبأ لكم

Sonuç

Merkezinde Zeyrekzâde'nin yer aldığı bu yazının bizi getirdiği noktadan bakıldığında, sonuç sadesinde birkaç hususu öne çıkarmak mümkündür: İlki, tarih söz konusu olduğunda hiçbir şeyin yalnızca kendisinden ibaret olmadığı; aksine tarihin bir ip çektiğimizde bize onlarca gerçekliği taşıyan örümcek ağlarına benzediğidir. Bu husus, bizi toplumsal gerçekliğin bütünlüğünü dikkate almaya sevk etmektedir. Zira genellikle ayrıntı olarak görülen, bu nedenle de çoğu kez yüz çevrilen imgelerin, çok renkli bir tarihin yalnızca resimsel tonları değil, onun çoğunlukta gerçeklikleri olduğunun altını özellikle çizmek gerekir.²¹⁰ Bu ise her şeyden önce kapsamlı bir bilgi arkeolojisini zorunlu kılmaktadır. Her bilgi kırıntısı, bütüne ulaşmada veya bütüne dair geçici de olsa bir çerçeve oluşturmada anlamlıdır, gereklidir. Esasen bağlamaştırma olgusunun anlamlı bir şekilde gerçekleştirilebilmesi için bu aynı zamanda bir gerekliliktir. Bağlamaştırabilme, bir şahsı, eseri veya olayı daha geniş bir sosyo-kültürel ve düşünsel zeminde görebilme çabasıdır; siyaset, bürokrasi, toplum, din ve düşünce buna imkan veren çeşitli bağlam adacıklarıdır. Bunların birlikteliğini mümkün kılan temel zemin ise sosyal tarihtir. Sosyal tarih; siyasi tarih ile dinî düşünce tarihinin birbirini tamamlayabildiği, birlikte var kılınabilecek ve birliktelikleri üzerinden daha anlamlı örüntüler oluşturulabilecek sağlam bir zemin sunmaktadır. Zeyrekzâde Emrullâh Meḥmed Efendi'yi konu edinen bu yazı, temelde bu zemin üzerine inşa edilmeye çalışılmıştır. Zeyrekzâde, kendi dönemindeki belli isimlerle kıyaslandığında belki çok iyi bilinen bir kimse değildir; ama ona dair sosyal tarih merkezli bir tetkik sadece kendisiyle sınırlı tutulamayacak geniş bir muhtevaya kapı aralayabilmiştir. Bu sayede hem onun kendi entelektüel hikayesi hem de içinde bulunduğu Osmanlı ilmiye sınıfının 10./16. yüzyılın özellikle ikinci yarısındaki umumi manzarası hakkında anlamlı değerlendirmelere ulaşılabilmektedir.

İkinci husus, yazma eser kültürümüze ve Osmanlı alimlerinin biyografilerinin inşasında bu kültürden nasıl istifade edeceğimize dairdir. Osmanlı döneminde yaşamış pek çok alim hakkında bildiklerimiz, çoğu kez kısa ve teknik anlatılardan ibarettir. Bunlar, belki hoca-öğrenci ilişkilerini tespit edebilmek açısından anlamlıysa da daha çok alimlerin görev hayatına ilişkin genel ve benzer değerlendirmeler üzerine kuruludur. Alimlerin ilmî müktesabatını bu değerlendirmelerden hareketle tespit edebilmek çoğu kez mümkün olmamaktadır. Oysaki sahip oldukları veya yazdıkları eserlerin

²¹⁰ Fernand Braudel, *Akdeniz ve Dünyası*, çev. M. Ali Kılıçbay (Ankara: İmge Yayınları, 1993), c.1, s.130.

metin içine veya dışına düştükleri notlar, onlarla ilgili gerçekliğin daha bütüncül bir şekilde tespit edilebilmesine imkan tanımaktadır. Bunun en önemli zemini ise yazma eserlerdir. Günümüzde artık bir müze objesi gibi koruma altına alınan, dijital imajlarının temin edilmesi neticesinde de fiziki dolaşımdan tamamen çıkan yazma eserler, pek çok nesilden insanın doğrudan veya dolaylı olarak iştirak ettiği tarihsel bir hafızaya ev sahipliği yapmakta ve geleneğe daha geniş bir zaviyeden bakabilme imkanı sunmaktadır.²¹¹ Ferağ, ketebe, nevbet, temellük, vakfiye, mukabele, kıraat, sema ve icazet gibi kayıtlar, yazma eserlerin ana metinden bağımsız müstakil bilgi zeminleridir ve bazen ana metinden çok daha önemli tarihsel bilgiler içerebilmektedir. Bunlar, bu haliyle birer tarih vesikası hüviyetindedir ve ilişkili oldukları şahısların tarihine ayna tutmaktadır. Eserlerin yayımlanmış olması, yazma nüshalarının öneminden bir şey eksiltmemektedir. Çünkü bir eserin yazma nüshalarının her biri değerlidir ve biriciktir; bir eserin herhangi bir nüshasında, zaman zaman tahmin edilenin de ötesinde ayrıntıya tesadüf etmek imkan dahilindedir.²¹² Zeyrekzâde'nin kendi eli altında bulunan eserler bunun kayda değer bir örneği konumundadır.

Üçüncü husus, Taşköprizâde'nin *eş-Şakâ'ik*'inin aslında hem ne kadar büyük bir boşluğu doldurduğu²¹³ hem de kendisinden sonraki sürece ne kadar tesir ettiği gerçeğidir. Bu eser, Osmanlı'ya entelektüel bir hafıza ve belki bir kimlik kazandırmaya aracılık etmiştir. Genel bilgiler üzerine kurulmuş ve pek çok noktada tashihe muhtaç olmasına karşın bu eser, kısa süre içerisinde geniş bir teveccühe konu olmuştur. Üzerine hem tamamlayıcı hem de kaldığı yerden ulemanın hayat hikayelerini sunan çok sayıda zeyl

²¹¹ Bu gerçeğin sıkıca sahiplenildiği ve yazma eserler odaklı kapsamlı bir bilgi arkeolojisi ile temellendirildiği bir çalışma için bkz. Sami Arslan, *Osmanlı'da Bilginin Dolaşımı: Bilgiyi İstinsahlı Çoğaltmak* (İstanbul: Ketebe Yayınları, 2018).

²¹² 12./18. yüzyıl alimlerinden Veliyyüddin Cârullah Efendi'nin (ö.1151/1738) kendi mülkiyeti altındaki eserlere düştüğü notlar bu hususun en dikkat çeken örneklerindedir. Bu notlar geçtiğimiz yıllarda Açıl'ın editörlüğünde gerçekleştirilen kapsamlı bir çalışmada farklı zaviyelerden tahlil konusu kılınmış, böylelikle hem Veliyyüddin Efendi'ye hem de içinde bulunduğu ilmiye sınıfına dair bilgimizi fazlasıyla genişletmiştir. Çalışmanın bilhassa Onuş tarafından kaleme alınan ve çok sayıda müstakil nottan hareketle Veliyyüddin Efendi'nin biyografisinin inşasına odaklanan yazı, bu noktada ayrıca takdiri hak etmektedir. Bkz. Muhammed Usame Onuş, "Bir Osmanlı Âlimi Veliyyüddin Cârullah Efendi'nin Terceme-i Hâli," B. Açıl (ed.), *Osmanlı Kitap Kültürü: Cârullah Efendi Kütüphanesi ve Derkenar Notları* (Ankara: İlem Kitaplığı & Nobel Yayınları, 2015) içinde, ss.17-46.

²¹³ Taşköprizâde'nin *eş-Şakâ'ik*'in dibacesindeki "Tarihçiler âlimlerin menkıbelerini derlemiş, ancak hiçbiri bu beldelerin âlimlerinin haberlerini toplamaya ilgi göstermemiştir." şeklindeki tespiti aslında bu noktadaki boşluğu da yansıtır niteliktedir. Bkz. Taşköprülüzâde, *eş-Şakâ'iku'n-Nu'mâniyye*, s.20.

yazılmıştır.²¹⁴ Bu zeyl faaliyetinin kümülatif olarak en yoğun seyrettiği zaman diliminin ise Taşköprizâde'den hemen sonraki süreç olması aslında Osmanlı tasavvur dünyasının buna yönelik iştahını teyit eder niteliktedir. Ancak Taşköprizâde'nin belki asıl etkisi, otobiyografik anlatılara yönelik özel bir ilgiyi ve yönelişi tetiklemiş olmasıdır. Nitekim bunun da ilk somut örneğini, *eş-Şakâ'ik*'in sonunda kendi entelektüel otobiyografisini sunarak ortaya koymuştur. O burada çocukluğundan itibaren hangi hocaların nezaretinde hangi metinleri, ne zaman ve nerede okuduğuna/okuttuğuna dair oldukça ayrıntılı bilgiler ortaya koymuştur. Taşköprizâde'nin bu haliyle sadece biyografi yazıcılığına değil, aynı zamanda otobiyografi yazıcılığının Osmanlı'daki gelişimine ciddi katkıda bulunduğu kesindir;²¹⁵ öyle ki bu durum kendisinden sonraki süreçte varlığını ve etkisini sürdürmeye devam etmiştir. Bunun en dikkat çeken örneklerinden biri, öğrencisi Zeyrekzâde'dir. Zeyrekzâde'nin ele aldığı metinlerin bazen hamışine bazen de satır aralarına düştüğü kendisiyle ilgili sistematik olmayan ya da sistemini henüz bilmediğimiz kimi notlar, hocası Taşköprizâde'ninkine çok benzeyen bir muhteva ortaya koymaktadır. Bu notlar, aynı zamanda hocaları, öğrencileri ve okuduğu/okuttuğu eserler noktasında sadece kendisiyle mukayyet olmayan ve yaşadığı dönemin entelektüel tarihini farklı zaviyelerden görebilmeyi mümkün kılan önemli bilgiler içermektedir.

Dördüncü husus Zeyrekzâde'ye dairdir; hakkındaki belki de tek müstakil biyografik bilgi kaynağımız olan Nev'izâde 'Atâyî'nin takdim ettiği Zeyrekzâde portresi ile yetinmek durumunda kalsak ve ona dair anlam elbisesini bu veriler üzerinden dokumuş olsak, Zeyrekzâde'yi konumlandıracağımız yer muhtemelen sufiler-ulema çekişmesi üzerinden görebildiğimiz dikotomik bir perspektifin ulema tarafı olurdu. Halbuki kendi eserlerine yansıyan muhteva, daha farklı ve esnek değerlendirme çerçevelerine imkan tanıyabilmektedir. Zira Nev'izâde'nin verdiği bilgileri haklı kılan hususlar söz konusu olduğu gibi, nakzeden durumlar da vakidir. Örneğin sufiler-ulema odaklı bir kutuplaşma mantığı üzerinden bakılmış olsa, Zeyrekzâde'nin Birgivî'nin temsil etmiş olduğu ıslahçı çizgiye konumlandırılması muhtemeldir. Ne var ki, dışarıdan bakıldığında sufilerle

²¹⁴ *Eş-Şakâ'ik* üzerine gerçekleştirilen zeyl veya tercüme tarzı faaliyetlerle ilgili olarak bkz. Kâtib Çelebi, *Keşfu'z-Zunûn*, c.2, ss.1057-1058; Ramazan Ekinci, "Giriş," haz. R. Ekinci, *Zeyl-i Şaka'ik: Uşşâkizâde'nin Şakâ'ik Zeyli* (İstanbul: TYEK Başkanlığı, 2017) içinde, ss.53-83.

²¹⁵ Bu katkının, Osmanlı tedris geleneği bağlamındaki etkisine dair bir tahlil için bakınız. Ayşe Zişan Furat, "XV.-XVI. Yüzyıl Osmanlı Eğitimini Anlamada Bir Kaynak Olarak Taşköprülüzâde'nin *eş-Şekâ'iku'n-Nu'mâniye'si*," Hidayet Aydar (ed.), *İslam Te'lif Geleneğinde Biyografi Yazıcılığı* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2018) içinde, ss.269-295.

sorunları olduğu fark edilebilen bir Zeyrekzâde'nin aynı zamanda sufilerle en fazla sorun yaşayan kesimlerle de sorunu olduğu görülebilmektedir. Tersine de aynı şekilde geçerlidir; Zeyrekzâde gerçekten yaşadığı dönemde kültürü belki dine mukaddem kılan ve çoğunlukla da sufilik çatısı altında kendini konumlandıran kesimlerle sorun yaşamış olabilir; ancak bu durum onun kategorik olarak sufiliğe veya sufilere karşı çıktığı anlamına gelmemelidir. Nitekim kendi eserlerinde bunu doğrulayacak önemli veriler söz konusudur. Bu durum Osmanlı ilim geleneğini, tahterevallî türünden kategorik kutuplaşma zeminlerine sıkıştırmadan ele almayı salık vermektedir.

Beşinci husus, dördüncü hususun belirli bir açıdan teyidi mahiyetindedir ve tarihle ilgili araştırmalarda perspektifin çoğaltılmasının ne kadar elzem olduğu hakkındadır. En azından bu yazının sunduğu içerikten hareketle ilmiye sınıfının her hal ve durumda homojen ve standart bir tavır sergilemediği, çeşitli otorite unsurları ve toplumsal ilişki biçimlerine göre değişkenlik gösterdiği görülmektedir. Benzer bir durum muhtemelen sufiler, bürokratlar hatta yöneticiler için de geçerlidir. Ancak Zeyrekzâde'nin faaliyette bulunduğu zeminin ilmiye sınıfı olması, bu noktaya özel olarak eğilmeyi gerektirmektedir. İlmiye sınıfının kurumsal işleyişinin, Sultan Süleymân döneminde, onun isteği üzerine şeyhülislamlık makamında bulunan Ebussu'ûd Efendi tarafından belirli bir standarda kavuşturulduğu bilinmektedir. Zeyrekzâde'nin kendi hayat hikayesinin de şekillendiği bağlam dikkate alındığında bu işleyişin hala belirli bir patronaj etkisinden kurtulamadığı görülmektedir. Terfiler veya azillerde bu durum kendisini göstermektedir; bundan dolayı ulema sadece sahip olduğu ilmi birikim veya entelektüel donanım ile değil, yanı sıra hatta belki aksine kurduğu/kurabildiği ilişki ağı ve elde edebildiği patronaj üzerinden terfiye imkan bulabilmektedir. Gerek müderrislik gerekse kadılık görevleri kendi içerisinde teorik olarak iyi kademelendirilmiş hiyerarşik bir yapı arz etse de buna yön veren, hatta bazen belki şekillendiren temel saikin kurulan ilişki ve elde edilen patronaj olduğu anlaşılabilir.

Altıncı ve son husus ise bu yazının ortaya çıkmasını mümkün kılan ve yazarlar olarak bizi de içine alan yöntem dairesidir. Yazının odak noktasının belirlenmesinden malzemenin toplanmasına, içerik akışının oluşturulmasından yazıya geçirilmesine kadar deneyimlediğimiz bütün hususların, önceden planlanmış ve belirli bir sonuca odaklanmış bir sürecin neticesi olmadığını özellikle belirtmek gerekir. Yazı boyunca Zeyrekzâde sonraki aşamaları bilinmeyen bir yolculuğun sadece başlangıç noktası olarak değerlendirilmiş ve yolculuğun başlangıcında sahip olunan Zeyrekzâde

portresi sonraki aşamalara taşınmaya çalışılmamıştır. Aksine onun kim olduğu sorusu, yolculuğun her bir aşamasında yeniden anlam kazanacak şekilde esnek bırakılmıştır. Öyle ki her varılan yerde, peşinde olunan Zeyrekzâde portresini genişletecek yeni bilgilerle karşılaşmıştır. Bu durum, bir taraftan Zeyrekzâde portresinin “çoğunluktaki gerçekliğini” görebilmemizi mümkün kılarken, bir taraftan da tarihsel gerçekliğin yapılan arkeolojiye bağlı olarak nasıl çoğalabilen ve genişleyebilen bir olgu olduğunu deneyimlememize imkan tanımıştır. Bu ise nihayetinde, anlamlı bir tarihsel kurgunun ihtimaliyetlerin elenmesiyle değil, aksine çoğaltılması ve anlamlı örüntüler oluşturulması ile mümkün olabileceği hususunu zihnimizde büyütülmüştür.

Çıkar Çatışması / Conflict of Interest:	Yazarlar çıkar çatışması olmadığını beyan etmiştir. / The authors declared that there is no conflict of interest.
Finansal Destek / Grant Support:	Yazarlar bu çalışma için finansal destek almadıklarını beyan etmiştir. / The authors declared that this study has received no financial support.
Yazar Katkıları / Author Contributions:	Mehmet Kalaycı %50, Muzaffer Tan %50

KAYNAKÇA

- Afyoncu, Erhan. “Semiz Ali Paşa.” *Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA)*, c.36, ss.495-496.
- Akpınar, Ahmet. “Osmanlı’nın Muhteşem Yüzylında Hukukçu Bir Devlet Adamı: Pervîz Abdullah Efendi Hayatı, İlmî ve Edebî Yönü,” *Bayburt Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi* 10:2 (2015), ss.329-340.
- Ali b. Bâî. *El-İkdu’l-Manzûm fî Zikri Efâzili’r-Rûm*. Haz. Suat Donuk. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2018; *el-’İkdu’l-Manzûm fî Zikri Efâdili’r-Rûm*. Milli Kütüphane-Adnan Ötügen, no.944.
- Allahverdi, Reyhan Şahin. “Yetim Bir Hanım Sultan: Şehzade Mehmed’in Kızı Hümaşah Sultan’ın Vakıfları,” *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi* 37 (2016), ss.1-25.
- Arslan, Sami. *Osmanlı’da Bilginin Dolaşımı: Bilgiyi İstinsahla Çoğaltmak/İznic Medresesi-Süleymaniye Medreseleri Dönemi*. İstanbul: Ketebe Yayınları, 2018.
- Atar, Fahrettin. “Tedbir,” *Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA)*, c.40, ss.258-259.
- Ateş, Hacer. “Tekirdağ,” *Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA)*, c.40, ss.359-362.
- Baktır, Mustafa. “El-Eşbâh ve’n-Nezâ’ir,” *Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA)*, c.11, ss.458-459.
- Baktır, Mustafa. “İstiskâ,” *Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA)*, c.23, ss.381-383.
- Birgivi Mehmed Efendi. *İkâzu’n-Nâ’imîn ve İfhâmu’l-Kâşırîn*. Süleymaniye Kütüphanesi-Fatih, no.5386, vv.1-5.
- Birgivi Mehmed Efendi. *İnkâzu’l-Hâlikîn*. Süleymaniye Kütüphanesi-Fatih, no.5339, vv.130-144.

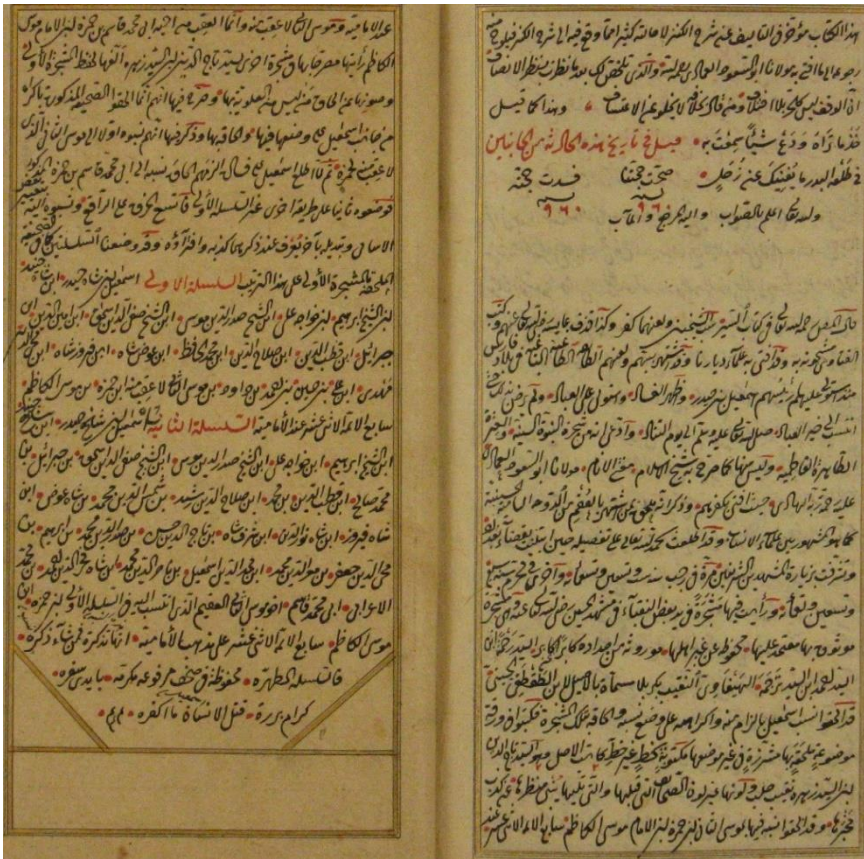
- Bozkurt, Nebi. "Kavuk," *Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA)*, c.15, ss.71-72.
- Braudel, Fernand. *Akdeniz ve Dünyası*. Çev. M. Ali Kılıçbay. Ankara: İmge Yayınları, 1993.
- el-Buḥārī, Muḥammed b. İsmā'îl. *El-Cāmi'u's-Şahîh*. Süleymaniye Kütüphanesi-Fatih, no.1074.
- Bulut, Halil İbrahim. "Osmanlı-Safevî Mücadelesinde Ulemanın Rolü: Kemal Paşazâde Örneği," *Dinî Araştırmalar* 7:21 (2005), ss.179-196.
- Buzpınar, Ş. Tufan. "Nakîbüleşraf," *Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA)*, c.32, ss.322-324.
- Can, Ulviye Sevde. "Osmanlı Tefsir Geleneğinde Mukaddime Haşiyeciliği –Zeyrekzade Muhammed b. Muhammed'in *İrşâdü'l-Aklî's-Selîm* Mukaddimesi Haşiyesi Örneği-," Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, İstanbul, 2019.
- Coşkun, Ali Osman. "Seyrekzâde Meḥmed Âsım," *Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA)*, c.32, s.38.
- Demir, Mahmut. *Hadis ve İdeoloji*. Ankara: OTTO Yayınları, 2015.
- Duman, M. Zeki ve Mustafa Altundağ. "Hurûf-ı Mukattaa," *Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA)*, c.18, ss.401-408.
- Dumlu, Emrullah. "XVI. Yüzyıl Osmanlı Uleması Arasında Para Vakıfları Etrafında Cereyan Eden Tartışmalar (Ebussu'ud, İbn Kemal - Çivizâde, Birgivi)," *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İlahiyat Tetkikleri Dergisi (İLTED)* 44 (2015), ss.303-337.
- Durmuş, İsmail. "İstînâf," *Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA)*, c.23, ss.367-368.
- Düzdağ, Ertuğrul. *Şeyhülislam Ebussu'ud Efendi Fetvaları Işığında 16. Asır Türk Hayatı*. İstanbul, 1983.
- Ebü'l-Meyâmîn Muştafâ b. 'Alî. *Risâle fî'l-İsti'âre*. Süleymaniye Kütüphanesi-Kasidedicazade, no.675, vv.218-226.
- Ekinci, Mustafa. "Erdebil Tekkesi'nin Kuruluşu, Gelişmesi ve Anadolu'daki Dinî ve Siyasî Faaliyetleri," Yayınlanmamış Doktora Tezi, Harran Üniversitesi, Şanlıurfa, 1997.
- Ekinci, Ramazan. "Uşşâkizâde Hasîb Efendi'nin *Zeyl-i Şakâ'ik*'i ile Şeyhî Mehmed Efendi'nin *Vekâyi'ü'l-Fuzalâ*'sının Mukayesesini," *Osmanlı Mirası Araştırmaları Dergisi* 3:5 (2016), ss.25-48.
- Ekinci, Ramazan. "Giriş," Haz. R. Ekinci, *Zeyl-i Şakâ'ik: Uşşâkizâde'nin Şakâ'ik Zeyli* (İstanbul: TYEK Başkanlığı, 2017.) içinde, ss.25-84.
- Erkoçoğlu, Fatih. "Kutsal(laştırılmış) Bir Mekan: Kerbela (Osmanlı Hakimiyetinin Sonuna Kadar)," *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 14:1 (2010), ss.277-320.
- el-Fenârî, Şemsuddîn Muḥammed b. Ḥamza. *Tefsîru'l-Fâtîha*. Süleymaniye Kütüphanesi-Amcazade Hüseyin, no.33, vv.1a-190b.
- Furat, Ayşe Zişan. "XV.-XVI. Yüzyıl Osmanlı Eğitimini Anlamada Bir Kaynak Olarak Taşköprülüzâde'nin eş-Şekâ'iku'n-Nu'mâniye'si," Hidayet Aydar (ed.), *İslam Te'lif Geleneğinde Biyografi Yazıcılığı* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2018) içinde, ss.269-295.

- el-Ğazzî, Necmuddîn Muḥammed b. Muḥammed. *Kevākibu's-Sā'ira bi A'yāni'l-Mi'eti'l-Āşira*. Tah. Ḥalîl Mañşür. Beyrut: Dāru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1997.
- Gel, Mehmet. "Kanûnî Devrinde Vüzerâ Gölgesinde "Vakfa İlave Mülkün Satışı" Üzerine Bir Hukukî Tartışma: "Da'vâ-yı Āsiyâb," *Belleten* 77:280 (2013), ss.927-953.
- Ghereghlou, Kioumars. "A Safavid Bureaucrat in the Ottoman World: Mirza Makhdum Sharifi Shirazi and the Quest for Upward Mobility in the İlmiye Hierarchy," *Osmanlı Araştırmaları Dergisi* 53 (2019), ss.153-194.
- Gökbilgin, M. Tayyib. "Boğaziçi," *Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA)*, c.6, s.251-262.
- el-Ḥalebî, İbrâhîm. *Ni'metu'z-Zerî'a fî Nuşrati's-Şerî'a*. Süleymaniye Kütüphanesi-Laleli, no.2453.
- Has, Şükrü Selim. "Halebî, İbrâhîm b. Muhammed," *Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA)*, c.15, ss.231-232.
- Işık, Ayhan. "Osmanlı Devleti'nde Nakîbü'l-Eşrâfîlık Müessesesi ve Meşîhat Arşivindeki Nakîbü'l-Eşrâf Defterleri," *Alevilik Araştırmaları Dergisi* 8 (2014), ss.213-285.
- İbn Nuceym, Zeynuddîn b. İbrâhîm el-Mışrî. *El-Eşbâh ve'n-Nezâ'ir*. Kastamonu Yazma Eser Kütüphanesi, no.1550, vv.1-147b.
- İpekten, Haluk. "Atâî, Nev'izâde," *Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA)*, c.4, ss.40-42.
- Kalaycı, Mehmet. *Osmanlı Sünniliği: Tarihsel-Sosyolojik Bir Tahlil Denemesi*. Ankara: Otorite Yayınları, 2015.
- Kalaycı, Mehmet. "Kadıızadeliler-Halvetiler Gerilimin Odağında Bir İsim: Sünbül Sinan el-Amasi ve er-Risaletü't-Tahkikiye Adlı Eseri," Ş. Özdemir-A. Gün (ed.), *Uluslararası Amasya Alimleri Sempozyumu Bildiriler Kitabı* (Amasya: Amasya Üniversitesi, 2017) içinde, c.1, ss.581-591.
- Kâtib Çelebi. *Keşfu'z-Zunûn 'an Esâmî'l-Kutub ve'l-Funûn*. Neşr. M. Şerefettin Yalpkaya-Kilisli Rifat Bilge. Ankara: Türk Tarihi Kurumu Yayınları, 2014.
- Kavalcıoğlu, Abdullah. "Zeyrekzâde Emrullah Muhammed'in Kur'ân Okuma Karşılığı Ücret Alma Meselesine Dair Risalesi: İnceleme ve Tahkik," *Diyanet İlmî Dergi* 56 (2020), ss.415-442.
- Kavalcıoğlu, Abdullah. "16. Yüzyıl Osmanlısında Kur'ân Okuma Karşılığı Ücret Alma Tartışmaları: Birgivi Zeyrekzâde Örneği," *İlahiyat Tetkikleri Dergisi* 54:2 (2020), ss.303-328.
- Kemâlpaşazâde, Şemseddîn Aḥmed Efendi. *Fetvâ-yı Kemâlpaşazâde Der Hakkı Kızılıbâş*. Süleymaniye Kütüphanesi-Esad Efendi, no.3548, v.45a-b.
- Kemâlpaşazâde, Şemseddîn Aḥmed Efendi. *Risâle fî İkfâri'r-Rafaða*. Süleymaniye Kütüphanesi-Ayasofya, no.4794, v.43a.
- Kutlu, Sönmez. "Tarihsel Süreçte Aleviliğin Yazılı Kaynaklarında Yapılan Metin Tahrifâtı: Safvetü's-Safâ'nın Türkçe Çevirileri Örnekleme Üzerinden," *Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi [Mevlânâ'ya Armağan Sayısı]* 8:20 (2007), ss.21-32.
- Küçükdağ, Yusuf ve Bilal Dedeyev. "Safevîlerin Nesebine Farklı Bir Bakış," *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 2:6 (2009), ss.415-424.
- Mecdi Meḥmed Efendi. *Ḥadâ'iku's-Şaḳâ'ik*. Haz. Abdülkadir Özcan. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1989.

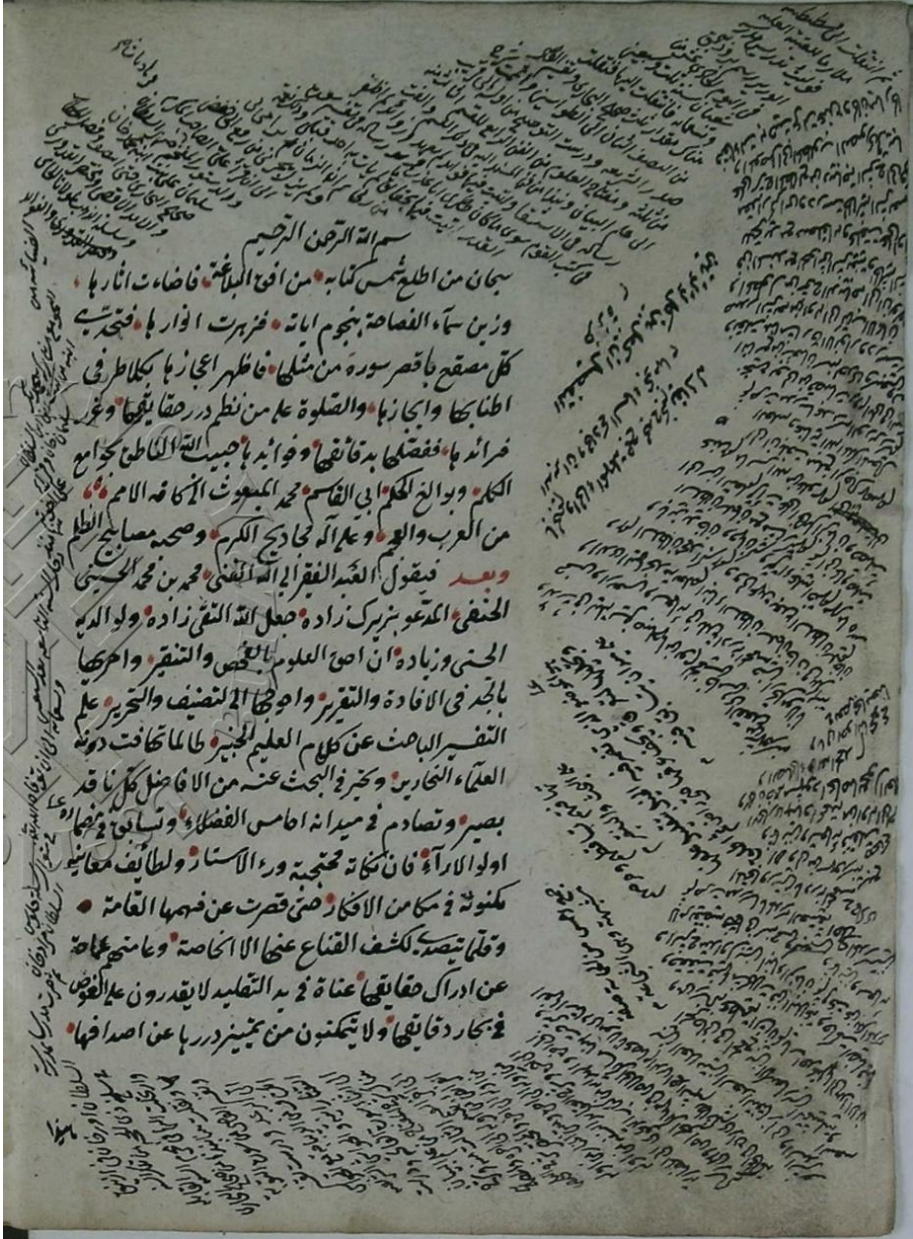
- Mirzâ Maḥdûm, Muʿnuddîn Eşref el-Ḥuseynî. *En-Nevâkıdʻalâʻr-Ravâfıd*. Süleymaniye Kütüphanesi-Laleli, no.2231.
- Müderrişoğlu, Fatih. "Menzil Kavramı ve Osmanlı Devleti'nde Menzil Yerleşimleri," Hasan Celal Güzel ve diğerleri (ed.). *Türkler* (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002) içinde, c.10, ss.920-926.
- Nev'îzâde Atâyi. *Hadâ'iku'l-Hakâ'ik fî Tekmiletî's-Şakâ'ik*. Haz. Suat Donuk. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2017.
- Onuş, Muhammed Usame. "Bir Osmanlı Âlimi Veliyyüddin Cârullah Efendi'nin Terceme-i Hâli," Berat Açıl (ed.). *Osmanlı Kitap Kültürü: Cârullah Efendi Kütüphanesi ve Derkenar Notları* (Ankara: İlem Kitaplığı & Nobel Yayınları) içinde, 2015, ss.17-46.
- Özcan, Abdülkadir. "eş-Şekâiku'n-Nu'mâniyye," *Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA)*, c.38, ss.485-486.
- Özen, Şükrü. "Teftâzânî," *Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA)*, c.40, ss.299-308.
- Şahḥâflar Şeyḥizâde, Aḥmed Nazîf Efendi. *Riyâdu'n-Nuḡabâ'*. Süleymaniye Kütüphanesi-Hacı Mahmud, no.4590, vv.1-38.
- Selânikî Mustafa Efendi. *Târîh-i Selânikî*. Haz. Mehmet İpşirli. Ankara: TTK Yayınları, 1999.
- Sunar, Hüseyin Sırrı. "Emrullah Muhammed b. Zeyrek'in Şerhu Mesâliki'l-Halâs fî Mehâliki'l-Havâs Adlı Eserinin Edisyon Kritiği," Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi, Erzurum, 2015.
- Şahin, Hanifi. *Şiîlerin Gözüyle Sünnîler: İlk Dönem Şiî Kaynaklarda Sünnî Algısı*. İstanbul: Mana Yayınları, 2016.
- Şeyḥî Mehmed Efendi. *Vekâyi'u'l-Fuzalâ'*. Haz. Ramazan Ekinci. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Yayınları, 2018.
- Taşköprizâde, İşâmuddîn Aḥmed Efendi. *Eş-Şakâ'iku'n-Nu'mâniyye*. Milli Kütüphane-Adnan Ötügen, 944; Süleymaniye Kütüphanesi-Carullah, no.1613.
- Taşköprülüzâde Ahmed Efendi. *Eş-Şakâ'iku'n-Nu'mâniyye fî Ulemâi'd-Devleti'l-Osmâniyye: Osmanlı Âlimleri*. Haz. M. Hekimoğlu. İstanbul; Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2019.
- Tatçı, Mustafa ve Cemal Kurnaz. "Şâbân-ı Velî," *Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA)*, c.38, ss.208-209.
- Tezcan, Baki. *The Second Ottoman Empire: Political and Social Transformation in the Early Modern World*. New York: Cambridge University Press, 2010.
- Yakar, Fatih. "Birgivi'nin 'İkazü'n-Nâimin ve İfhâmü'l-Kâsırın' Adlı Risalesi Çerçevesinde Para ile Kur'ân Okumanın Fıkhi Tahlili," Mustafa Bayyigit ve diğerleri (ed.), *Balıkesirli Bir İslam Âlimi: İmam Birgivi* (Balıkesir: Balıkesir Büyükşehir Belediyesi Yayınları, 2019) içinde, c.1, ss.219-233.
- Zemaḥşerî. *El-Keşşâf'an Hakâ'iki Gavâmidü't-Tenzil ve 'Uyûni'l-Ekâvîl fî Vucûhi't-Te'vîl*. Çev. M. Coşkun ve diğerleri. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2017.
- Zeyrekzâde, Emrullâh Mehmed Efendi. *Risâle fî Cevâzi Aḥzi'l-Ucra li Kıra'ati'l-Kur'ân*. Süleymaniye Kütüphanesi-Kasidedicizade, no.710, vv.10-16; Süleymaniye Kütüphanesi-Serez, no.1559, vv.112-113.

- Zeyrekzâde, Emrullâh Mehmed Efendi. *Şerhu Dîbâceti Tefsîri Ebî's-Su'ûd*. Süleymaniye Kütüphanesi-Hacı Mahmud, no.249, vv.1-69; *Şerh 'alâ Ev'âli Tefsîri Ebî's-Su'ûd*. Süleymaniye Kütüphanesi-Reşid Efendi, no.41, vv.1-53.
- Zeyrekzâde, Emrullâh Mehmed Efendi. *Şerhu Dîbâceti'r-Risâle fî'l-İsti'âre*. Süleymaniye Kütüphanesi-Kasidedicizade, no.675, vv.227-228.
- Zeyrekzâde, Emrullâh Mehmed Efendi. *Şerhu Mesâliki'l-Ĥalâş fî Mehâliki'l-Ĥavâş*. Süleymaniye Kütüphanesi-Laleli, no.2979, vv.1-58; Beyazîd Yazma Eser Kütüphanesi-Veliyyüddin Efendi, no.2830, vv.1-49.
- Zeyrekzâde, Emrullâh Mehmed Efendi. *Ta'likât li-Keşfi'l-Mevâdî' mine'l-Keşşâf fî Ev'âli Süreti'l-A'râf*. Manisa Yazma Eser Kütüphanesi, no.2951, vv.63-65.
- Zeyrekzâde, Emrullâh Mehmed Efendi. *Ta'likât 'alâ'l-Eşbâh ve'n-Nezâ'ir*. Süleymaniye Kütüphanesi-Nafiz Paşa, no.255, vv.1-103; Süleymaniye Kütüphanesi-Mehmed Nuri Efendi, no.182.

EK-1: *El-Eşbâh ve'n-Nezâ'ir* Nüshasının Hatimesinde Yer Alan Tetkik Notu (Kastamonu Yazma Eser Kütüphanesi, no.1550, vv.149b-150a)

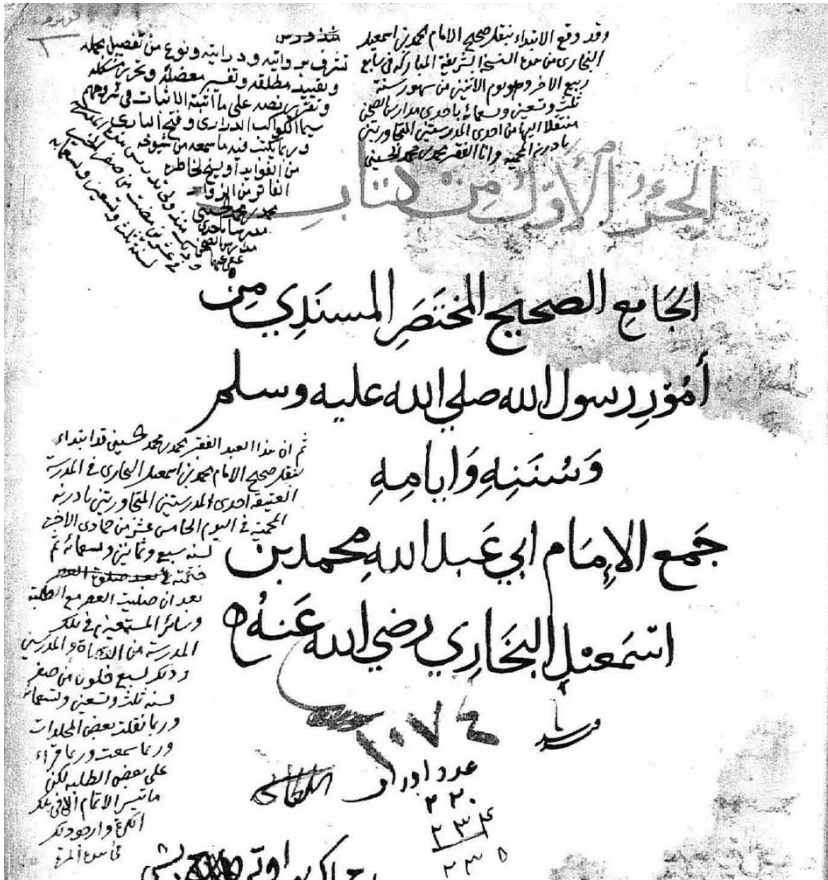

EK-2: Şerhu Dibâceti Tefsiri Ebî's-Su'ûd Nüshasında Yer Alan Kenar Notu (Süleymaniye Kütüphanesi-Hacı Mahmud, no.249, v.1b)

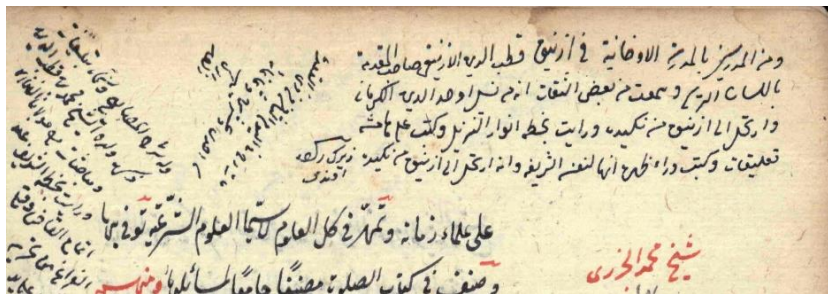

EK-3: *Şahîh-i Buḥārî* Nüshasında Yer alan Kenar Notları (Süleymaniye Kütüphanesi-Fatih, no.1074, v.1b)

EK-4: *Eş-Şakā'îku'n-Nu'māniyye* Nüshasında Yer alan Kenar Notu (Milli Kütüphane-Adnan Ötügen, no.944, v.7b)

EK-5: *En-Nevâkıd* Nüshasında Yer alan Kenar Notları (Süleymaniye-Laleli, no.2231, v.1b)

